

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Ба хуқуқи дастнавис

УДК: 491. 550

ББК: 81. 2 (2Т)

Х - 98

Худоёрова Нигина Зардовна

ФРАЗЕОЛОГИЯИ ЗАБОНИ НАСРИ ӮРУН КӮҲЗОД

ДИССЕРТАЦИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филологӣ аз рӯйи
иҳтиносси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:
доктори илми филология,
профессор Ҳ. Мачидов,
Мушовири илмӣ: доктори
илми филология,
профессор Мирзоева М. М.

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3- 18
Боби I. Хусусиятҳои маъноиву сохтории воҳидҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	19-84
I.1. Воҳидҳои фразеологии забони нависанда ва нишонаҳои муҳимтарини онҳо.....	21-29
I.1.1. Аломатҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ.	29- 36
I.1.2. Аломатҳои иловагӣ ё идиоматикии воҳидҳои фразеологӣ.....	36-49
I.2. Гурӯҳҳои сохтории воҳидҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	49-52
I.2.1. Таркибҳои фразеологии осори адиб.....	52-58
I.2.2. Ибораҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	59-68
I.2.3. Ҷумлаҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	68-78
I.3. Фарқ ва умумияти воҳидҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод бо зарбулмасал ва мақолҳои он.....	79-84
Боби II. Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	85-146
II.1. Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод.....	85-97
II.2. Категорияҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ ва мавқеи онҳо дар забони нависанда.....	97-134
II.3. Нақши воҳидҳои фразеологӣ дар тасвири образноки нависанда.....	134-146
Хулоса.....	147-150
Фехрасти адабиёт.....	151-163

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО:

ВФ – Воҳидҳои фразеологӣ

ТФ – Таркибҳои фразеологӣ

ИФ – Ибораҳои фразеологӣ

ҶФ – Ҷумлаҳои фразеологӣ

МУҚАДДИМА

Кори диссертационӣ ба таҳқиқи корбурди фразеологизмҳо дар насри нависандай шуҳратёри тоҷик Ӯрун Кӯҳзод баҳшида шудааст.

Аҳаммияти мавзуи таҳқик. Фразеология соҳаи мустақили забоншиносӣ буда, воҳидҳои фразеологӣ (минбаъд – ВФ) дар забон ва нутқ вазифаҳои маҳсуси услубиро ичро мекунанд. ВФ хусусиятҳои гуногуни эҳсосӣ ва баҳодиҳии шайъ ва падидаҳоро ифода карда, ифоданокии баёнро таъмин мекунанд ва такмил медиҳанд. Ҳосатан, онҳо дар осори бадей мавқеи хоса дошта, ба воситаи онҳо адибон мақсади худро ба хонанда дақиқтар ва таъсирбахш расонда метавонанд.

Масъалаҳое, ки насри муосири тоҷик дар айни замон инъикос менамояд, иборат аз пайвастани риштаи гусастаи таърихи пешинай мардум бо имрӯз, таҳқим баҳшидан ба Истиқлолияти миллӣ, посдориву эҳёи оинҳои неку наҷиби мардумӣ, парастиши забони модарӣ, мубориза алайҳи ҳар гуна хислатҳои ғайриинсонӣ, муқаддас шуморидану ҳимоя намудани хоку оби ватан, баҳри ободу зебо гаштани он талош варзидан ва ғайра мебошад. Албатта, дар тасвири ин мавзуъҳои нозуку ҳассос адибон дар заминаи анъанаю оин ва суннатҳои миллӣ хома меронанд, ки ин низ баҳри таҳқим баҳшидани фарҳангу адабиёти миллӣ нақши муҳим мебозад. Ҷиҳати ба ҳадаф расондани хостаҳояшон адибон дар баробари санъатҳои бадей аз воситаҳои муассири забон низ истифода мебаранд, ки яке аз ин василаҳо ВФ мебошанд.

Ӯрун Кӯҳзод аз зумрай адибони боистеъдоду болаёқати адабиёти муосири тоҷик буда, бо таълифи асарҳои пурмазмуну пурмуҳтавои хеш дар рушди насри муосир нақши муайянे дорад. Асарҳои таълифнамудаи ў бештар ба мавзуоти таъриҳӣ нигаронида шудаанд, ки намунаи беҳтарини онҳо «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» мебошад. Мазмуну мундариҷаи асарҳои адиб саршори меҳру муҳаббати беандоза

ба хоки поки ачдодӣ, оинҳо нек ва ташвиқу таблиғи онҳо буда, сужаи асарҳо нозукона ва шоирона тасвир гардидаанд. Албатта, барои сужаофарӣ забони асари бадеӣ нақши аз ҳама муҳим мебозад. Аз ин ҷиҳат, забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод хеле равону гуворо ва ба талаботи меъёри забони адабӣ ҷавобгӯ аст. Доир ба забони асарҳои нависанда то кунун дар забоншиносии тоҷик нигоштаю таълифоти муқаммали илмӣ мавҷуд нест. Дар нақди адабии тоҷик асарҳои Ӯ. Кӯҳзод ҳарчанд мавриди муҳокимаи ҷиддии мунаққидон қарор гирифта бошанд ҳам, дар ин ҷода танҳо ҷиҳатҳои сужаофарӣ, банду баст, мазмуну мундариҷа ва монанди инҳо барин унсурҳои хоси адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ мавриди муҳокимаи муҳаққиқон қарор гирифтаанд [62,18].

Дар ҳамин нигоштаҳо ҷо-ҷо доир ба забони асарҳои нависанда низ таваққуф намудаанд, ки онҳо аз аҳаммияти илмиву маърифатӣ холӣ нестанд. Ҳаминро ба инобат гирифта, мо тасмим гирифтем, ки фразеологияи асарҳои адибро аз нуқтаи назари истеъмол ва хосиятҳои сохториву маънӣ ва услубӣ баррасӣ намоем.

Дараҷаи омӯзиши мавзуъ. Аввалин таҳқиқоти илмӣ доир ба фразеологияи тоҷик ба солҳои 40-50-уми асри гузашта тааллуқ доранд. Нахустин бор дар забоншиносии тоҷик оид ба ин масъала ақадемик Абдулғанӣ Мирзоев таҳқиқот бурдааст. Ӯ зимни баррасии ҷанбаи забонии осори Сайидои Насафӣ доир ба навъҳои муҳталифи ибораҳои ҳалқӣ, аз қабили **сар додан, қад-қад паридан, ҳамёни бепул, пешпо хӯрдан, бе ресмон бастан, пушти даст газидан, ба дари касе фоне сих кардан** маълумоти пурагиши дода, чунин мегӯяд: «Барҷастатарин ҳусусияти забони Сайидо дар кор фармудани идиомаҳои тоҷикист, ки ҳатто дар ҳеч як шоири асри XVII бо ин ҳосияти забонӣ то ин дараҷа дучор шудан мумкин нест» [59, 44].

Дар солҳои 60-уми садаи XX дар таҳқиқу омӯзиши фразеология қадамҳои ҷиддӣ гузашта шудаанд. Яке аз дастовардҳои бузурги ин соҳа

ба нашр расидани «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М. Фозилов мебошад. Фарҳанги мазкур дар ду ҷилд ҷоп шуда, тафсири ду ҳазор ибораи фразеологиро дар бар мегирад [107; 108].

Доир ба фазеологизмҳо, сохтор, муҳтаво ва гурӯҳҳои сохторио маъноии онҳо маълумоти нисбатан мукаммал дар таҳқиқоти анҷомдодаи забоншинос Н. Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба мушоҳида мерасад. Муҳаққиқ ифодаҳои фразеологии повести «Марғи судхӯр»-и устод Айниро ба ибораҳои феълии фразеологӣ ва ибораҳои ғайрифеълии фразеологӣ ҷудо карда, ҳусусиятҳои лексикию услубии онҳоро таҳлилу баррасӣ намудааст. Ба андешаи ин забоншинос, «Таъбирҳои фразеологӣ аз ҷиҳати маъно, монанди гурӯҳҳои луғавӣ, ба соҳаҳои гуногуни зиндагонӣ даҳлдор буда, ҳусусият, рӯҳия, ҳарактер, идея ва амалиёти гуногуни одамонро ифода мекунанд» [61, 145].

Забоншиноси маъруф Д. Тоҷиев дар асари маҳсус ба воҳидҳои фразеологии ҷузъи асосиашон «об» бахшидашуда дар бораи баъзе ҳусусиятҳои лексикӣ ва семантикий калимаи «об» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ сухан ронда, сермаҳсул будани калимаи «об»-ро дар таркиби фразеологизмҳо зикр менамояд [103].

Забоншиноси шинохта Р. Ғаффоров фразеологизмҳоро ба се гурӯҳи маънӣ ҷудо мекунад:

а) ибораҳои рехта; б) ибораҳои маҷозӣ; в) таркибҳои фразеологӣ.

Муаллиф роҷеъ ба таснифоти боло чунин мегӯяд: «Дар асоси ин ду гурӯҳи аввал гурӯҳи сеюм ба вучуд омадааст, ки дар асоси маънои маҷозии яке аз компонентҳо ташкил ёфтааст» [15, 67]. Аммо ин гурӯҳбандии начандон мӯътамад баъдтар аз ҷониби профессор Ҳ. Мацидов инкишофт дода шуд, ки дар натиҷа се гурӯҳи маъноии фразеологизмҳо – идиомаҳо, фраземаҳо ва фразеологизмҳои ғайриидиоматикӣ муқаррар гардидаанд [52].

Рисолаи С. Хушенова «Изафетные фразеологические единицы таджикского языка» ба яке аз қолабҳои сохтории фразеологизмҳои забони тоҷикӣ – воҳидҳои фразеологии изофӣ, бахшида шудааст. Муаллиф таснифи морфологии ибораҳои фразеологии изофиро анҷом дода, ҳусусияти фарқунандаи онҳоро аз ибораҳои озоди синтаксисӣ нишон медиҳад. Ӯ мегӯяд: «Дар таркиби воҳидҳои фразеологии изофӣ исм, сифат ва баъзе ҳиссаҳои субстантиватсияшудаи нутқ, чун масдар, ба вазифаи компонент иштирок мекунад» [111, 138].

Асари дигаре, ки дар он масъалаи фразеология дар забоншиносии тоҷику форс ва, умуман эроншиносӣ, ба таври басо муфассал мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор гирифтааст, таҳқиқоти эроншиноси шинохта Ю. А. Рубинчик бо унвони «Основы фразеологии персидского языка» мебошад. Китоб аз мукаммалтарин асари илмӣ дар соҳаи фразеологии солҳои 70-80 ба шумор меравад. Он аз чор қисм иборат буда, дар қисми якум масъалаҳои умумии фразеологизмҳо баррасӣ мешаванд. Қисми дуюм ба фразеологизмҳои номӣ бахшида шуда, қисми сеюм фразеологизмҳои феълиро фаро мегирад. Қисми чорум дар бораи ҷумлаҳои фразеологӣ баҳс мекунад. Асари мазкур то имрӯз қимати ҳудро гум накардааст ва чун манбаи муҳимми илмию таҳқиқотӣ истифода мешавад [111, 132].

Забоншиносони тоҷик: Т. Мақсудов, Ф. Зикриёев, Ҳ. Ҷалилов дар асари бо ҳаммуаллифӣ таълифнамудаи худ – «Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо» аз ҷиҳати семантиկӣ воҳидҳои фразеологиро тасниф намуда, фразеологизмҳои омонимӣ, сермаъно, синонимӣ, тавтологӣ ва вариантнокии фразеологизмҳоро шарҳу тавзех додаанд. Ғайр аз ин, дар ин асар вазифаҳои синтаксисии ВФ-и исмӣ, сифатӣ, феълий нишон дода шудаанд [45].

Дар соли 1974 забоншинос И. Ҳасанов китоберо бо унвони «Лексика ва фразеология» (Дар асоси материали «Духтари оташ»-и Ҷ.

Икромӣ) [115] нашр намуд, ки дар он фасли ҷудогонае ба воҳидҳои фразеологии асар бахшида шудааст.

Таҳқиқи масъалаҳои муҳталифи фразеология чун илми мустақил дар забоншиносии тоҷик мавриди баррасии васеи муҳаққиқону олимони соҳаи забон қарор гирифтааст. Дар нимаи аввали қарни 20-ум доир ба ВФ-и забони тоҷикӣ афкори парешон ва муҳоҳидаҳои ҷудогона мавҷуд бошад, дар солҳои 80-90-уми асри мазкур ин бахши забоншиносӣ хеле густариш ёфт. Дар ин соҳа профессор Ҳ. Мацидов ҷунин изҳори андеша меқунад: «Таҳқиқи масъалаҳои муҳталифи фразеология дар ҷанд даҳсолаи охир хеле пеш рафт. Агар дар солҳои 50-уми асри 20-ум фразеология ҳамчун соҳаи забоншиносӣ дар инкишоғи ниҳонӣ бошад, пас имрӯз дар забоншиносӣ мавзуи баҳс, ҳаҷм ва гурӯҳҳои асосии он муайян карда шудааст» [52, 3]. Доир ба фразеологияни забонҳои гуногуни дунё асару мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Бо вучуди он, доир ба бисёр ҷиҳатҳои ин масъалаи муҳимми забон имрӯз ҳам ақидаҳои якхела вучуд надоранд. Афкори муҳаққиқон ҳам дар робита ба ҳосиятҳои асосӣ, ҳаҷм ва гурӯҳбандии фразеологизмҳо аз якдигар фарқ меқунанд.

Фразеологияни забони тоҷикӣ – соҳтор, таркиб ва навъҳои он аз ҷониби муҳаққиқон ҳамаҷониба омӯхта шудааст ва дар ин бобат рисолаву мақолаҳои ҷудогонаи таҳқиқотӣ ба табъ расидаанд, ки ин далели афзун гаштани таҳқиқотҳои илмӣ дар ин соҳа ба ҳисоб меравад. Метавон дар ин соҳа корҳои шоёну мукаммали забоншиносон Ҳ. Мацидов [42; 44; 52; 60], С. В. Хушенова [111], И. Ҳасанов [115] ва ҷанде дигаронро зикр намуд, ки эшон дар асарҳои таълифнамудаашон роҷеъ ба воҳидҳои фразеологӣ ва ҳусусиятҳои он маълумоти муфассал додаанд.

Ғайр аз ин, дар забоншиносии тоҷик як қатор монографияҳо доир ба забон ва услуби адібони алоҳида аз ҷониби муҳаққиқони

забоншинос таълиф гардидаанд, ки дар байни онҳо таълифоти Р.Faффоров [11], Б. Камолиддинов [29], С. Сабзаев, [85], И. Ҳасанов [113], X. Ҳусейнов [119] ва чанде дигарон вуҷуд доранд. Дар таҳқиқоти забоншиносони мазкур дар баробари паҳлухои гуногуни луғавию грамматикии осори адибони ҷудогона оид ба услуби ниғориш дар корбасти ВФ таваҷҷӯҳи маҳсус зоҳир карда шудааст [11, 29, 85, 115, 119].

Бояд эътироф кард, ки дар забоншиносии тоҷик доир ба ВФ ва ҳусусиятҳои он профессор X. Маҷидов таҳқиқоти арзишмандро ба анҷом расондааст. Мавсуф ВФ-и забони тоҷикиро ба як низоми муайян аз замони пайдоиш то даврони инкишоғу густаришёбиаш таҳқиқ намуда, ҷандин рисолаву мақолаҳои бунёдӣ таълиф намудааст, ки аз ин таълифот то кунун муҳаққиқону ұнвончӯён ва донишчӯён баҳрабардорӣ менамоянд [42, 44, 52, 60].

Ҳамин тариқ, мактаби илмии омӯзиши фразеологияи забони тоҷикии профессор X. Маҷидов дар солҳои 90-уми аспи 20-ум ва ибтидои қарни 21-ум аз ҷониби муҳаққиқон пайваста идома мейбад. Аз ҷумла, корҳои таҳқиқотии ин соҳа, ҷун M. Муслимов [67], X. Дӯстов [18], Г. Зоғакова [26], ки бевосита таҳти роҳбарии ин муҳаққиқ ба анҷом расидаанд, такмилбахши ҳамин мактаб мебошанд. Ҳамчунин навиштаҳои ҷандин муҳаққиқонро ин ҷо метавон зикр кард, ки мавқеи ВФ-ро дар лаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд, ки ин низ далели инкишоғу такмил ёфтани мавзуи зикршуда мебошад. Ба ин паҳлуи масъала метавон навиштаҳои муҳаққиқон X. Талбакова, А. Турсунова ва Н. Гадоевро низ зикр намудан ба маврид мебошад [92-97].

Ҳамин тавр, боз якчанд корҳои илмиро метавон номбар кард, ки ба таври ғайримустақим ва ё пажуҳиши танҳо як ҷиҳати фразеологизмҳо баҳшида шудаанд. Ба ин қабил корҳо таҳқиқоти M. M. Мирзоева [65;

66], Н. Ш. Раҳмонова [82], Н. С. Саидов [87] ва Б. Шодиев [122] дохил мешаванд.

Рисолаи номзадии М. М. Мирзоева ба муқоисаи типологии воҳидҳои фразеологии осори устод Айнӣ бо нусхаҳои тарҷумавии он ба забони русӣ бахшида шудааст. Муҳаққик роҳ ва воситаҳои тарҷума намудани воҳидҳои фразеологии устод Садриддин Айниро ба забони русӣ таҳқиқу баррасӣ менамояд. Маводи таҳқиқот воҳидҳои фразеологии «Ёддоштҳо» ва «Марги судҳӯр»-ро фаро мегирад. Дар таҳқиқоти мазкур хусусиятҳои лугавӣ-маъноии воҳидҳои фразеологии осори устод Айнӣ дар фасли ҷудогона шарҳу тавзех ёфтаанд [65, 37].

Рисолаи доктории ин пажуҳишгар «Муродифоти лугавию фразеологии асарҳои С. Айнӣ» ном дошта, чунонки аз унвонаш маълум аст, як қисмати он ба хусусияти услубии муродифоти лугавӣ ва фразеологӣ ва тарҷумаи русии онҳо дар осори устод Айнӣ бахшида шудааст. Ин забоншинос дар хусуси мавзуи таҳқиқи худ аз ҷумла мегӯяд: «Муродифоти фразеологии асарҳои адаб мисли дигар воситаҳои муассири забон барои 1) пурра кардани маъно, 2) дақиқ ифода кардани матлаб, 3) ҷаззобу дилчашп ва барҷаста ифода намудани фикр хизмат кардаанд. Онҳо аз нигоҳи таркиб ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1) муродифоте, ки дар таркибашон синонимҳои лугавӣ доранд; 2) муродифоти аз нигоҳи таркиб гуногун» [66, 54].

Н. С. Саидов низ як боби кори илмиашро ба услуби корбурди воҳидҳои фразеологӣ дар насри А. Самад бахшидааст. Ӯ дар мавзуи «Хусусиятҳои лугавию фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад» рисолаи номзадии хешро дифоъ намуда, дар он қайди хеле хубе дорад, ки ба назари мо, овардани он қобили пазириш мебошад: «Аз таҳқиқу омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ бармеояд, ки онҳо як қисми лексикаи забонро ташкил намуда, ҳам дар услуби адабии китобӣ ва ҳам дар услубҳои публистию муошират серистеъмоланд. Бояд қайд кард, ки

истифода ва интихоби дурусти калимаю ибораҳо, хусусан воҳидҳои фразеологӣ, ба дониш ва маҳорати забондонии нигоранда вобаста аст. Ҳангоми омӯзиши хусусиятҳои услубии забони ҳикояҳои А. Самад маълум гардид, ки нависандай борикбину нуктасанҷ аз ин ганчинаи бебаҳои забони ҳалқ ифодаҳои ҷолибро интихоб намуда, онҳоро дар тасвири ҳодисаҳои воқеӣ, ҳулқу ҳӯй, амалиёти гуногуни қаҳрамону персонажҳо ва амсоли инҳо корбаст намудааст» [87, 162].

Рисолаи Б. Шодиев «Хусусиятҳои лексикию фразеологии очерку қиссаҳои Мутеулло Начмиддинов» ном дошта, боби дуюми он бо унвони «Хусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологии очерку қиссаҳои М. Начмиддинов», ки зиёда аз 60 дар сади корро ташкил додааст, маҳз ба услуби корбарии воҳидҳои фразеологӣ нигаронда шудааст. Муҳаққиқи тоҷик – Б. Шодиев, хусусияти услубии воҳидҳои фразеологиро ба назар гирифта, қайд менамояд, ки воҳидҳои фразеологӣ маҳсули эҷодиёти ҳалқ буда, дар тули асрҳо суфтаву равон ва ҷаззоб гардидаанд. Маҳз ба воситай воҳидҳои фразеологӣ фикр ба таври мӯҷаз ва нишонрас ифода шуда, мардум дар рӯзгори ҳаррӯзai худ аз воҳидҳои фразеологӣ ба таври фаровон истифода мебаранд. Нависандагону шоирон аз ин воҳидҳои забон барои ҷаззобу муассир шудани тасвиру манзара ҳамчун маводи тайёри забон мавриди истеъмол қарор медиҳанд [122, 12].

Бо вучуди мавҷудияти корҳои илмии зиёд фразеологияи насри Ӯ. Кӯҳзод омӯхтанашуда бокӣ мемонад, ки таҳқиқи он саривақтӣ ва муҳим мебошад.

Робитаи таҳқиқ бо мавзуъҳои ниҳоди илмӣ. Мавзуи таҳқиқшаванд баҳше аз корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад. Натиҷагириҳо аз таҳқиқоти мазкур дар таҳия ва такмили барномаҳои

таълимии қисмати фразеология ва мураттаб намудани фарҳангу луғатҳои фразеологӣ замина шуда метавонад.

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқ муайян ва мушаххас намудани дараҷаи истеъмол, хусусиятҳои лугавию грамматикий ва услубии воҳидҳои фразеологии осори Ӯрун Кӯҳзод мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. ВФ аз унсурҳои муҳимми системаи забон ба шумор рафта, барои тасвири воқеоти бадеӣ, ҳолатҳои руҳию равонии персонажҳо нақши муайяне доранд. Аз ин лиҳоз дар диссертатсия ҳамин паҳлӯҳои фразеологизмҳои нависанда мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Мутобиқ ба ҳадафҳои ишорашуда ҳалли чунин масъалаҳо дар диссертатсия муҳим шуморида мешаванд:

- муайян кардани дараҷаи корбурди ВФ дар осори Ӯрун Кӯҳзод;
- нишон додани мавқеи ВФ дар байни воҳидҳои лугавии осори адаб;
- муқаррар намудани чиҳатҳои маъноии ВФ-и забони насри нависанда;
- муайян намудани воҳидҳои насри нависанда аз чиҳати соҳтор ва аломатҳои грамматикий;
- нишон додани мавқеи санъатҳои бадеӣ дар ВФ-и насри Ӯ. Кӯҳзод;
- гурӯҳбандии ВФ-и асарҳои нависанда аз нигоҳи соҳтор, услуг ва категорияҳои маънӣ;
- муайян намудани образнокии ВФ-и асарҳои нависанда.

Объекти таҳқиқро насри бадеии нависанда Ӯрун Кӯҳзод ташкил менамояд.

Предмети таҳқиқ. Таҳқиқи ВФ ҳамчун сарчашмаи муҳимми ташакқули забони тоҷикӣ ва мавқеи онҳо дар ифоданокӣ, образнокӣ ва муассирии насри бадеии Ӯрун Кӯҳзод.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Зимни баррасӣ ва омӯзиши масъалаҳои ба таҳқиқи мавзуъ алоқаманд ба таҳқиқоти забоншиносони маъруфи хориҷиву ватанӣ, аз ҷумла Н. М. Шанский [121], Н. Маъсумӣ [61], И. Ҳасанов [113], Р. Ғаффоров [11], Ҳ. Мачидов [44-52], Б. Камолиддинов [29], М. М. Мирзоева [66], Н. С. Саидов [87], Б. Шодиев [122] ва ҷанде дигарон такя намудем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар диссертатсия, асосан, усулҳои синхронӣ, таҳдили контекстии матни бадей, таҳдили семантикии ВФ, инҷунин усулҳои тавсифӣ-таҳдилӣ, муқоисавӣ-таъриҳӣ, таҳдили концептуалии матни бадей ва усули оморӣ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашма ё манбаи таҳқиқ насри бадеии дар замонҳои муҳталиф эҷод намудаи нависанда Ӯрун Қӯҳзод, аз ҷумла «Сареву савдое» (Ҳикояҳо), «Роҳи ағба» (Повестҳо), «Кини Ҳумор» (Повест), «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» (Повест), «Як сару сад хаёл» (Ҳикояҳо), «Писанддара» (Повестҳо), «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» (Роман), «Роҳи паси ағба» (Повест ва ҳикояҳо), «Тақвими раҳгум» (Повестҳо, ҳикояҳо), «Бандии озод» (Ҳикояҳо, роман), «Тоҷикони имрӯза» (Достонҳо, мақолаҳо), «Ҷамъи парешон» (Достонҳо) ва «Ҳайҷо» (Роман) истифода шудаанд.

Навғонии илмии таҳқиқ. Дар забоншиносии тоҷик то қунун ба ҷуз ду-се таҳқиқоти илмӣ доир ба фразеологияи забони ин ё он адиб қӯшиши илмии ҷиддие ба анҷом нарасидааст. Аз ин нигоҳ, таҳқиқи воҳидҳои фразеологии асарҳои Ӯ. Қӯҳзод ба мақсад мувоғиқ буда, он дар қадом поя истифода шудани ВФ-и забони осори адибро нишон медиҳад. Навигарии мавзуи таҳқиқот маҳз дар он аст, ки омӯзишу баррасии воҳидҳои фразеологии забони асарҳои нависанда Ӯрун Қӯҳзод дар забоншиносии муосири тоҷик бори нахуст ба сурати мукаммал ва дар доираи диссертатсияи илмии алоҳида мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. ВФ мисли дигар воҳидҳои забон аломатҳо ва хусусиятҳои фарқунандай худро доро мебошанд, ки иборатанд аз таркиби компонентӣ, ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудошаванда, устуории таркиби лугавӣ, аз байн рафтани алоқаи зиндаи нахвӣ, умумихалқӣ будани онҳо ва гайра. Инчунин ВФ ба монанди қалимаҳо ба захира ва фонди асосии худ марбутанд, аз ин рӯ иброз мегардад, ки ВФ-и забони осори нависанда Ӯрун Кӯҳзод, асосан, аз захира ва фонди асосии забони адабии тоҷикӣ гирифта шуда, соҳиби нишона ва аломатҳои хосанд.

2. Агар ба фразеологизмҳо аз ҷиҳати соҳтори грамматикий назар андохта шавад, маълум мегардад, ки онҳо, асосан, дар шакли ибора амал меқунанд, аммо миқдори муайяни онҳо соҳтори қалимаҳои таркибӣ ва ҷумлаҳои гуногуни соҳти содаю мураккабро ба хотир меоранд. Дар рисола нишон дода мешавад, ки дар маҷмуи ВФ-и насри адиб аз рӯйи соҳтори грамматикий қадом воҳиди забон (таркиб, ибора, ҷумла) бартарӣ ё афзалият дорад. Бинобар ин ҳамаи фразеологизмҳои осори Ӯ. Кӯҳзод аз бобати соҳтори грамматикиашон ба таври ҷузъӣ таҳлил гардида, муқаррар мегардад, ки то ҷӣ андоза онҳо ба қонуниятиҳои грамматикии забони адабии тоҷикӣ мутобиқат меқунанд.

3. Вазифаи матнофарии ВФ ягонагии соҳторӣ ва маъноии асари бадеӣ, ягонагии таркибӣ ва пурмазмунии онро таъмин менамояд. Воҳидҳои устуор воситаҳои ҳамоҳангози матн дар сатҳи синтагматика ва парадигматика мебошанд, онҳо ҷузъҳои алоҳидай матнро ба мундариҷаи умумии асар муттаҳид меқунанд. Дар диссертатсия, маҳсусан, ба ҷиҳати парадигматикии воҳидҳои осори адиб диққати ҷиддӣ дода шуда, сермаънӣ, гунанокӣ ва муродифоти фразеологӣ, ки унсурҳои парадигматикии ВФ мебошанд, мавриди баррасии маҳсус қарор мегиранд.

4. Фразеологизмҳо вазифаи концепсиясозро иҷро мекунанд: онҳо ҷузъҳои ҳаставии майдонҳои концептуалӣ мебошанд, робитаҳои васеи матниро ба вучуд меоранд, ки он ҷобаҷогузории маъноии матни бадеиро таъмин мекунанд. ВФ-и бартаридошта дар маҷмуи ғояҳои муаллиф саҳм мегиранд, ба рамзҳои маҷозӣ мубаддал мешаванд, ки мазмуни марказии матни бадеиро ифода мекунанд. Аз ин лиҳоз дар диссертатсия яке аз вазифаҳои ВФ фикри асосии нависандаро ифшо намудан мегардад.

5. Образи бадеӣ дар асари бадеӣ барои хонанда аҳаммияти маърифатӣ, эстетикӣ ва тарбиявӣ дорад. Нависанда воқеаҳои зиндагӣ ва манзараҳои ҳаёти инсонро аз рӯйи идеали эстетикии худ таҳқиқ менамояд, вобаста ба талаботи замон ба ҳодисаҳои ҳаёт ва рафттору кирдори одамон баҳо медиҳад. Ба ин васила образи бадеӣ ба ташаккули ҳамаҷонибаи шахсият ёрӣ мерасонад. Мусаллам аст, ки воҳидҳои фразеологӣ дар оғариниши образи бадеӣ ва образнокии фикр саҳми маҳсус доранд. Аз ин рӯ баҳрабардории адиб Ӯрун Кӯҳзод аз ВФ ва навъҳои онҳо дар оғаридани образҳои бадеӣ муайян карда шудааст.

6. Забони осори бадеӣ низ рукни асосии он ба ҳисоб меравад. Ҳар як адиб забон ва услуби хос дорад, ки дар он маҳсусан саҳми воҳидҳои забонӣ, аз ҷумла фразеологизмҳо, назаррас мебошад. Бинобар ин дар рисола забони осори бадеии Ӯрун Кӯҳзод аз нигоҳи хусусиятҳои луғавӣ ва маънӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар он мушаххас гардидааст.

7. Ба монанди сермаъноии калима дар воҳидҳои фразеологии сермаъно низ байни маъноҳои як воҳид алоқамандии мантиқӣ мавҷуд аст ва шарти муҳимми сермаъной ҳам ҳамин мебошад. Якчанд маъное, ки аз як воҳиди фразеологӣ сар мезананд, бо як тартиби маҳсус алоқаманд шуда, дар байни худ муносибатҳои муайяни семантико ба

вучуд меоваранд, ки он сермаъноии ВФ ба ҳисоб меравад. Дар сермаъноии фразеологизмҳо ҳам яке аз он маъноҳо ибтидой ё, ба истилоҳ, мақоми аввалият, яъне сарсилсилагиро дорад. Аз ин чост, ки он дар бештари мавридҳо ҳамчун омили бавучудоварандай алоқаи мантиқиву шайъии байни ВФ ва маъноҳои дигари он, ки аз рӯйи мушоҳидай мо, аз чор зиёд нестанд, хидмат мекунад. Таъкид мегардад, ки дар насри Кӯҳзод ба бархе аз ВФ маъноҳои иловагӣ бахшида шуда, сермаъноии онҳоро ба бор овардаанд ва маъноҳои иловагии онҳо бештар маҳсули эҷоди худи нависандаанд.

8. ВФ байни ҳамдигар муносабати ҳаммаъной пайдо намуда, силсилаи муродифҳоро ташкил медиҳанд. Чунончи, ифодаҳои ҳаммаънои ҷудогона ё пайи ҳамдигар ҳам кор фармуда мешаванд. Ҳарчанд ВФ сохту таркиби нисбат ба калима мураккаб доранд, вале мисли дигар воҳидҳои лугавӣ сарвати умумии забон ба шумор рафта, барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият баробар хизмат мекунанд, ҳангоми истифода аз тарафи шахсони ҷудогона гунаҳои муфассалу мухтасар пайдо мекунанд. Гунанокӣ аз ҷиҳати таркиби лугавӣ, унсурҳои калимасозию шаклсозӣ, воситаҳои грамматикӣ, алоқаи ҷузъҳо ва аз лиҳози соҳти наҳвӣ фарқ мекунад, ки ин, аз як тараф, ба дараҷаи реҳтагии ВФ вобастагӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, бо тақозои матн ва мавриди сухан шакли худро кам ё беш тафийир медиҳанд. Нишон дода мешавад, ки Ӯ. Кӯҳзод аз муродифоти фразеологӣ, гунаҳои онҳо, мутазодот ва дигар вижагиҳои онҳо хеле моҳирона истифода намуда, ҷаззобияти забону ифодаи гуфторро дар асарҳояш таъмин намудааст.

9. Маънӣ дар ВФ хеле нозук, пӯшида, вале басо рангин ва пурҷозиба ифода меёбад. ВФ мағҳуми ашё, аломат, хусусият, амал ва ҳолатро ба тарзи ошкор, лучу урён ифода накарда, бо рамзу киноя, дар либоси бадеӣ, бо ёрии санъатҳои лафзию маънавӣ: маҷоз, ташбех, истиора, ташхис, муболига ва гайра ифода мекунанд ва бо ин хусусият

аз воҳидҳои дигари ҳаммаънояшон фарқ мекунанд. Аз ин сабаб дар диссертатсия муқаррар мегардад, ки дар оғаридани образҳои бадеъ нависанда Ӯ. Кӯҳзод аз фразеологизмҳо самаранок баҳрабардорӣ намудааст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Омӯзиши васеи фразеологизмҳо дар нутқи бадеъ аз татбиқи пайдарпайи таҳлили ҳамаҷонибаи забонӣ иборат аст ва он имкон медиҳад, ки вазифаҳои жанрсозӣ, образсозӣ ва матнсозии воҳидҳои фразеологӣ дар матни бадеъ муайян карда шаванд. Дар натиҷаи омӯзиши пурратари воҳидҳои фразеологӣ нақши онҳо дар эҷоди соҳаҳои адабиёти бадеъ ошкор ва хусусиятҳои хоси миллӣ ва фардии ВФ муайян карда мешаванд. ВФ аз лиҳози соҳторӣ ва маънӣ дар робита бо воҳидҳои забонии дигар соҳаҳо (лексикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ) бо назардошти хусусиятҳои алоқамандии семантикийи синтагматикӣ-парадигматикӣ таҳдил карда мешаванд. Аз ин ҷиҳат, натиҷаҳои таҳқиқ ба рушди минбаъдаи масъалаҳои назарии фразеологияи забоншиносии мусоидат мекунад.

Ҳамчунин натиҷаҳои таҳқиқ метавонанд, дар рафти таълими фразеологияи забони адабии мусоири тоҷик, курсу семинарҳои маҳсуси мактабҳои олий ва омода кардани луғати фразеологӣ ва луғати осори нависанда истифода шаванд. Илова бар ин, маводи таҳқиқшуда барои навиштани дастуру китобҳои дарсии баҳшҳои гуногуни забоншиносии тоҷик ва, хусусан фразеология, нақши муҳим дорад.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Фразеологияи забони насри Ӯрун Кӯҳзод» барои дарёftи дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пурра мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллиф дар таҳқиқоти баанҷомрасондаи худ паҳлуҳои муҳимми ВФ-ро дар асоси насли бадеии яке аз нависандагони саршиноси тоҷик – Ӯ. Кӯҳзод, мавриди таҳқиқ қарор дода, равиши корбурд, мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли ВФ-ро дар осори бадеӣ мушаҳҳас ва муқаррар кардааст. Муҳокимаронӣ, ҷараёни таҳлил ва хулосабарориҳои илмӣ аз ҷониби муаллиф бевосита анҷом дода шудаанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои асосии диссертатсия дар баромад ва маърузаҳои конфронсҳои сатҳи донишгоҳиву ҷумҳурияйӣ, байналмилалӣ ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба табъ расидаанд, инъикос гардидааст. Аз ҷумла, дар семинарҳои илмии кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ ва конфронси байналмиллалии «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, 2022) баҳшида ба 85-солагии доктори илми филология, профессор Ҳомид Маҷидов ва дигар конфронсҳои солонаи устодону кормандони ДМТ (Душанбе, 2016-2022) муҳокима ва баррасӣ шудааст.

Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқ дар 8 мақолаи илмии дар маҷаллаҳои тақризшаванди КОА-и ҶТ ва КОА-и ФР нашр шудаанд, инъикос ёфтааст. Диссертатсия дар кафедраи забони адабии муосири тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон аз 25.10.2022 суратмаҷлиси №3 муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, шаш фасл, ҷор зерфасл, хулоса ва феҳристи адабиёти илмӣ ва бадеӣ иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 163 сахифаи чопи компьютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ХУСУСИЯТҲОИ МА ННОИВУ СОХТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ АСАРҲОИ ӮРУН КӮҲЗОД

Таҳқиқ ва баррасиву муайян кардани сохтор ва ма нноҳои ВФ-и забони асарҳои адибон, аз як тараф, кори басо мушкил буда, аз ҷониби дигар, ҷолибияташ дар он аст, ки дар асоси ин амал доир ба забони асарҳои адиб метавон тасаввуроти умумӣ пайдо кард. Воқеан ҳам, яке аз сабабҳои асосии маҳбубият пайдо кардани нависанда ва шоир дар байни ҳалқ корбасти фаровони унсурҳои забони мардуми одӣ аз ҷониби ӯст. Агар ба осори классикон як назари иҷмolie афканда, сабабҳои маҳбубияти Камоли Ҳуҷандӣ, Бадриддин Ҳилолӣ, Сайидои Насафӣ ва ҷондӣ аз бузургони дигарро дар байни мардуми одӣ мечуста бошем, пас, онро дар истифодаи унсурҳои забони зиндаи мардум дарёфт. Бешубҳа, дар шумори адибони маҳбуби имрӯза ҷой доштани Ӯрун Кӯҳзод низ ҳалқияти забони нависанда аст. Ӯрун Кӯҳзод чун яке аз нависандагони хушсалиқаю таҷрибаандӯҳтаи тоҷик дар асарҳояш аз таъбирҳо, ё ба истилоҳ ВФ, фаровон истифода мекунад. Унсурҳои ҳалқӣ гоҳо бо фразеологизмҳои забони адабии тоҷикӣ ҳамроҳ шуда, забони асарҳои нависандаро пуробуранг ва муассир гардонидаанд. Маҳз ба тавассути қалами ин адиби хушсалиқа бисёре аз ибораҳои рехтаи мавҷудаи забони тоҷикӣ рангубор ва зинату ҷилваи тару тоза гирифта, ма нову тобишҳои нав ба навро соҳиб гардидаанд. Ба ин муносибат таҳқиқи забони ин нависандай боистеъдод, маҳсусан муайян кардани системаи фразеологии асарҳои ӯ, аҳаммияти ниҳоят зиёди илмиву амалиро дорост. Бинобар ин гирдоварию таҳқиқи ВФ-и забони асарҳои ин адиб на факат дар такмили низоми фразеологии забони тоҷикӣ хидмат мекунад, инчунин мактаби сайқали маҳорати эҷодии адибону соҳибқаламони ҷавон ҳоҳад буд. Таҳлилу омӯзиши низоми фразеологии асарҳои адиб ҳамчунин барои муайян кардани пояти озмоишгоҳи эҷодии ӯ заминаи хубе ҳоҳад буд.

Воқеан, Ӯрун Күҳзод дар мавриди истифодаи ВФ забони тоҷикӣ чун маводи тайёр хеле моҳиронаю устодона ва нозукбинона муносибат намуда, ба тавассути ин унсурҳо воқеаву ҳодисаҳоро хеле рангину ҷаззоб тасвир менамояд. Инъикоси образҳои миллӣ дар онҳо барҷаста буда, ҳар яке бо обуранг ва ифодаи маъни худ аз ҳам фарқ доранд. Чунончи, инро дар матнҳои зайл дидан мумкин аст:

Як умр мо болообиҳоро, ғорат мекунанд. **Сангি таги дандонамон шудаанд** онҳо. Аз решашон нест кардан даркор ҳамаи инҳоро [10, 8]. Дар кучо шунида будед, ки қозӣ раисро ба маҳкама қашад, ё раис ҳукми қозиро бекор бикунад? Махдум ва Абдуқодир ҳамин корҳоро карданд. **Инҳо дар гулӯйи вайҳо устухон шудаанд** [12, 101]. Берун сип-сиёҳ торик буд. **Хоб ба ҷашмаш ҳамсоягӣ надошт.** Боз ба сари миз баргашт ва боз дастонаш тарафи варақҳои анбӯҳ дароз шуд [10, 168]. Ва ҳамон вақт дар дилаш ният дошт, ки дар маҷлиси тантанавӣ, аз ҳусуси он ки тарафҳо **ба ҷашми яқдигар хок мезананд**, баромад ҳоҳад кард [3, 64].

Мисолҳои оварда, агарчи муште аз хирворанд, ифодаи тобишҳои ҷозибаноки фикрро дар сужаи асарҳои нависанда ба таври возех нишон медиҳанд. Дар мисолҳои боло агар қалимаву таркибҳои **ғорат кардан, корҳоро кардан, раису қозӣ** ба ҷумлаҳо оҳанги адабии китобӣ бахшида бошанд, ИФ-и ишорашуда забони нависандаро ба гуфтугӯйи мардуми одӣ хеле наздик гардонидаанд. Албатта, нависанда дар мавриди корбости ВФ-и забонамон чун маводи тайёр дақиқкоронаю нуктасанҷона муносибат намуда, ҳар яке аз ин унсурҳоро санцидаю баркашида дар ҷойи худ истифода мебарад. Далели ин мисолҳои зиёде мебошанд, ки аз асарҳои гуногуни ў гирд овардаем. Аз ин ҷиҳат зимни таълифи ин боб чунин ҳадаф гузошта шуд, ки дараҷаи истеъмоли ВФ-ро дар забони адиб муайян намуда, фарқияти онҳоро аз қалимаю ибораҳои озоди синтаксисӣ, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ бо мисолҳои фаровон нишон дихем ва устувориу рехтагии сохтори ВФ ва тобишҳои

маъноии ин унсурҳои забонро дар ибрози андешаҳои муаллифу персонажҳои осори ӯ мавриди таҳлил қарор диҳем.

I.1. Воҳидҳои фразеологии забони нависанда ва нишонаҳои муҳимтарини онҳо

Фразеология маҷмуи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехтаву устувори забонро меомӯзад. Дар забонамон ифодаҳои таркибан устувор зиёданд, вале ВФ бо аломат ва хусусиятҳои ба ҳуд ҳос аз онҳо фарқ меқунанд. Дилҳоҳ воҳиди фразеологӣ, пеш аз ҳама, зуҳуроти аломати забон аст. Он чун аломатҳои дигари забон ба маъно далолат меқунад. Ҷараёни шаклгирӣи аломатҳои забон, аз ҷумла ВФ-и он, ба фаъолияти пайвастаи меҳнативу зиндагидории инсонҳо работ дорад. ВФ бо ифодаҳои маъно, мавқеи истеъмол ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, ба соҳти таркибии ҳуд аз онҳо фарқ карда, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озодро ташкил менамоянд. Сабаби ин духӯрагии фразеологизмҳоро ба табиити маҳсуси забонӣ ва таърихи пайдоиши онҳо вобаста шуморида, профессор Ҳ. Мацидов чунин меорад: «Онҳо дар заминай таркиб, ибора ва ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ба вучуд меоянд ва дар рафти рушду инкишофи тадриҷӣ ба дараҷае рехтаву устувор мегардонанд, ки бисёре аз онҳоро аз калимаҳои одӣ фарқ намудан душвор аст» [52, 12].

ВФ яке аз воситаҳои муҳимми ифодаи фикр, масолеҳи тайёри забонӣ барои ба вучуд овардани образҳои пуробуранги бадеӣ, лавҳаю манзараҳои гуногуни зиндагӣ, баҳодиҳӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ба шумор мераванд. «Дар воҳидҳои фразеологии ҳар забон зимни қолабҳои ниҳоят муҳтасар ва мӯъҷаз таҷрибаи зиндагӣ, табъу қайфият, урғу одат ва таъриху фарҳанги мардумӣ таҷассум гардидааст» [52, 10].

Бояд гуфт, ки доир ба муайян кардани хусусиятҳои асосии ВФ фикру ақидаи муҳаққиқон гуногун аст, вале бе ҳалли ин масъала дар бобати хусусиятҳои дигари ВФ сухан рондан душвор аст, чунки муайян

кардани гурӯҳҳо ва мавқеи ВФ дар низоми воҳидҳои дигари забонӣ бевосита ба хусусияти фарқунандаи онҳо вобаста аст. Бинобар ин агар ақидаҳои муҳаққиқони ин соҳаро бодиққат назар кунем, маълум мешавад, ки аксарияти онҳо ба ду хусусияти ВФ, ба таври норавшан бошад ҳам, ишора кардаанд. Ин ифодаи маънои яклухт ва устувории соҳти ВФ мебошад. «Ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаънои ба ҳамдигар марбут, ки таркибан рехтаву устувор буда, аз ҷиҳати ифодаи маъно муродифи калима ва ибораҳои ноустувор шуда метавонанд, воҳидҳои фразеологиро ташкил медиҳанд. Ифодаи маънои яклухт ва соҳти устувори воҳидҳои фразеологӣ аломатҳои асосии фарқунандаи онҳо буда, хусусиятҳои дигари онҳо бевосита дар заминаи ҳамин хосиятҳои асосӣ ба вучуд меоянд» [44, 45].

Ин андеша баъдтар аз ҷониби муҳаққиқ тақвият ёфта, нишона ё аломатҳои асосии ВФ-ро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст:

1. Аломатҳои асосии фарқунандаи ВФ ва 2. Аломатҳои иловагии фарқунандаи ВФ.

Профессор X. Мачидов аломатҳои асосии ВФ-ро ба тариқи зайл ташрҳ намудааст: «Аломатҳои фарқунандаи асосӣ моҳияти воқеии воҳидҳои фразеологӣ, моҳияти табии нишонаҳои шакл ва маънои онҳоро инъикос менамоянд. Ба ин нишонаҳо, пеш аз ҳама, таркиби компонентӣ (таркибёбӣ аз ҷузъҳои лугавии доимӣ), ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда, устувории таркиби лугавӣ, аз байн рафтани алоқаи зиндаи нахвӣ ва умумихалқӣ будани онҳо дохил намудан мумкин аст» [44, 45].

Бар иловаи нишонаҳои муҳимтарини дар боло зикршуда муҳаққиқи соҳа аломатҳои иловагии хоси фразеологизмҳоро муайян намудааст. «Ба ин аломатҳо маъмулан маҷоз ё ин ки нобаробарии маънои умумии фразеологизмҳо ба маъноҳои ҷузъии унсурҳои онҳо, обуранги миллӣ, тобишҳои эҳсосотӣ, образнокӣ, равшану возеҳӣ ва ба

забони дигар айнан тарчума нашудани онҳоро дохил мекунанд» [44, 51 – 52].

Ин нишонаҳои муҳимро дар ВФ-и истифоданамудаи нависанда бараъло мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, **ВФ аз ҷаҳон ҷашм пӯшидан** ба маъни «фавтидан», **тӯҳми анқо** «камёфт», **ҷон ба каф гирифтан** «дар хатар будан», **дандон ба дандон мондан** «базӯр тоқат кардан», **ҷашм дӯхтан** «нигоҳи дурудароз кардан» ва амсоли инҳо гарчанде аз якчанд калимаи мустақилмаъно иборат бошанд ҳам, маъни яклухтро ифода намуда, бо калима ва таркибҳои **мурдан, камёфту нодир, эҳтиёткорона ё боазоб, пурсаброна** ва **нигаристан** муродиф мешаванд.

Аз ВФ-и овардашуда мебинем, ки аз рӯйи ифодаи маъно ба калимаҳо шабоҳат доранд ва онҳоро чун муродифи устувору таркибии калима ва ибораҳои озоди синтаксисӣ кор фармудан мумкин аст. Албатта, тобиши услубӣ ва ҳиссии онҳо нисбат ба калима ва воҳидҳои озоди синтаксисӣ чандин зина болотар меистанд. Инро дар мисолҳои зайл мушоҳида намудан мумкин аст:

Азбаски ҳеч тоқати гапбардорӣ надошт, оламгурезу одамбезор шуд ва ниҳоят баъди чандин сол ба дарди сили майна гирифтор шуда, **аз ҷаҳон ҷашм пӯшид** [6, 120]. Ман ҳам мард будани худро нишон додам «раве, **тӯҳмат анқо шавад**, ки ба рӯят нигоҳ намекунам» гуфтам ва нигоҳ ҳам накардам [4, 168]. Аммо падару модар бо мақсади ҳунару касби хубе омӯзондани фарзанд не, балки барои кенча будан **ҷон ба каф гирифта** фарзанди кенчаашонро калон мекарданд [2, 180]. Аммо сир бой додан даркор нест, **дандон ба дандон монда** тоқат кардан лозим аст, чунки ҳамаи ин базмиҳо ба ӯ **ҷашм дӯхтаанд** [7, 43].

Дар мисоли аввал ибораи **аз ҷаҳон ҷашм пӯшидан** маҳз дар ҳамин қолаб ибораи яклухти фразеологиест, ки маъни «мурдан»-ро ифода мекунад, агар **ҷашм пӯшидан** аз таркиби ин ибора чудо карда шавад,

маъни тамоман дигарро медиҳад, ки он низ ИФ буда, маъни «чизеро нодида гирифтсан»-ро дорад, хеле хушбуранг иваз кардааст.

Мундариҷаи яклухти як гурӯҳ ВФ дар заманаи маъни нав гирифтани ҷузъҳои таркибӣ ба вучуд меояд. ВФ, ки маъни яклухти онҳо дар асоси маъни лугавии ҷузъҳои таркибӣ сурат мегиранд, чун ибораҳои озоди синтаксисӣ мушаххасмайно буда, мавқеи истеъмолии муайянे доранд. Онҳо аз ибораҳои синтаксисӣ бо ҳамин фарқ мекунанд, ки соҳти устувор доранд ва ҳамеша дар як шакл ба кор бурда мешаванд. Масалан, ифодаҳои **дарди сар** ба маъни «нолозим, зиёдатӣ», **риштаи сӯҳбат** «мавзуъ», **ҳабари обнарасида** «ҳабари нав», **чаҳми кордон** «соҳибтаҷриба», **аз замири дил** «мақсад», **аз сидқи дил** «бо боварӣ», **қаъри дил** «ботин», **сӯҳанҳои нӯгиостињӣ** «нолозим» аз ҳамин ҷумла мебошанд:

Аз ҳамин **дарди сар** ҳалос шавем, гуфтанду як одами бегонаро раис карда фиристоданд, ки шахси беғараз ба ҳамаашон як хел муомила мекунад [10, 247]. ...Лекин **риштаи сӯҳбат** асосан ба дasti Абушаҳид буд ва Бахром ғоибона гуфторҳои ўро тасдиқ мекард... [7, 12]. Боз таассуроти наву қуҳнаи ҷанд бор нақлкардаашро бори дигар ҳамчун **ҳабари обнарасида** ба муомилот мебаровард... [3, 56]. Ҳо, вай Аҳмадбой барин **чаҳми кордону** пулёб набуд. Сода, намефаҳмид, ки байни қувваи бозуву қувваи пул фарқи зиёде ҳаст [3, 234]. Он вақт Исфандиёр **аз замири дили** ў оғаҳ набуд, бо як ҳавобаландии беҳосили бачагона менигарист ва дар гӯши Вера мегуфт [3, 15]. Ҳамин тавр мефаҳмидам, – **аз сидқи дил** тасдиқ мекунад Хумор [3, 49]. Дар **қаъри дил** ҳис мекард, ки як ҷизи бисёр муҳиме намерасад, аммо ҳамон норасой чист, ёфта наметавонист, ки ҷораи рафъашро ҷӯяд [3, 88]. Дар сӯҳбатҳо **сӯҳанҳои нӯгиостињӣ**, аз қабили қучо рафту киро диду чи ҳӯрд, лавҳаҳо гуфта мекандид [3, 48].

Аз истифодаи фразеологизмҳое ба мисли **замири дил, қаъри дил** маълум мегардад, ки гоҳо нависанда ВФ-и хоси услуби гуфтугӯйиро тағийир медиҳад ё дар заминаи онҳо ВФ-и нав месозад. Дар забони мардум ибораи фразеологии **таки дил, таки дили касеро фаҳмидан** бо маъни ният, ботин, мақсади касеро пай бурдан, фаҳмидан хеле серистеъмол аст. Нависанда ба онҳо оҳанги адабии китобӣ бахшида ибораи **замири дил, қаъри дил** сохтааст, ки услуби фардии ӯро нишон дода, ҳамзамон қолаби устувор доштанашонро хонанда бо қиёс ба ҳамон воҳидҳои мавҷуда ба зудӣ пай мебарад. Ҳамин аст, ки ИФ-и **замири дил, қаъри дил** дар лугатҳои фразеологӣ ба назар намерасанд. Дар забони тоҷикӣ назари ҳамин гуна ВФ, ки хоси қабатҳои гуногуни услубӣ буда, бо обурангашон аз ҳам фарқ мекунанд, кам нестанд. Як ҳусусияти ин гуна ВФ-ро муҳаққиқ Ҳ. Мацидов дар он мебинад, ки: «Як қисми калони фразеологияи гуфтугӯйиро воҳидҳои фразеологии забони зиндаи ҳалқ, ки бо вучуди пуробурангии хоси худ то андозае носуфта мебошанд, ташкил медиҳанд» [52, 91]. Маълум мешавад, ки нависанда Ӯ. Қӯҳзод низ ҳамин ҳусусияти баъзе ВФ-ро пай бурда хостааст, ки ба онҳо оҳанги адабии китобӣ бахшад ва, ба назари мо, моҳирона аз уҳдаи ичрои ин кор баромадааст.

ВФ-е, ки маъни яклухти онҳо дар асоси маъни луғавӣ, маъни ҳарф ба ҳарфи ҷузъҳои таркибӣ сурат мейбанд, пуробуранг ва таъсирбахш нестанд. Онҳо чун истилоҳоти таркибии соҳаҳои гуногуни зиндагӣ, мағҳумҳо, ҳодисаҳо ва ҳаракату амалро дар шакли ифодаҳои забонзадаи рехта зикр мекунанд. Бинобар ин, ВФ-и таҳтуллафзӣ бисёр вақт синонимҳои калимагӣ надоранд, онҳоро танҳо дар шакли тасвирий шарҳу эзоҳ додан мумкин аст. Вале муродифи калимагӣ надоштани ВФ-и таҳтуллафзӣ нишонаи ин нест, ки онҳо маъни яклухтро ифода карда наметавониста бошанд. Ба ин маъни ҳақ ба ҷониби профессор М. Қосимова аст, ки менависад: «Предмет, ҳодиса, амалу ҳолатҳои

чудогонаро ифода намудани чунин вохидҳои фразеологӣ далели равшани он аст, ки онҳо мундариҷаи яклухтро ифода мекунанд» [39, 68]. Албатта, ин гурӯҳи ВФ бевосита хоси услуби бадӣ набошанд ҳам, доираи имкониятҳои васеъ доштани асари бадӣ, доманаи фарохи фаро гирифтани воқеаву ҳодисаҳои зиндагӣ чи аз ҳаёти оилавӣ, чи аз ҳаёти иҷтимоиву иқтисодӣ ва чи сиёсӣ, ҳатто гоҳо навғониҳои илм ба нависанда имкон медиҳанд, ки тамоми имконоти забондонии ҳудро истифода карда, аз имконоти услубҳои гуногуни нутқ кор гирад. Аз ҳамин ҷиҳат аст, ки муҳаққиқон қайд кардаанд, ки сарҳади услубҳои гуногуни нутқ қатъӣ нестанд, онҳо гоҳо унсурҳои ҳамдигарро дар бар мегиранд, баҳусус, услуби бадӣ ва публисистӣ чунин хусусиятро бештар зоҳир мекунанд [66, 17]. Нависанда Ӯрун Кӯҳзод низ аз ин гуна имкониятҳои услуби бадӣ табиист, ки моҳирона истифода намуда, дар ин ҳангом ВФ-ро корбаст менамояд, ки маҳз ҳамин гуна хусусияти беобурангӣ, ки танҳо қолаби устувор доранд ва маънои рехтаашон аз ҷузъҳои таркибашон бармеояд. Таркибҳои **хешу табор, расму русум, дилу бедилон** дар мисолҳои зерин чунин хусусият доранд:

Барои ҳамин рафтаҳо баргарданд, ҳама ба пешвоз мебаромааданд, **хешу табор** ба шукронай пою қадамаш мол мекуштанд, хун мебароварданд, қурбонӣ мекарданд [10, 116]. – Тӯю тамошо аз қадим ҳаст ва ҳар **расму русуме**, ки бобову додоямон карда бошанд, мо ҳам мекунем, ин чӣ бадӣ дорад? [10, 91]. Умари ваъдаро ёдовар мешуданд ва аз сидқи дил ба қаромати ӯ бовар надоштанд ва дар айни замон, **дилу бедилон**, мунтазири мӯъчиза буданд гӯё [11, 41].

Бояд гуфт, ки маънои яклухти ВФ на ҳама вақт дар асоси маънои ҳарф ба ҳарфи ҷузъҳои таркибӣ ба вуҷуд меояд. Дар бисёр мавридиҳо маънои яклухти фразеологизмҳо бо маънои ҷузъҳои таркибӣ мутобиқат намекунад. Дар ин ҳангом маънои яклухти ибораҳо метавонад ё дар натиҷаи қуҳна шуда, фаромӯш гардидани маънои баъзе ҷузъҳо, ё ин ки

дар натицаи маънои маҷозӣ гирифтани мундариҷаи яклухти ибораҳо ба вучуд оянд.

Аксаран маънои яклухти фразеологизмҳо дар заминай маънои маҷозии ҷузъҳои таркибии онҳо шакл мегирад. Дар ин маврид иртиботи мантиқии байни маънои яклухти ибора ва маъноҳои ҷузъҳои таркиби онҳо то дараҷае нигоҳ дошта мешаванд. Дар фразеологизмҳое, ки аз эҷодиёти Ӯрун Кӯҳзод гирд овардем, ҳамин ҳусусиятҳо баръало мушиҳид мешавад. Масалан, ибораҳои **назар партофтан** «нигаристан» ва **чашм давондан** ба маънои «зуд-зуд нигаристан», «сатҳӣ нигоҳ кардан» аз ҳамин қабиланд:

Хурматбибӣ, ки назди пилтаи газ истода ба дег намак меандоҳт, ба ӯ як **назар партофт** ва гӯё ҷизе нашунида бошад, чумча гирифта маззаи таомро ҷашиданӣ шуд [10, 89]. Вай беист ба ҷор тарафи хона **чашм медавонд** ва беист гап мезад, дар таги дилаш ҳарос мекашид, ки агар лаҳзае хомӯш истад, самимияти ташриф барҳам меҳӯрад [10, 144].

Агар дар баъзе мавридҳо нависанда аз забони худ ба баъзе ВФ оҳанги адабии китобӣ бахшида бошад, дар мисолҳои боло **ВФ-и назар партофтан, ҷашм давондан** назари нависандаро ба ҳалқияти забон нишон медиҳад. Ҷумлаҳо маҳз ба туфайли ҳамин ИФ симои персонажро ҳамчун як шаҳси одӣ, намояндаи ҳалқи заҳматкаш ҷилвагар месозанд. Мисолҳои поён низ ҳамин гуна ҳусусият доранд: **Чони касе дар азоб** «ба мушкилий афтодан», **ҷашм партофтан** «як нигоҳ карда мондан», **рӯз қӯр кардан** «вақтро гузаронидан». Ин ВФ ба забони нависанда оҳанги хосаи гуфтугӯйӣ бахшида, самимияти ӯро ба мардум барҷастатар нишон медиҳанд:

Одатан вай дар айвони дарози писарашиб, ё болои бом, паҳлӯи мӯрӣ ва ё сари воти замине, ки соҳибаш обдорӣ дошт, нишаста **рӯз қӯр мекард** [10, 128]. Ба дилаш омад, ки гурезад. Ба атроф **ҷашм партофт**. Роҳи гурез нест [10, 190]. Гӯё як зарурати ногузире ӯро маҷбуран нигоҳ медорад ва

агар ҳамин «зарурати ногузир» намебуд, кайҳо гурехта ба ягон ҷойи дури беташвишу бегавғо мерафту **ҷони дар азобмондаашро** халос мекард [10, 167].

Яклухтии маъни маҷозии гурӯҳи дигари ВФ дар заминаи санъатҳои гуногуни бадеӣ ба вучуд омада, ниҳоят пуробуранг ва таъсирбахш мешаванд. Дар заминаи бисёре аз онҳо санъатҳои ташбех, истиора, муболига, киноя ва амсоли инҳо хобидаанд. Чунончи, барои ташбех: **мум барин об шудан** «нарм гардидан», **мурғи посӯхта барин** «бекарор, хеле бетоқат»:

Абдол аз ин таърифҳо зери боми шарм монд ва дар айни ҳол чунон хушаш омад, ки мулоим шуд, **мум барин шуд** ва сар то по ба табассуми ноаён мубаддал гашт ва лол монд [9, 332]. Фозила, сардори бригада, **мурғи посӯхта барин** як нафас орому қарор надошт – як дам ба сари механизаторон мерафт... [9, 25].

Барои истиора: **чаши рӯз кафид** «рӯз шуд», **чаши кордон** «қобил, корчаллон», **бухси дил кафондан** «аламашро гуфтан, дарди дил кардан»: Вақте ки вай хеста ба ҷунбуҷӯлаш сар кард, **чаши рӯз акнун меқафид**. Як офтоба об гирифта дар лаби суфаи лаби айвон дасту рӯ шуст [7, 102]. Ҳо, вай Аҳмадбой барин **чаши кордону** пулёб набуд [8, 298]. Як ҳолати тазииковари ботинӣ ӯро фаро гирифта буд, бисёр меҳост, ки ҳозир дар сӯҳбати дӯсте бошад, **бухси дилашро кафонад**, ё ҳарчи ӯ гӯяд, гӯш карда шинад [4, 23].

Дар мавриди ҷумлаи «**Чаши рӯз кафид**» ҳамин нуктаро зикр кардан бамаврид аст, ки муҳаққиқ М. Фозилов онро дар шакли «чаши рӯз кушода шудан» меорад [108, 557]. Ба назари мо, аввалан воҳиди мазкур дар қолаби ҷумла аст, онро дар шакли «чаши рӯз кушода шуд» бояд зикр мекард. Дар ин бора профессор Ҳ. Маҷидов баҳси асоснок кардаанд, ки дигар ҳочат ба таҳлил ва исботи қолаби ҷумла доштани он нест [48, 18]. Бояд ба эътибор гирифт, ки алоқаи байни маъни яклухт

ва маъни чузъҳои таркибии ВФ бетагийир намемонанд. Дар рафти истеъмоли мунтазам маъни яклухти фразеологизмҳо то рафт возеҳтар ва барҷастатар ифода шуда, соҳту таркиби он торафт рехтаву сұфта мегардад. Дар ин маврид маъни яклухти фразеологизмҳо бо маъноҳои чузъҳои таркиби онҳо мувофиқат намекунад. Ин типи ВФ ниҳоят серобуранг буда, дар онҳо хусусиятҳои ба худ хосси забони тоҷикӣ бо тамоми маҳсусиятҳояшон инъикос гардидаанд.

Мундариҷаи пуробуранги бадеӣ ва хусусиятҳои хосси миллии ин гурӯҳ ВФ имконият намедиҳанд, ки онҳо аз як забон ба забони дигар айнан тарҷума карда шаванд. Аз ин рӯ дар вақти ба дигар забон тарҷума намудани ин гурӯҳ фразеологизмҳо муодил ё ҳамвазни онҳоро аз забони тарҷумашаванд пайдо намуда, бадеиёт ва обуранги забони асарро нигоҳ доштан лозим аст. Дар ҳолати ғайр, ҷаззобияти забони асар аз байн меравад. Масалан, матни «**Чашми мизбон чор шуда** буд. Фурроси мошин барояд, ҳама **гӯшҳоро сих карда** ба роҳ менигаристанд ва зуд мувофиқи мартаба саф меоростанд, то дар навбати худ салом диханд [5, 201]», ки дар асари «**Як сару сад хаёл**» ба кор бурда шудааст, ба забони русӣ айнан: «Глаза хозяина **было четыре**. Раздался рев машины, все смотрели на дорогу, **уши делали шампуром**, и быстро выстроились в очередь, чтобы поприветствовать друг друга» тарҷума намудан мумкин нест.

Ин аст чанд андешае доир ба маъни яклухти ВФ, ки дар заминай мундариҷаи таҳтуллафзӣ, маҳдуд гардидани яке аз чузъҳои таркибӣ, маъни маҷозии тамоми воҳиди фразеологизм ба шакл гирифта метавонад. Дар натиҷа баъзан алоқаи байни маъни яклухт ва маъни маҷозӣ аз якдигар дур мегардад ва ВФ ба ифодаҳои рехтаву сұфтагардидаи забон, ба муодили пуробуранг ва таъсирбахши калимаҳо табдил мейбанд.

I.1.1. Аломатҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ

Тартиби доимии ҷузъҳои дохилӣ, ба дигар қалимаҳо иваз нашудани онҳо, дар байни ҷузъҳои асосӣ дар мавридҳои муайян ҷойгир шуда натавонистани қалимаҳои дигар аз нишонаҳои асосии устуории ВФ маҳсуб меёбанд. Профессор X. Маҷидов аломатҳои асосии ВФ-ро ҷунин маънидод кардааст: «Аломатҳои фарқунандаи асосӣ моҳияти воқеии воҳидҳои фразеологӣ, моҳияти табиии нишонаҳои шакл ва маънои онҳоро инъикос менамоянд. Ба ин нишонаҳо, пеш аз ҳама, **таркиби компонентӣ (таркибёбӣ аз ҷузъҳои лугавии доимӣ), ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда, устуории таркиби лугавӣ, аз байн рафтани алоқаи зиндаи нахвӣ ва умумихалқӣ будани онҳоро дохил намудан мумкин аст» [44, 72].**

Устуории таркиб, яъне дар аксарияти мавридҳо ивазнашавандагӣ, доимӣ будан ва аз ҳам ҷудо шакл гирифта натавонистани ҷузъҳои дохили ВФ аз аломатҳои дигари асосии онҳо ба шумор меравад. Воҳиди фразеологӣ аз ду ва зиёда аз ин қалимаҳои мустақилмаънои зоҳирان ба ҳам аз рӯйи қонунҳои синтаксисии забони тоҷикӣ алоқамандшуда иборат мебошанд.

Унсурҳои таркиби ВФ дар бештари ҳолатҳо бо муродифҳои худ иваз шуда наметавонанд. Дар ҳолати ба таври маҷбурӣ иваз намудани ин ё он ҷузъи таркиби фразеологизмҳо он ҳамчун масолеҳи тайёри забон моҳияти худро аз даст медиҳанд. Чунончи, фразеологизми **гурги борондида** «шахси уҳдабаро, як андоза қаллоб» истеъмол мешавад. Ба ин маъни онро дар шаклҳои рӯбоҳи борондида ё гурги барфдида ба кор бурдан номумкин аст [52, 13]. Албаттa, дар мавриди ин ИФ баҳсҳо зиёданд. Муҳаққиқ С. Фатхуллоев ибораи мазкурро дар мақолааш «Гурги борондида» не, «гурги болондида» [106, 51] дар шакли «гурги болондида» дуруст мешуморад. Баҳси С. Фатхуллоев, ба назари мо, аз як тафсири Ю. А. Рубинчик асос гирифтааст [83]. Дар забони мардумӣ

– гуфтугӯйи форсӣ «гурги болондида» ва дар баъзе лаҳҷаҳои Эрон «гурги полондида» низ мегӯянд. Дар забони адабии форсии имрӯз он фақат дар шакли «гурги борондида» кор фармуда мешавад, яъне дар тафсири Ю. А. Рубинчик гап сари гӯйишҳои эронӣ меравад, на забони адабӣ, хосатан, адабии тоҷикӣ.

Мисолҳои адабиёти бадеӣ ва шарҳи баъзе луғоти классикӣ событ месозанд, ки ибораи мазкур на дар шакли «гурги болондида», балки «гурги борондида» саҳех будааст:

Нест дигар аз зари қалбе, ки дар кораш кунанд,
Юсуфи бетолеи мо **гурги борондида** аст. Соиби Табрезӣ.

Байти боло далел аз «Фиёс-ул-луғот» аст ва муаллифи он низ ин ибораро ба ҳамин маънӣ ва шакл меорад: «Гурги борондида – ба маънои озмудакор ва гарму сарди рӯзгор дида, аз мусталаҳот» [17, 192]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳам ибораи мазкур дар шакли «гурги борондида – киноя аз касе, ки гармию сардии дунёро ҷашида, азобу уқубатҳоро аз сар гузаронида таҷриба ҳосил кардааст» [104, 294] оварда шудааст.

Айнан ҳамин тавр қалимаҳои доҳили таркибҳои устувори **боғу роғ** «дараҳтзор», **захру закум** «хӯрданӣ», **гарму ҷӯшон** «самимона», **аз афташ** «эҳтимол», **аз забонат** «оффарин», **бурду боҳт** «фаъолият», **обу адo** «мафтун», **карру фар** «ҳашамат, дабдаба», **дар ба дар** «овора» ва монанди инҳо бо қалимаҳои дигар иваз намешаванд. Чунин фразеологизмҳо дар ҳама мавридҳо бо ҳамин таркиби лексикӣ истифода мегарданд:

Оби Зарафшон ба Бухоро намерасад. **Боғу роғ** аз беобӣ сӯхтааст. Дар тақсими об беадолатӣ мекунед [14, 131]. – И, дастархон холӣ – ку? Ту ҳоло ҳам меҳмон – мӣ? Меҳмонӣ як рӯз, ҷӯра. Хез, ягон **захру закум** биёр, ки лаб ҷарб кунем [6, 71]. Мард паси гардани тарашро хор-хорон бо сари ҳам ба тарафи дигар рафт. **Аз афташ**, ба чунин муомила одат

карда буд, ки лом нагуфт [7, 128]. Вай одамонеро, ки аз дари қафои базаву анборҳо даромада корашонро буд мекунананд, ё дар магазин бенавбат аз пеши ҳама гузашта харид мекунанд, **аз таҳти дил** бад мебинад [10, 258]. Пас дар ин майдони **бурду боҳт**, дар ин маъракаи иззатталабиҳо Хумор танҳо воситаесту бас [3, 92]. Обшавии гӯшти баданаш низ баъди афтидани фарзанди нахустинаш оғоз ёфт. Дигар рӯйи беҳбудиро надид – **обу адо шуд** [3, 116].

Як гурӯҳ ВФ-ро аз бобати ҷузъҳои дохилиашон мумкин аст ба тағиирот дучор шаванд. Дар ин маврид гунаҳои нави ИФ тавлид меёбанд. Масалан, ибораи фразеологии **чашм дӯҳтан** дар шакли **чашм андохтан, ҷашм давондан, ҷашм партофтан** ва монанди инҳо гуна дорад. Дар забони тоҷикӣ ВФ ва калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми нигоҳ хеле зиёданд, аммо аксари онҳо бо тобиши маънӣ ё услубӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Доираи ифодаи маъноии ВФ-и бо ин калимаҳо оянда низ хеле зиёд аст. Чунончи, муаллифи «Фарҳанги ибораҳои рехта» М. Фозилов бо калимаи **назар** 24-то, бо калимаи **нигоҳ** 5-то, бо калимаи **ҷашм** беш аз 140-то воҳиди фразеологӣ зикр мекунад, ки, ба назари мо ин ҳанӯз пурра нест, зоро дар луғати фразеологии маъруфи классикӣ – «Чароги ҳидоят» низ бо калимаи «ҷашм» якчанд ибораи фразеологӣ оварда мешавад, ки аксари онҳо аллакай дар забони имрӯза маъноҳои худро дигар кардаанд ё ҳамчун воҳиди фразеологӣ имрӯз вуҷуд надоранд. Чунончи, ибораи фразеологии «ҷашм ҳӯрдан» дар «Чароги ҳидоят» ба маънои «расидани ҷашми заҳм» [80, 78] омадааст, аммо дар забони имрӯза ин маънӣ дар ИФ-и «ҷашм расидан» ифода мешавад. Ҳамин тарик, маълум мешавад, ки гоҳо оҳиста-оҳиста маъно ва қолаби ВФ низ дигар мешудаанд.

Имконияти калимаҳои аслӣ дар соҳтани ВФ хеле васеъ будааст, ки дар мисолҳои боло ҳам нависанда як маротиба **ҷашм партофтан** ва маротибаи дигар **назар партофтан** мегӯяд. Мавҷудияти гунаҳои

гуногуни як фразеологизм хоссияти ивазнашаванда будани калимаҳои дохили онро сарфи назар намекунад, зеро ҳар як воҳиди фразеологӣ миқдори муайянни гунаҳои худро дошта, аз ин бобат доираи тағиyrёбии калимаҳои он маҳдуд мебошад. Дар асарҳои нависанд Ӯрун Кӯҳзод ҳамаи гунаҳои ин ВФ истифода шудаанд. Гоҳо тобиши маънои ин гуна ВФ ба мавриди истеъмолашон ҳам вобаста аст:

Ба дилаш омад, ки гурезад. Ба атроф **чашм партофт** [10, 190]. Ба дил афтида буд ва ҳарчанд ба атроф **чашм медавонд**, чашмаш ба ҷонзоде андармон намешуд... [8, 293]. Пас аз **чашм ба рӯйи қофаз давонданд** ва дақиқаे нагузашта ба шифт нигаристанд ва сонияе ҷанд даҳон кушода дар ҳамон ҳолат истоданду... [8, 351].

М. Фозилов дар шарҳи ИФ «чашм партофтан» ишора ба маънои «чашм андохтан» мекунад, яъне «чашм партофтан»-ро ҷунин шарҳ медиҳад: «Ба касе **чашм андохтан** – нигоҳ кардан, ба сӯйи касе ё чизе бодикқат **чашм дӯхтан**» [108, 364].

Ба назари мо, ибораи **чашм андохтан** маънои «бодикқат нигоҳ кардан»-ро дошта бошад ҳам, ибораи **чашм партофтан** ин маъниро надорад. Ҳатто **чашм партофтан** аз ибораи **чашм давондан** ҳам бо тобиши маъно фарқ мекунад. **Чашм партофтан** «як нигоҳи сатҳӣ, як нигоҳ бо гӯши чашм» аст. **Чашм давондан** «сатҳӣ, рӯяк-рӯяк ба чизе нигоҳ кардан» аст, ки метавонад ҷанд лаҳзаро дар бар гирад. Масалан имкон дорад гӯем, ки, «...аз аввал то ба охири қофаз **чашм давонда** нигоҳ кард», аммо «...ба қофаз аз аввал то ба охир **чашм партофт**» гуфта намешавад.

Муҳаққики воҳидҳои фразеологии асарҳои С. Айнӣ М. М. Мирзоева ибораи фразеологии **назар андохтан**ро «сатҳӣ ба чизе нигоҳ кардан» шарҳ дода мегӯяд: «**Назар андохтан**, аслан, маънои «сатҳӣ ба чизе нигоҳ кардан»-ро дорад, вале бо қалимаи бодикқат омада, тарзи нигоҳро ифода кардааст. Бояд зикр кард, ки **назар андохтан** дар як

маврид диданро, дар мавриди дигар чӣ тарз нигаристанро ифода мекунад» [66, 72]. Ба фикри муҳаққиқ дар мавриди дуюм розӣ шудан мумкин аст, аммо ба назари мо худи ибораи **назар андохтан** на маъни нигоҳи сатҳӣ, балки нигоҳи амиқро дорад. Ҳамин гуна мулоҳизаҳоро дар мавриди ибораи машҳури **чашм дӯхтани** низ баён кардан мумкин аст: Ва дидорбиниҳои талху ширинашон, ки ба шумор буд, дар лавҳи хотирашон зинда мешуд бесухан, дар дилашон. Ислом ба алови тапак **чашм дӯхта** буд [10, 182]. Аммо сир бой додан даркор нест, дандон ба дандон монда тоқат кардан лозим аст, чунки ҳамаи ин базмиҳо ба ӯ **чашм дӯхтаанд**, бардошти ӯро имтиҳон мекунанд, ҳар як ҳаракати ҳар як узви баданашро мебинанд ва масхара мекунанд [10, 100].

Дар ду мисоли боло ИФ **чашм дӯхтани** ба ду маънӣ кор фармуда шудааст. Ибораи аввал маъни нигоҳи андешамандонаро дорад, гӯё мақсад аз он нигоҳ, аслан, назар кардан ба оташ нест, балки гайрииҳтиёр ба андеша фурӯ рафтани аст. Дар ҷумлаи аввал айнан ҳамин гуна ҳусусият барҷаста намоён аст. Дар ҷумлаи дуюм **чашм дӯхтани** ба маъни аз қасе ҷизеро интизор, умедвор будани аст. Ошноӣ бо матни асарҳои нависанда ба мо имкон медиҳад, ки ҳамин гуна нозукиҳои маъниии ВФ ошкор карда шаванд.

Ҳар як унсури таркибии фразеологизм дар қолаби он ҷои муайян дорад. Дар сурати дигар кардани ҷои муқаррарии ҷузъҳои дохилии онҳо фразеологизм бештар вақт рехтагиву устувории худро аз даст дода, маъни фразеологии худро гум мекунанд. Чунончи, агар дар ибораи **рости гап**, ки маъни «дар ҳақиқат, дар воқеъ»-ро соҳиб аст, ҷои ҷузъҳо тағиیر дода шавад (масалан, ба тарзи **гапи рост**), ибора ҳамчун масолеҳи тайёри забон қимати худро аз даст дода, ба ифодаи одии нутқ мубаддал мешавад:

Ман фақат **рости гапро** мегүям, ба чуз ростй чизе намегүям, – гуфт вай [12, 20]. – **Гапи шумо рост**, муаллим. Лекин ба сари бачу качатон бо силоҳ биёянд, шумо хапу дам намешинед – ку [12, 64].

Ифодаи маъни яклухт ва устувории таркиби ВФ дар мисолҳои зерини асарҳои нависанда Ӯрун Кӯҳзод баръало зохир мегардад. Чунончи, **ҷони даразобмонда**, «мушкилӣ», **аз афти кор**, «эҳтимол», **гӯш ба қимор** «бодиққат» ва амсоли инҳоро овардан мумкин аст, ки хусусияти ифодаи маъни яклухт ва устувории таркиби ВФ-ро дар худ инъикос намудаанд:

Гӯё як зарурати ногузире ӯро маҷбуран нигоҳ медорад ва агар ҳамин «зарурати ногузир» намебуд, кайҳо гурехта ба ягон ҷойи дури беташвишу бегавғо мерафту **ҷони даразобмондаашро** ҳалос мекард [10, 168]. ... ва ӯ то ба бинои редаксия расидан, бори аввал дар умраш худ ба худ хулоса баровард, ки Миралию Мирвалий, **аз афти кор**, дар ҳама ҷо ҳастанд [10, 68]. Пагоҳӣ Одиназода **гӯш ба қимор** меистод, ки «ана ҳозир меояд» ва ӯ дарду аламашро ба сари вай рехта, чунон ҷазояш дихад, ки як умр фаромӯш нақунад [8, 367].

Дар мисолҳои боло нависанда ибораҳои **ҷони даразобмонда**, **гӯш ба қиморро** хеле моҳирона аз забони ҳалқ истифода кардааст. Ибораву ҷумлаҳои фразеологӣ бо калимаи **ҷон** дар забони тоҷикӣ ниҳоят зиёданд. М. Фозилов бо ин калима беш аз 50 воҳиди фразеологӣ зикр мекунад [108]. Ҳар як воҳиди фразеологии бо ин калима соҳташуда мавқеи маҳсуси корбаст ва тобиши аз ҳам ҷудошудаи маънӣ дорад.

Нишонаи дигари ВФ ин аст, ки дар байни ҷузъҳои доҳили онҳо бисёр вақт муносибатҳои зиндаи грамматикиро мушоҳида кардан ғайри имкон мебошад. Дар байни ҷузъҳои он алоқаҳои пайваст ва тобеи синтаксисиро намебинем. Албатта, дар байни он ҷузъҳо нишондиҳандаҳои ифодакунандай ин муносибатҳои грамматикий мавҷуданд, лекин онҳо аксар шах шуда мондаанд, дар муносибати

грамматикии ВФ бо калима ё ибораҳои дигар ягон нақше намебозанд. Аз ҳамин чост, ки воҳиди фразеологии аз якчанд калима ва воситаҳои грамматикӣ ташкилёфта дар матн ба вазифаи як аъзои ҷумла истифода мешавад. Барои мисол истифодаи ВФ **чашм давондан** ва **сари қалобаи худро гум карданро** аз назар мегузаронем, ки ба вазифаи ҳабари ҷумла ба кор рафтаанд. ИФ-и **чашм давондан** ба маънои «нигаристан» меояд ва аз нигоҳи соҳт ибораи феълӣ буда, бештар ба вазифаи ҳабари ҷумла меояд. Воҳиди фразеологии **сари қалобаи худро гум кардан** ба маънои «саросема шудан, чӣ кор карданашро надонистан» низ ин вазифаро дорад:

Духтараш бо ноз нигариста ҳар гоҳ ду дандони тиллояшро нишон дода меистод. Ман аз таҳайюр **сари қалобаамро гум карда будам** [5, 121]. Як дақиқа, ду дақиқа, се дақиқа нишаст. Як бор, ду бор, се бор ба атроф **чашм давонид** [10, 179]. Ба дил афтида буд ва ҳарчанд ба атроф **чашм медавонд**, ҷашмаш ба ҷонзоде андармон намешуд [8, 239].

Дар ҷумлаи «**Ман сари қалобаамро гум кардам**», агар қалоба ба маънои аслии «риштаи қулӯлашуда» омада бошад, таҳлили наҳвии ҷумла ҷунин мешавад:

Ман сари қалобаамро гум кардам.

Аммо чун **сари қалобаро гум кардан** воҳиди фразеологӣ аст, ҷумлаи барои мисол овардаи мо ҷунин таҳлили синтаксисӣ мешавад:

Ман аз таҳайюр сари қалобаамро гум карда будам.

Гуфтани бамаврид аст, ки ҷиҳати ба ҳуд ҳосси ҳамаи ВФ забони тоҷикӣ ифодаи маънои яклухту аксаран фардии ба маънои калимаҳо наздик, устувории таркиби лексикӣ ва то андозае хирашавӣ ё аз байн рафтани робитаи зиндаи грамматикии ҷузъҳои онҳост. Вале бояд ба ҳисоб гирифт, ки на ҳамаи он ифодаҳое, ки ба ҷунин ҳосиятҳо соҳибанӣ, воҳиди фразеологӣ шуда метавонанд. ВФ, бар иловай ҳамаи ин ҳосиятҳо, боз ҳамчун масолеҳи тайёри забон бояд рангу бори умумӣ

гирифта бошад, яъне дар ҳамаи маврид бетагийр ба кор бурда шавад. Ба ин сабаб аст, ки ба захираи фразеологии забонамон на ҳар гуна ибораву ифодаҳои устувор, балки фақат чунин ифодаҳо дохил мегарданд, ки ба онҳо баробари хосиятҳои яклухтмаънӣ, устувории таркиби лексикӣ ва хирашавӣ, ё аз байн рафтани муносибатҳои синтаксисӣ, боз аломати ниҳоят муҳимми масолехи тайёри забон будан низ хос мебошад. Маҳз чунин таркиб, ибора ва ҷумлаҳои устувор ҳамчун ВФ дар системаи дигари забон ҷойгир мешаванд.

I.1.2. Аломатҳои иловагӣ ё идиоматикии воҳидҳои фразеологӣ

Ба ғайр аз аломатҳои асосии фарқунанда, ки дар фасли гузашта баррасӣ гардиданд, боз як қатор хусусиятҳои дигари иловагӣ ба қабати муайяни ВФ мансуб дониста мешаванд. Ба чунин аломатҳо одатан ифодаи маҷозӣ ё мувофиқ наомадани маънои умумии воҳиди фразеологӣ бо маъноҳои қисмҳои таркибии онҳо, обуранги хоси миллӣ, боигарии эҳсосотӣ, образнокӣ, равшаниӣ, возеҳӣ ва айнан – таҳтуллафзӣ ба забонҳои дигар тарҷуманашавандагии онҳоро дохил намудан мумкин аст. Ин гуна нишонаҳоро аслан аломатҳои идиоматикӣ меноманд ва ВФ-е, ки ин хусусиятҳоро доранд, идиомаҳо ном гирифтаанд [44, 51-52].

Ба назар чунин менамояд, ки ҳангоми муайян кардани аломатҳои идиоматикии ВФ, ҳамчунон барои муайян намудани нишонаҳои дигари онҳо, аз хусусиятҳои категориявии онҳо, ки унсурҳои устувори мазмун ё соҳтори ВФ мебошанд, бояд сарфи назар кард. Ба ибораи дигар, набояд хусусиятҳои фарқунандаи воҳиди фразеологӣ бо хосиятҳои соҳтории онҳо омехта шаванд.

Аломати фарқунандагӣ бояд нишондиҳандаи хусусиятҳои фразеологии ин ё он ҳодисаи забон бошад, на хусусиятҳое, ки натиҷаи ин аломатҳо ҳастанд. Агар ба хусусиятҳои идиоматикии ВФ аз ин

нуқтаи назар муносибат кунем, пас, доираи ин нишондиҳандаҳо хеле танг мешавад.

Аломати идиоматикии ВФ пеш аз ҳама дар сохтори дохилии онҳо зоҳир мегардад. Барои ифодаи маънои аслӣ, ба истилоҳи дигар, дар прототипи воҳиди фразеологӣ ҳодисаҳои воқеии муайян, рӯйдодҳои таъриҳӣ ё асотирӣ, урфу одат, таассуби мазҳабӣ ва ғайраҳо рамзгузорӣ шудаанд. Масалан, воҳиди фразеологии **гули сари сабад** ба маъноҳои «зеби ҷое ё маъракае; беҳтарин, азизтарин» сараввал дар байни гулфурӯшон пайдо шудааст ва асоси воқеӣ дорад: барои ҷалби диққати ҳаридор фурӯшанд ҳебтарин гулро боло боло – сари сабади гулҳо мемонд. Ин воқеият, ки одати гулфурӯшон шуда буд, оҳиста-оҳиста маҷозонида шуда, маъноҳои имрӯзаро гирифтааст. Ё фразеологизми **ба сари касе об рехтан**-ро гирен, ки ба расму одати динӣ рабт дорад: пеш аз ҷаноза ва дағн мурдаро мешӯянд, ки ҳоло ба маънои «аз касе ҳалос шудан, касеро аз байн бурдан, маҳв кардани касе» дар истеъмол аст:

Он консерт ба воситаи телевизион ҳам намоиш нишон дода шуд ва бовар мекунед, ки боз **гули сари сабад** ҳамин бандай ганда буд [13, 109]. Аз таҷрибаи рӯзгор баҳра гиретон, рафиқон! Ҳамин ноаҳлӣ, ҳамин зуъмӣ ва ҳамин нифоқпарварӣ буд, ки **ба сари иттиҳоди мо об рехт** ва моро ба ҳориву залилӣ расонд [12, 34]. Некбинони Маҳдум ва Абдуқодир, бо завқ, бо як навъ ифтихор, ба мусоҳибон мефаҳмониданд, ки онҳо одамони ҳалол ҳастанд ва лаҷоми ҳаромҳоро кашидаанд ва пеши бедоди муллоҳо, қозиҳо ва раисҳоро бастанд ва инҳо ки бисёрӣ буданд, гала шуда **ба сари вайҳо об рехтанд** [12, 101].

Ҳамин тариқ, унсурҳои дохилие, ки як ВФ-и томро ба вучуд меоваранд, ҳамчун заминаи ташаккули мундариҷаи ВФ хидмат мекунанд. Маҳз дар натиҷаи тағйироти маънӣ ва соҳиб шудан ба маъноҳои нав ба нав, ки дар асоси маҷоз, образнокӣ ва ифоданокӣ

доимо дар дохили воҳиди фразеологӣ рух медиҳанд, ифодаҳои одии наҳвӣ ба ВФ мубаддал мешаванд.

Аломати идиоматикии дигари воҳиди фразеологӣ, ки он ҳам аломати иловагии муҳимми фразеологизмҳо ба шумор меравад, **тобишҳои экспрессивӣ – ифоданокии баланди баён** мебошад. Воҳиди фразеологӣ метавонад, ба воситаҳои муайяни экспрессионии забон асос ёбад, ин воситаҳо воҳидҳои гуногуни фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикие шуда метавонанд, ки ҳамчун унсурҳои таркибии ВФ экспрессивияти таъбирҳоро таъмин мекунанд. Барои мисол, воҳиди фразеологиеро меоварем, ки дар он воситаҳои луғавӣ ифоданокии баёнро дар варианҷҳои гуногуни воҳиди фразеологӣ равшан нишон медиҳанд. Дар забони муосири тоҷикӣ бо маъни «хеле шод будан аз ҷизе», одатан, воҳиди фразеологии **дар пӯсти худ нағунцидан** ва варианҷҳои он – **ба куртаи худ нағунцидан ва дар ҷомаи худ нағунцидан** истифода мешаванд. Дар ин варианҷҳо, азбаски ҷузъи номӣ бо муодилҳои он (пӯст, курта, ҷома) иваз карда мешавад, ифодаи экспрессивӣ – эҳсосотии тамоми воҳиди фразеологӣ тадриҷан меафзояд:

Аз ин «китифоти» амир навкар хеле мамнун шуд, **дар пӯсташ намеғунцид** [7, 89]. Ва мардуме, ки собиқан ин ҳама ғамхориву ободиро ҳатто дар шаби хобашон надидаанд, **аз ҳурсандӣ дар куртаашон намеғунциданд**, албатта [12, 70]. Акнун ман **дар ҷомаи худ намеғунцидам**. Аз ҳурсандӣ гӯё қанот бароварда, байни замину осмон парвоз мекардам [13, 104].

Пас, воситаҳои экспрессивие, ки дар таркиби воҳиди фразеологӣ ба кор бурда мешаванд, ба ташаккули тобишҳои гуногуни эмотсионалии (эҳсосотии) он низ мусоидат менамояд.

Яке аз аломатҳои иловагии дигари ВФ **орӣ будани маъни фразеологӣ аз муодили синтаксисӣ ва ё омонимӣ мебошад**, ки онро

«бемантиқ»-и шакли дохилии ВФ номидаанд [44, 54]. Маънои луғавии ВФ бевосита падидаҳои воқеияти объективиро инъикос намекунад. Маънои аслӣ дар онҳо аллакай таҳия карда шудааст ва аз ин сабаб ҳамчун "бемантиқ" қабул қарда мешавад. Маънои фразеологӣ дар ин ҳолатҳо дуюмдараҷа ва дар бисёр ҳолатҳо аз нав дида баромадани маънои аслӣ мебошад. Масалан, дар ВФ-и ба монанди **дили касе ё чизе об шудан** ба маънои «мафтун шудан, раҳму шавқат омадан», **тоби касе гурехт** «бемор шудан», **чони касе дар азоб** «мушкили зиёд доштан» ва ба монанди инҳо маъноҳои онҳо асоси воқеӣ надоранд ва гӯё аз мантиқ дур бошанд. Дар чунин ВФ маъноҳо дар асоси маҷоз тағиyr ёфта, маъноҳои фразеологиро ба вуҷуд овардаанд:

Озори раийя бошад, раийяро сиёsat қарор додааст?! Ба ҳолу аҳволи мардум **дили санг об мешавад** [4, 94]. Вай **чонаш дар азоб** аст, ки умре бо ин мардум маъракашарик аст, нону намаки ҳалқро хӯрд ва худаш аз рӯйи таомул як бор ба онҳо нону намак надиҳад... [10, 92]. Эшонро **табашон гурехтааст**, беҳуда маътал нашавед [9, 122].

Мунтаҳо, **мавҷуд будани унсурҳои қуҳна ё бегонаи луғавӣ-соҳторӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ** низ бояд аломати идиоматикии онҳо дониста шавад [44, 55]. Дар забони муосири тоҷикӣ миқдори зиёди ВФ мавҷуданд, ки онҳоро интиқолдиҳандай унсурҳои арҳаистӣ ва бегона ҳисобидан мумкин аст. Бисёре аз ин унсурҳо танҳо дар доираи ВФ боқӣ мондаанд. Мавҷудияти унсурҳои арҳаистӣ ва бегона дар ВФ ба онҳо тобишҳои маҳсуси экспрессвӣ-эҳсосотӣ мебахшад ва ба ин васила чунин воҳидҳоро аз дигар навъи фразеологизмҳои забон фарқ мекунонанд. Ба сифати мисол, мо метавонем чунин ВФ-ро мисол орем: **дунёи дун, дору манор, куфру бидъат, дину диёнат** ва монанди инҳо.

... дар ғайбатхона ва ҳуҷраи мадраса нишаста аз замона шикоят мекарданд, ки корҳои **дунёи дунро** бинед; ба ҳасис мол медиҳад, ба

аблаҳ мартаба, vale хирадмандонро азоби ҷовидон насиб гардидааст... [14, 247]. Аммо дар байни он толибилмон аз таҳдиу таъқиб наметарсидагиҳо, фидокорҳо ба рағми амир, вазир ба рағми риёву ғараз аз **дору манор** наҳаросида, ҷон ба каф гирифта тадбири тағири мол мечустанд... [14, 247]. Шумо, домулло, бехуда ғавғо бардоштаед. Муфтӣ **куфру бидъате** накардаанд. Баракс, ғам меҳӯранд, ки фармудаҳои шаръи шариғро ҳамаамон баробар пос бидорем [14, 103]. Оқилон Ҳудотарсанд ва ба **дину диёнат** хиёнат намекунанд ва аз роҳи инсоғ берун намераванд ва моҳиятан дӯсти халқанд [14, 224].

Азбаски ба аломатҳои иловагии ВФ ҳусусияти идиоматикӣ доштани онҳо муҳим дониста шудааст, меҳостем, дар бораи худи идиомаҳо, ки як қисмати бузурги ВФ-ро ташкил медиҳанд, васеътар маълумот дижем.

Яке аз қабатҳои назарраси ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзодро идиомаҳо ташкил медиҳанд. Онҳо аз нигоҳи банду баст ва муҳтавояшон ҷолиби диққат мебошанд. Табиати духӯраи ВФ боиси ба вуҷуд омадани се навъи таснифоти фразеологӣ гардидааст. Профессор Ҳ. Маҷидов онҳоро аз ҷиҳати ифодаи маънои яклухт ба **идиомаҳо, фраземаҳо ва фразеологизмҳои гайриидиоматикӣ** чудо намудааст.

Идиомаҳо (юн. *idioma* – ифодаи ба худ ҳос) – ифодаҳое, ки танҳо ба ягон забон ҳос буда, ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд. Идиомаҳо ифодаҳои ба дараҷаи олий рехтаи забонанд, идиоматика, дараҷаи олии фразеологизатсия ба шумор мераванд. Роҷеъ ба худи идиомаҳо, ба назари мо, таснифоти нисбатан саҳехтареро дар таҳқиқоти профессор Ҳ. Маҷидов «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷикӣ» [52] ва боз ҳам шакли такмилёфтаву пурратари онро дар «Системаи фразеологии забони адабии муосири тоҷикӣ» [44] мушоҳида кардан мумкин аст. Муаллиф ВФ-ро аз ҷиҳати тарзи ташкили маънои яклухти онҳо ба: а) идиомаҳо (ифодаҳои пурра рехтаи забон,

идиоматика); б) фраземаҳо (ифодаҳои қисман маҷозӣ); в) фразеологизмҳои гайриидиоматикӣ (ифодаҳои яклухтмаъни таҳтуллафзӣ) чудо кардааст. Аз ин гурӯҳҳо, хосатан, идиомаҳо аз рӯйи нишонаҳо, хосиятҳо ва категорияҳои фразеологиашон хеле батафсил аз назар гузаронида шудаанд [49, 29], зоро ки идиомаҳо воҳидҳои реҳтаву муъҷази ҳар як забони ҷудогонаро ташкил карда, бо образнокӣ ва рангорангии худ дар радифи гурӯҳҳои дигари маънӣ ба тариқи равшан ҷудо мешаванд. Воҳидҳои идиоматикӣ, дар баробари устувории соҳту таркиб, ҷудонопазирӣ, ба таркиби муайяни лексикӣ соҳиб будан, набудани муносибати синтаксисӣ дар байни ҷузъҳояшон, айнан тарҷума нашудан ба дигар забонҳо, боз дорои ҳусусиятҳои нодири идиоматикии зиёде мебошанд. Баъдтар ин гурӯҳи маъноии ВФ аз ҷониби яке аз шогирдони мактаби забоншиносии Ҳ. Маҷидов – Зоғакова Г. аз рӯйи асарҳои устод Айнӣ таҳқиқ гардид, ки дар он назарияҳои охирин доир ба идиомаҳо мушоҳида мегардад [26].

Баръакси дигар навъҳои ВФ таркиби синтаксисии идиомаҳо устувор буда, тағйирнопазиранд. «Ифодаҳои идиоматикӣ» чунин воҳидҳои фразеологии маҳсуси забонамонро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуни яклухту пуробуранг ва соҳти ба қисмҳо ҷудонашаванди худ ба қалимаҳо наздикӣ доранд. Чунончи, ифодаҳои серистеъмоли **гули сари сабад** – «азиз, сара»; **ҳарчи бодо бод** – «тавакқал»; **салмаи сақат** – «нолозим, барзиёд»; **нури дида** – «фарзанд»; **дами гарм** – «хӯроки суюқ»; **гӯш ба қимор** – «хушёр»; **араки ҷабин** – «мехнати саҳт кардан»; **ба ҷашм расидан** – «намудор шудан»; **аз роҳ задан** – «қасеро, ҷизеро фиреб додан» ва ибораю ҷумлаҳои зиёди дигари ба ин монанд ба гурӯҳи ифодаҳои идиоматикӣ дохил мешаванд» [52, 29].

Аз ин гуфтаҳои муҳаққиқ бармеояд, ки устувории маъноии таркибҳои фразеологӣ дар он аст, ки дар онҳо ивазшавӣ ва ё тағйирёбӣ

дида намешавад. Дар тарчума низ хусусиятҳои номбаршудаи онҳо дар таркиби муодилҳои англисию русиашон мушоҳида мешавад.

Муҳаққики дигари воҳидҳои фразеологӣ М. Азимова, доир ба хусусиятҳои идиоматикии ВФ назари худро ба таври зайл иброз намудааст: «Идиоматика аз хусусиятҳои миллии забон таркиб ёфтааст. Идиоматика таркиби луғавии забонро ғанӣ гардонда, онро ифоданок мегардонад» [3, 180].

Бояд гуфт, ки идиомаҳои асарҳои Ӯрун Кӯҳзод чун дигар ВФ ба маъни яклухт соҳиб мебошанд. Ду ва зиёда калимаҳои таркиби ифодаи идиоматикӣ як маъни бутун ва ба ҳиссаҳо ҷудонашавандаро мефаҳмонанд. Дар байни ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод идиомаҳое дучор мешаванд, ки яклухтмаънои онҳо дар ҳаммаънои онҳо бо калима ва ибораҳои озоди наҳвӣ зоҳир мегардад. Гоҳо ба тариқи нодир идиома ва муродифи луғавии он дар матн паси ҳам ба кор бурда мешавад, ки аз ин яклухтмаънои ифодаи идиоматикӣ боз ҳам равшантар мегардад. Дар мисолҳои зер идиомаҳои **бедарди миён, санги таги дандон, қаждуми таги бурё, баҳо надоштан, устухон надоштан** бо калимаҳои «муфт», «рақиб, душман, халалрасон», «душмани ниҳонӣ», «арзиш надоштан, бекадр будан», «кордони моҳир будан» дар як матн ҳамчун муродиф корбаст гардидаанд. Чунончи:

Мошин бошад, албатта беҳтар, лекин ба пули ҳалол мошин харида намешавад. **Даромади муфт, пули бедарди миён** даркор барои мошин харидан [9, 8]. Ҳамаи такобиҳо **душманони ману ту ҳастанд, санги таги дандонамон** шудаанд онҳо, аз решашон нест кардан даркор ҳамаи инҳоро [10, 8]. Ба ҳар навъ, ҳоло он воқеаҳоро аз шумо беҳтар медонистагӣ кам такрор шуд, ҳамон овозе, ки Баҳромро **қаждуми таги бурё** гуфта буд [10, 157]. Аммо ин сарвати **қиматбаҳо** дар назди монандум, **баҳо надорад**. Ба маъни қимматаш не, ба маъни **арzoniaash баҳо надорад** [3, 68]. Аз номи колектив ва ё аз номи гурӯҳи муаллимон

менависанд. Дар ин кор **усто шудааст**, дар аризаву шикоятнависӣ **устухон надоранд** [3, 36].

Калимаи «душман»-ро нависанда бо воҳиди фразеологии **санги таги дандон** гӯё як навъ шарҳ медиҳад ва ба воҳиди фразеологии **санги таги дандон**, ки, аслан, ба маъни «халалрасон» аст, бо ҳамин роҳ тобиши иловагии маънӣ мебахшад. Ин ибора дар осори классиконамон низ ба маъни «чизи ногувор, нописандида, халалрасон, музоҳим» ба кор мерафтааст:

«Ҳар ки дар доираи парданишинони сухан,

Бе талаб пой ниҳад, **санги таги дандон** аст. Соиб» [99, 188].

Имрӯз дар забони адабӣ ибораи дигари фразеологии мавҷуд аст, ки гоҳо ба ҳамин маънӣ далолат мекунад, ки забоншинос М. Фозилов низ онро зикр кардааст: **санги сари роҳи касе шудан** – «пеши роҳи касеро гирифтан, монеа шудан» [108, 22]. Дар адабиёти классикий ибораҳои дигаре низ ба ҳамин маънӣ истифода мешудаанд, ки имрӯз маъмул нестанд: **санг дар луқмаи касе нуҳуфтан** – «кори касеро мушкил кардан»; **санг дар мӯза афтодан** – «монеаи роҳравӣ шудан» [99, 188].

Дар мавриди дигар худи нависанда чунин як воҳиди фразеологии хеле камистеъмоли дигарро, ки он ҳам тахминан ба ҳамин маъно, аммо бо тобиши дигар истифода мебарад:

Фурроси мошину тракторҳо ҳаворо гӯё тела медиҳанд, ки лаппише дорад ва кас замини рондаву кишти пошидаро дида худро аз будаш бақувваттар ҳис мекард, ба рангу паяш қувваи тоза медамид ва ба шарофати ҳамин кашокашҳои майда, ҷангӯ чидолҳои рӯзмарраеро, ки гоҳо **санги сари дил** мешаванд, ҷанд лаҳза фаромӯш менамуд [9, 34].

Дар ин ҷумла ибораи **санги сари дил**, албатта, ибораи феълӣ нест, лекин дар ҳусуси ҳамин маъни монеа, аммо дар мавриди дигар истифода карда шудани онро таъкид намудан бамаврид аст.

Ба ин тариқ, нависанда дар мисолҳои мазкур тавассути қиёс тобиши маънои ВФ-ро равшан карда бошад, дар мисоли дигар – **бебаҳо ва баҳо надорад** ба тариқи муқоиса фирм байён карда, боз онро барои хонандай одӣ шарҳ медиҳад. Аммо ин сарвати қиматбаҳо дар назди мо – мардум, **баҳо надорад**. Ба маънои қимматаш не, ба маънои арзонааш **баҳо надорад** [3, 68]. **Баҳо надоштан** «арзиш надоштан, бекадр будан».

Аммо ҳамаи ин тобиши иловагии маъно гирифтани, дар қиёс бо воҳидҳои дигар овардан ба яклухтии маънои идиомаҳои фразеологии феълӣ рахна ворид намесозад, балки ин яклухтиро боз ҳам устувор мегардонад:

– Зудтар хезед, ки нами қоқдонҳо напарад, ин ҷонварҳо чорта **даҳон зананд**, – мегуфт, ў, албатта, ваҷҳ пеш оварда [10, 74]. Вай гӯш дода менишаст, қайдҳо мекард ва ҷамъбаст менамуд. Вале ҳоло касе **даҳон намекушод**. Исфандиёр андаке таҳаммул кард ва ҳеста пеш баромад [3, 75]. Бисёр ки ҳастаанд, яқдигарро таъриф мекунанд, ҳаво медиҳанд ва ў бовар мекунад, ки олими зӯр аст, бинобар ин дигарон ба ў ҳасад мебаранд ва ўро **рӯйи об баромадан** намемонанд [10, 69].

Дар мисоли аввал ибораи феълии фразеологии **даҳон задан** сермаъно аст. Муаллифи «Фарҳанги ибораҳои рехта» онро дар шакли «ба касе даҳан задан меорад» [107, 335], ки, ба назари мо, дар ин ибора воҳиди фразеологӣ танҳо **даҳан задан** аст ва зарурати овардани «касе» нест, аз ҷониби дигар **даҳан задан**, ҷунон ки мисоли боло нишон медиҳад, танҳо ба шахс далолат намекунад. Муҳаққиқ маъноҳои ибораи **ба касе даҳан задан**ро ҷунин шарҳ медиҳад: «1. аз касе чизеро талабидан, ба чизе толиб шудан; 2. дар бораи чизе розигии касеро пурсидан; дар бораи касе гап задан» [107, 335]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ, ки ҳангоми шарҳи маъни калимаҳо маъноҳои маҷозӣ ва дар дохили воҳиди фразеологӣ ба кор рафтани онҳо маъмулан шарҳ

дода мешавад, ибораи феълии фразеологии **даҳон задан** зикр нашудааст. Профессор Ҳ. Мацидов ин ибораро бо чунин маъноҳо шарҳ додааст: «1) гоҳ-гоҳ макида мондан (баррагон ба синаи модарашон даҳон зада ба хоби онҳо халал мерасонданд), 2) газидан (сагони далертар ба рикоби асп наздик шуда, ба пойи савор даҳон задани шаванд ҳам...), талабгор шудан (духтарат калон шудааст, аз пасу пеш ба вай даҳон зада истодаанд), ба касе кордор шудан (ба язни раис даҳон назанед, шаккокӣ мешавад)» [52, 49]. Нависанда Ӯрун Кӯҳзод дар мавриди боло ин ибораро ба як маъние, ки дар услуби гуфтугӯйӣ хеле маъмул аст, ба кор мебарад: чонварҳо чорта **даҳон зананд...** Дар ин маврид **даҳон задан** ба маънии «хӯрдан» аст, яъне чонварон каме хӯранд...

Аз ҷониби дигар дар мисоли овардаи муҳаққиқ М. Фозилов, чунонки гуфтем, калимаи *касе* ба таркиби воҳиди фразеологӣ дохил намешавад, зоро **даҳон задан**, чунонки мисоли овардаи мо нишон медиҳад, на танҳо ба шахс, инчунин мағҳумҳои ғайри шахс метавонад нигаронида шавад.

Дуруст аст, ки ибораҳои феълии фразеологӣ ва ҶФ шаклҳои грамматикий доранд, ки бо ҷузъҳои ишоратии *касе, чизе, аз касе, ба касе* ва монанди инҳо ифода мешаванд ва мумкин аст, дар шаклҳои ҷудогона онҳо маъноҳои дигару дигарро ифода кунанд, ки дар мисолҳои овардаи забоншинос Ҳ. Мацидов равшан ба назар мерасанд.

Агарчи ИФ-и идиоматикий тағиирнопазиранд, гоҳо нависанда бо мақсади пуробуранг гардонидани фикр онҳоро тағиир медиҳад:

Ин ҷавонии ҷаҳон он қадар навигариҳои диданиву шунидани иҷтимоӣ, сиёсӣ, илмӣ ва амалий овард, ки бошандагони ҳамон ҳарлаҳзаву ҳар қадам «ин муъҷизаро бинед!» гӯён **ангушти ҳайрат ба даҳони** андеша **мебурданд** [10, 118]. Аммо сир бой додан даркор нест, **дандон ба дандон монда тоқат кардан** лозим аст, чунки ҳамаи ин базмиҳо

ба ў чашм дўхтаанд, бардошти ўро имтиҳон мекунанд, ҳар як ҳаракати ҳар як узви баданашро мебинанд ва масхара мекунад [10, 100]. Ҳама ин муддат мўрчаҳо бадани Ҷавони паҳлавонро тала мекарданд ва Ҷавони паҳлавон **дандон ба дандон монда** базўр хуро нигоҳ медошт, то ки пояи тахтро напартояд [10, 47].

Дар мисоли аввал **ангушти ҳайрат газидан** воҳиди идиоматикӣ аст, аммо нависанда калимаи **андешаро** ба он илова карда, гунаи нави онро сохтааст. Албатта, дар ин маврид илова гардидани ҷузъи нав хусусияти идиоматики воҳиди мазкурро кам накардааст, агар ин гуна илова аз матни бадей берун содир гардад, ибора хандаовар ва ғалат ҳисобида мешавад.

Дар як гурӯҳи калони ВФ бо воҳидҳои наҳвии озод муродиф омадан хос аст, аз ҳамин гуна имконоти забон нависанда хеле фаровон корбаст менамояд, баъзе ВФ-ро бо ибора ва ҷумлаҳои озоди наҳвӣ худаш эзоҳ медиҳад:

Барои ба ин мақсадҳо расидан ба мо лозим аст, ки ҳама **аз як гиребон сар барорем** ва ҷамии қолабҳои кӯҳнаро шикаста, тарҳи нави ҳаётро андозем [10, 88]. Ҳурматбибӣ, ки назди пилтаи газ истода ба дег намак меандоҳт, ба ў **як назар партофт** ва гӯё чизе нашунида бошад, ҷумча гирифта маззай таомро ҷашиданӣ шуд [10, 89]. Рӯмоли сарашро күшод, катҳояшро рост кард, аз нав бо ҳавсала баст ва ба хонаи ҳамсоя рафт, ки **захри дил шиканад** [10, 9]. Ба дилаш омад, ки гурезад, ба атроф **чашм партофт**. Роҳи гурез нест [10, 190].

Аксари воҳидҳои идиоматикии асари нависанда вобаста ба услуби ҳам худи нигоранда ва ҳам хусусияти услуби бадей зина ба зина маъниро қувват мебахшанд. Воҳиди фразеологӣ гоҳо дар охири ҷумла омада онро як андоза хулоса мекунад. Нависанда андешаҳои худро бо воҳиди фразеологӣ ҷамъбаст менамояд:

Азбаски ҳеч тоқати гапбардорӣ надошт, одамгурезу одамбезор шуд ва **аз ҷаҳон ҷашм пӯшид** [10, 181]. Ба воситай мо корашонро буд мекунанд. Корашон буд ки шуд, **ба асфалассофилинашон мефиристанд**. Баҳонаашон тайёр: феодал, буржу, миллатчӣ, душмани халқ... [10, 205]. Ҳоло гапи дигар, бо ҷашмат мебинӣ, аз миёнаш дошта мераксӣ, ба оббозӣ мебарӣ, баъд маъқул ки шуд, марҳамат **саратро дуто кун**. [8, 363]. Вале Баҳром аз сояи девор **ҷашм наканда** менигаристу, гӯё ки ёзидани онро татқиқ мекард [10, 74]. Ягон зарра одамгарӣ надошт, мегуфтанд онҳо. – **Аз ҳуд рафта** буд, Ҳудо зад [3, 98]. ... аммо Шинелпӯш савора аз канори паҳтазор мегузашту **қабат ба қабат гӯшт мегирифт**, ки ҳосили нағз мешавад ва ӯро аз минбарҳо таъриф мекарданд ва медал медиҳанд [10, 28].

Маънои фразеологии ин идиомаҳо ё ВФ чунинанд: **даҳон накушодан** «сухан нагуфтан», **рӯйи об баромадан** «маълум шудан, зохир шудан, машхур шудан», **ангушти ҳайрат ба даҳон бурдан** «саҳт ҳайратзада шудан», **дандон ба дандон мондан** «сабр кардан, таҳаммул кардан, тоқат кардан, сабр кардан», аз **як гиребон сар баровардан** «муттаҳидона, дастҷамъона», **назар партофтан, ҷашм партофтан** «як нигоҳ карда мондан», **ҷашм дӯхтан** «нигоҳи дуру дароз кардан», **захри дил шикастон** «дам гирифтан», **ҷашм пӯшидан** «мурдан», **ба асфалассофилин фиристодан** «ба қатл расондан», **баҳо надоштан** «арзиш надоштан, бекадр будан», **сари касеро дуто кардан** «касеро зан ё шӯ додан, хонадор кардан», **ҷашм қандан** «нигоҳро қатъ кардан: шакли инкор бо маънои: пайваста нигаристан», **аз ҳуд рафтан** «бехуш шудан» ва «ниҳоят қалонгарӣ кардан», **қабат ба қабат гӯшт гирифтан** «ниҳоят хурсанд шудан, маъқул донистан, шод гардидан». Ин ибораҳои феълии идиоматикӣ, чунонки аз шарҳи маънии дар лугат овардашудаашон мебинем, бо вучуди ин қадар устуворӣ ва маънои маҷозӣ доштан берун аз матн он назокатеро надоранд, дар вазъияти нутқ, дар дохили матн ба

назар мерасад. Ба назари мо, гоҳо дар фарҳангу луғатҳо як сабаби чандон саҳеҳ ва равшан эзоҳ наёфтани ВФ низ дар ҳамин аст.

Дар асоси он чизҳое, ки дар ин фасли кор гуфта шудаанд, чунин хулоса баровардан мумкин аст: ВФ-ро шартан ба ду гурӯҳ чудо кардаанд: хусусият ё аломатҳои асосӣ (ифодаи маънои умумии ба ҳиссаҳо чудонашаванда, устувории таркиби луғавӣ, аз байн рафтани алоқаҳои хоси наҳвӣ ва то андозае умуниҳалқӣ будани онҳо) ва иловагӣ (ифодаи маҷозӣ ё мувофиқ наомадани маънои умумии воҳиди фразеологиро бо маъноҳои қисмҳои таркибии онҳо, обуранги хоси миллӣ, образнокӣ, айнан – (тахтуллафзӣ) ба забонҳои дигар тарҷуманашавандагӣ).

Дар байни ин аломатҳо, аз ҳама муҳим ва умумӣ ба ВФ ин пуррагии маъно ва устувории таркиби онҳо мебошанд. Қисми боқимондаи нишонаҳо дар атрофи ин ду нишондиҳандай аз ҳама муҳим ва назаррас муттаҳид шуда, ё ба арзиши интегралӣ ва ё ба устувории соҳтор пайваст мешаванд. Ҳатто хусусиятҳои иловагии фразеологӣ худ аз худ вучуд надоранд. Баъзеи онҳо (шакли доҳилӣ, экспрессивӣ) семантикаи интегриро рамзбандӣ мекунанд, баъзеи дигар (аномалияҳои луғавӣ-соҳторӣ) метавонанд, ҳамчун возеҳкунандай дараҷаи устувории соҳтори ВФ хизмат кунанд.

I. 2. Гурӯҳҳои соҳтории воҳидҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод

Мусаллам аст, ки ВФ бо ифодаи маъно, мавқеи корбаст ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, бо соҳти таркибии худ аз онҳо фарқ карда, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озодро ба хотир меоранд. Сабаби ин духӯрагии фразеологизмҳо ба табиати маҳсуси забонӣ ва таърихи пайдоиши онҳо вобаста аст. Онҳо дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ба вучуд меоянд

[52, 12]. Дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод ВФ бо ифодаи маъно, мавқеи истеъмол ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, бо соҳти таркибии худ аз онҳо то андозае фарқ карда таркиб, ибора ва чумлаҳои озодро пеши назар меоранд.

Маъни ВФ-е, ки аз асарҳои Ӯрун Кӯҳзод дар матнҳои зер оварда мешаванд, чунинанд: **хоб ба ҷашми қасе ҳамсоягӣ надорад** «бедорхобӣ қашидан», **ҷони қасе дар азоб** «дар мушкилӣ будан», **сари қасе ба осмон расид** «ниҳоят хурсанд шудан», **дасту дили қушод** «саҳоватманд», **бедарди миён** «муфт»:

Хоб ба ҷашмаш ҳамсоягӣ надошт. Боз ба сари миз баргашт ва боз дастонаш тарафи варақҳои анбӯҳ дароз шуд [10, 168]. Вай **ҷонаш дар азоб аст**, ки умре бо ин мардум маъракашарик аст, нону намаки ҳалқро ҳӯрд ва худаш аз рӯйи таомул як бор ба онҳо нону намак надиҳад, маъракаю сур барпо карда қолини тӯёнаро нагардонад – ба онҳое, ки ҷома пӯшиданд, ҷома напӯшонад, ба гӯсфанд овардагиаш гӯсфанду ба латта овардагиҳо латта надиҳад, ҳалқи олам чӣ мегӯянд? [10, 92]. Ҳар дуи ҳамин маъракаро бе каму кост бо овозаю дабдаба гузаронанд, **сарамон ба осмонҳо мерасад**, қарзи одами худро адо шуда медонанд, ки умр ба зоеъ нагузаронидаанд [10, 97]. Дуруст, ки дастарҳони қушод, шаҳодати **дасти қушод дили қушод** аст. **Дилу даст қушод** бошад, нағз. Аммо ҷарои фақат барои меҳмон [6, 119]. Масалан, Устокалон аз лаби ин масолеҳи фаровон ва **пули бедарди миён** гирифта барои худаш як аспи тозӣ соҳт, ки савор шуда ба ҷойи кор омада равад [12, 167].

«Бояд гуфт, ки воҳидҳои фразеологии забонро бо калимаҳо ва ибораву ифодаҳои дигари синтаксисӣ омехта кардан мумкин нест, – менигорад профессор X. Маҷидов ва чунин меафзояд, – Онҳо ҳамчун воҳидҳои мустақили забон ба як қатор ҳусусиятҳои муҳимми маънӣ ва структурӣ соҳибанд» [52, 12]. Ба тақвияти ин андеша ҳоло чанд мисол оварда мешавад.

– Мақсадҳои калон дорӣ, писарам! Илоҳо, **ба муродату мақсадат расӣ**, оллоҳу акбар! – омин кард кампири Фотима [3, 127]. Ман медонам, ки ба шумо бисёр чизҳо маъқул не. **Сарам** – **дилам** дарс додани Талбакову Талбонов маъқул не [3, 93]. Обшавии гӯшти баданаш низ баъди афтиданӣ фарзанди нахустинаш оғоз ёфт. Дигар рӯйи беҳбудиро надид – **обу адo шуд** [3, 116]. Пас дар ин майдони **бурду боҳт**, дар ин маъракаи иззатталабиҳо Хумор танҳо воситаесту бас [3, 92]. Дили Нурбибӣ аз он **ҳадди эътидоле**, ки барои кашокашҳои зиндагӣ зарур аст, зиёда раҳмгин буд, ки чунин касон ба тарафи фурӯтаниву итоат бештар майл доранд [3, 110]. Хумор фақат хизмат мекард. Бе қаҳру пицинг хизмат мекард. **Сари ҳам** дошту **дили пуралам** [3, 87]. Он вақт намефаҳмид, ки дар мактаб қонуни Ньютон хондану дар хона «аз дар бо пои рост даромадан лозим» барин насиҳатҳо шунидан, **осмону ресмон будааст** [3, 91]. Бинобар он вай розигии худро изҳор кардааст ва тарафи домодро «ту дону **Худо**» додааст, ки одамони бенуфузро байн карда, розигии падари духтарро ба даст орад [3, 109]. Вай аз ғурури ҳуснаш сармаст, **байни замину осмон мегашт**. Писардоронро сӯзонида мегашт, нуқли маҷлиси ҷавонон шуда мегашт [3, 86]. Ва ё барои он ки **карру фари шикамғафс** аз нигоҳи аввал ба табъаш нафорида буд ва барқасд мекард?

– Кору бор, **тану ҷон** тинҷу линҷ? – Ҳамааш дуруст, тарафҳои шумо ҳама тинҷӣ, оромиву осудагист? [7, 12].

Маънои ин ВФ чунин аст: **ба муроду мақсад расидан** «комёб шудан», **сарам** – **дилам** «як навъ», **обу адo** «мафтун», **бурду боҳт** «фаъолият», **ҳадду эътидол** «ҳар чизи маҳдуд», **осмону ресмон** «фарз», **ту дону Худо** ба маънои «ба ростӣ», дар **байни замину осмон гаштан** ба маънои «гӯё дар парвоз будан», **карру фар** ба маънои «дабдаба, ҳашамат», **тану ҷон** «саломатӣ» ва монанди инҳо.

Аз мушоҳидаи ин мисолҳои овардашуда маълум мегардад, ки дар ВФ-и дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод истифодагардида баъзе ҳусусиятҳои

савтӣ, чун қофия дар охир ҷузъҳо, такроршавии овозҳо (аллитератсия) дида мешаванд.

I. 2.1. Таркибҳои фразеологии осори адиб

Дар байни фразеологизмҳо воҳидҳое мавҷуд ҳастанд, ки шаклан ба таркибҳои грамматикӣ монанданд. Таркиби грамматикӣ гуфта, қабл аз ҳама, қалима пеши назар меояд. Қалима аз рӯйи соҳт ва шакли грамматикӣ моли сарф (морфология) мебошад, яъне маълум аст, ки қалима аз ҷиҳати соҳти грамматикӣ ҷаҳор навъ мешавад: сода, соҳта, мураккаб ва таркибӣ. Аммо забоншиносон фразеологизмҳои чунин соҳт доштаро моли нахв (синтаксис) меҳисобанд: «Таркибҳои фразеологӣ чунин таркибҳои синтаксисии шаҳшуда ва ба ҳукми ифодаҳои рехтави устувори забон табдилёфта мебошанд, ки ба мисли гурӯҳҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ маънои яклухту бутунро ифода мекунанд. Таркибҳои фразеологӣ монанди таркибҳои синтаксисӣ қалимаи асосии тобеъкунанда надоранд. Онҳо аз пайвасти ду қалимаи мустақилмаъно ба вучуд омадаанд» [52, 38].

Роҷеъ ба истифодаи таркибҳои устувор дар насри бадеӣ фикру ақидаи олимон ва забоншиносон гуногун аст. Ба ақидаи бархе аз муҳаққиқон, истифодаи чунин унсурҳои забон танҳо барои ороиши сухан ва образнок ифода намудани фикр воқеъ мегардад.

Ба ақидаи забоншинос Б. Камолиддинов, истифодаи таркибҳои рехтаи феълӣ, дар баробари адабиёти бадеӣ, дар ВАО-и тоҷик аз манфиат холӣ нест. Дар радифи дигар унсурҳои забонӣ таркибҳои устувори феълӣ низ зиёд корбаст мешаванд, ки «яке аз роҳҳои ғанӣ гардонидани захирайи фразеологии забон ба шумор мераванд [29, 67].

Як гурӯҳ қалимаву таркибҳо сермаъно буда, вобаста ба ифодаи фикр яке аз маъноҳои он корбаст мегардад, гурӯҳи дигар маъноҳои зиёд надоранд ва танҳо як-ду маъноро ифода мекунанду бас, гурӯҳи сеюм ба гайр аз маъноҳои аслии худ, маъноҳои маҷозиро ифода менамоянд

Аз ин рӯ, нависанда бояд ҳангоми корбаст кардани таркибу ибораҳои рехтаи феълии забони асари бадей, забони матбуот барои пурра, ҷозибанок ва саҳеҳ баён намудани фикри худ аз ин сарвати муҳим бамавқеъ истифода карданд.

Дар баробари вожа ва истилоҳот як гурӯҳ таркибҳои феълие дар забони тоҷикӣ мустаъмал гардидаанд, ки зуҳури онҳо ба низоми лексикии забони тоҷикӣ тағйирот ва дигаргунихо ворид соҳт ва низоми лексикии забони муосири тоҷикро таҷдид намуд.

Доираи фарогирии ин гурӯҳи таркибҳои устувор тавсиаёфта буда, дар шаклу қолабҳои нав ва вожаҳои услубии тоза зуҳур намудаанд.

Дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод таркибҳои фразеологӣ (минбаъд ТФ) чун маводи захираи фразеологӣ хеле фаровон мавриди истифода қарор гирифтаанд. ТФ ҳам дар забони нависанда ва ҳам дар забони персонажҳо ба назар мерасанд.

Профессор Ҳ. Мачидов ТФ-ро тавсиф дода зикр мекунад, ки онҳо аз ибора ва ҶФ бо баъзе ҳусусиятҳояшон комилан фарқ мекунанд. «Инро чунин шарҳ додан мумкин аст, ки дар таркибҳои фразеологӣ үнсури асосии структурии ибора ва ҷумла – алоқаи тобеъ вучуд надорад» [44, 283]. Ба ин мисолҳо таваҷҷуҳ намуда ин ҳусусиятро равшан дидан мумкин аст:

- Тӯю тамошо аз қадим ҳаст ва ҳар **расму русуме**, ки бобову додоямон карда бошанд, мо ҳам мекунем, ин чӣ бадӣ дорад [4, 91].
- Росташро гӯjam, шамшер задан осонтар будааст, назар ба он ки аз **урфу одат** ҳалос шавӣ, – гуфт Ислом [10, 183]. ... ки посдори амният дар ин кишвар буданд, **чиҷду ҷаҳд** доштанд, вале наметавонистанд амниятро таъмин намоянд [14, 207]. Одамони вай **молу мулки** дороҳоро зада мегиранд [14, 212]. ... ки минбаъд худи ман **сару сомони** кори аморати Бухороро назорат мекунам ва мардум бовар мекарданд [14, 240].

Дар мисолҳои боло таркибҳои пайвости ҷуфти **расму русум, урғу одат, ҷидду ҷаҳд, молу мулк, сару сомон** чунин хусусият доранд. Агар ба таъкиди профессор Ҳ. Мацидов низ такя кунем, ҳангоми мукаррар намудани таркиб, пеш аз ҳама, ҳамин гурӯҳи таркибҳо пеши назар меоянд, агарчи таркибҳои пешояндӣ, ки ба ибораҳо боз ҳам наздиктаранд, хеле зиёданд. Аммо муҳаққиқ фарқи таркибҳои пешояндиро, пеш аз ҳама, дар яккутба (одновершинность) будани онҳо медонад.

Ҳамин тавр мефаҳмида – **аз сидқи дил** тасдиқ мекунад Ҳумор [3, 49]. Вай одамонеро, ки аз дари қафои базаву атторҳо даромада корашонро буд мекарданд ё дар магазин бенавбат аз пеши ҳама гузашта харид мекунанд, **аз таҳти дил** бад мебинад [10, 258].

Риққат фаро гирифташ, ки дар тӯли ин солҳои дароз боре бо ӯ нишаста чун одам бо одам **аз таҳти дил** сухбат накардааст [3, 136]. **Гӯш ба қимор** мешуданд, ки боз чӣ воқеа рӯй медода бошад, боз чӣ рӯзера аз сар мегузаронида бошанд, боз чӣ таҳқир мебинад ва кӣ ҷазо мегирад [8, 31]. Ман ба якравии ту ҳайрон, – **аз сидқи дил** тааҷҷуб кард Зокир [3, 57].

Баҳсҳо дар атрофи ТФ хеле зиёданд. Профессор Ҳ. Мацидов чунин андеша дорад, ки як гурӯҳи таркибҳои ҷуфти фразеологӣ ба мисли **сару бар, сару кор, сару тан** бояд ба мисли баъзе калимаҳои мураккаб якҷоя навишта шаванд, зоро онҳо задаи ягона дошта, дар забони тоҷикӣ як қатор чунин воҳидҳои забон ҳамчун калимаи мураккаб навишта мешаванд: **рафтуо, частухез, гуфтугӯ** ва монанди инҳо [44, 288], ки воқеан, андешаҳои муаллиф асоси устувор доранд. Агар калимаҳои мураккаби зикршуда ва таркибҳои дигари ҳамин гуна сохтор доштаро муқоиса кунем, фарқи ҷиддие ба назар намерасад.

Таркибҳои фразеологиро Ҳ. Мацидов ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунад: 1. Таркибҳои ҷуфт (копулятивӣ), 2. Таркибҳои тавтологӣ, 3. Таркибҳои пешояндор [44, 290].

Таркибҳои ҷуфт аз ҷиҳати соҳт аз гурӯҳи дигари таркибҳо комилан фарқ мекунанд. Ҳамин аст, ки дар атрофи онҳо баҳсҳо низ зиёданд. Профессор Ҳ. Мацидов онҳоро як андоза таҳлил ва ҷамъбаст намуда, дар мавриди чӣ номгузорӣ кардан (воҳидҳои ҷуфт, синонимҳои ҷуфт ва ғ.) таркибҳои ҷуфт номгузорӣ карданро мувоғиқ мешуморад [49, 291], ки мо низ ба ин андеша мувоғиқ ҳастем. Агарчи дар забони тоҷикӣ таркибҳои ҷуфти аз ҷиҳати тарзи пайвастшавӣ гуногун мавҷуданд, дар осори нависанда таркибҳои ҷуфти ҳаммаъноро бештар мушоҳида кардан мумкин аст:

Барои ҳамин рафтаҳо баргарданд, ҳама ба пешвоз мебаромааданд, **хешу табор** ба шукронай пою қадамаш мол мекуштанд, хун мебароварданд, қурбонӣ мекарданд [10, 116], – И, дастархон ҳолӣ – ку? Ту ҳоло ҳам меҳмон – мӣ? Меҳмонӣ як рӯз, ҷӯра. Ҳез, ягон **захру зуқум** биёр чаро кунем [6, 71].

Дар мисоли боло таркибҳои **хешу табор, захру зуқум**, таркиби ҷуфти муродифанд. **Хешу табор** таркиби фразеологиест, ки ба забони адабӣ аз услуби гуфтугӯйӣ гузаштааст. Аз ин рӯ он дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зикр нашудааст, аммо дар шарҳи маъни калимаи «хеш» дар маъни дуюм калимаи «табор, наздикон» оварда мешавад. Ин таркиб дар адабиёти классикӣ дар шакли «хешу ақрон» ба кор мерафтааст:

«Валекин касе аз **хешу ақрони ӯ**,

Набуд оғаҳ аз дарди пинҳони ӯ» [104, 474].

Таркиби ҷуфти **хешу табор** агарчи аз ду калимаи мустақил иборат аст, ҷузъи **табор** имрӯз ҳам дар забони адабӣ ва ҳам гуфтугӯйӣ маъмул нест. Таркиби ҷуфти **захру зуқум** ба маънои «ягон чизи хурданӣ» омада, ҷузъи дуюм яъне **зуқум** дар алоҳидагӣ истифода намегардад. Ба як гурӯҳ таркибҳои ҷуфт ҳамин ҷиҳат хос аст. Ҷунончи, дар таркиби **иззату икром** қисмати **икром**, агарчи ба мисли калимаи **иззат** арабӣ аст, дар

забони адабии точикӣ ниҳоят камистеъмол аст ва, маъмулан, дар таркиби ҳамин воҳиди фразеологӣ ба кор бурда мешавад.

ТФ-и орзуву ҳавас, иону намак, нарезондаву начаконда, нангу номус дар забони гуфтугӯйӣ хеле серистеъмол аст: Агар ту ҳам, писарам, гапи маро гардонӣ, – гуфт ўobi ҷашм покқунон, – агар ту ҳам обрӯйи моро набардорӣ, ҳалқро надиҳӣ, урғу одаташонро пос надорӣ, агар ту ҳам **орзуву ҳаваси** моро пушти по занӣ, Худо шоҳид аст ва ту бояд бидонӣ, ки як дasti падарат то рӯзи қиёмат аз гӯр берун меистад ва модари шӯрбаҳтат шири сафедашро ба осмонҳо мечӯшад [10, 93]. Ва Азизмурод, **нарезондаву начаконда**, тарҷима кард, ва генерал аз сафараҳи хурсанду қаноатманд буд... [14, 142]. ... ва аз дилаш мегузашт, ки «мардум **нангу номус** надоранд, мунофиқӣ мекунанд» [14, 144]. ... ва аз **гӯшаву канор** зоғу гунчишк фирор кард ва дар боғҳо шоҳи хушки дарахтҳо зиёд шуд [14, 183].

Дар мисоли боло нависанда барои тақвияти фикр пайдарҳам чанд ТФ-ро меорад. Корбости паси ҳамдигари ТФ, аз як ҷониб, ба қолаби овозии онҳо алоқамандӣ дошта бошад, аз ҷониби дигар, далели он аст, ки қолаби таркиби фразеологӣ дар идомаи тӯлонии фикр мусоид мекунад. Чунин тарзи нигориш услуби хоси нависанда Ӯрун Кӯҳзодро нишон медиҳад.

Гурӯҳи дигарро таркибҳои тавтологӣ ташкил медиҳанд. Чунонки профессор X. Маҷидов қайд мекунад, аз нигоҳи семантика ва ҳусусиятҳои сохторӣ таркибҳои тавтологӣ аз таркибҳои ҷуфт кам фарқ мекунанд, танҳо ҷузъҳо дар онҳо пурра ё нопурра такрор мешаванд [44, 322].

Маводи ҷамъовардаи мо нишон доданд, ки дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод як қисми чунин таркибҳо аз такрори ҷамъи ҷузъи аввал соҳта шудаанд. Ин гуна таркибҳо низ ба миқдори муайян дар насири нависанда ба назар мерасанд. Дар таркибҳои **расму русум, ҳурмату**

эҳтиром ҳамин хусусият дида мешавад. Калимаи **русум** шакли ҷамъи худи **расм** аст, аммо дар алоҳидагӣ дар забони тоҷикӣ ниҳоят кам ба кор бурда мешавад ва, асосан, дар таркиби воҳиди фразеологӣ ба назар мерасад:

...ва шахсе агар ҳамин **расму русумро** риоя накунад, аз саф берун мепартофтанд, ки манфиати шахсии худро аз манфиати ҳалқу ҷомеъа боло гузаштааст [14, 274].

Баръакс, дар таркиби **хурмату эҳтиром** бошад, ҳар ду ҷузъ ҳам дар алоҳидагӣ дар забони тоҷикӣ серистеъмоланд: Ҳама баробару бародар мешаванд, **хурмату эҳтироми ҳама** ба як дараҷа риоя мешавад ва қасе ҳад надорад, ки ҳукуқи дигареро поймол кунад [10, 117].

Гурӯҳи дигари таркибҳои тавтологии осори нависандаро **шакли инкории ҷузъи якум дар ҷузъи дуюм** ташкил медиҳад: **дилу бедилон** «бе ҳоҳиши», **доду бедод**, «таассуф ва надомат», **афтону хезон** «бемадорӣ», **хуфту хез** «зиндагӣ», **дарову буро** «доимӣ» ва амсоли инҳо.

Умари ваъдаро ёдовар мешуданд ва аз сидқи дил ба қаромати ӯ бовар надоштанд ва дар айни замон, **дилу бедилон**, мунтазири муъчиза буданд гӯё [11, 41]. – **Доду бедод**, сайқали рӯйи замин, шаҳри Самарқанд, ба дasti урус гузашт! [14, 60]. Ва пристав **афтону хезон** револверашро аз ғилоф баровард ва ду бор ба ҳаво тир паронд... [14, 204]. ... ва Амир ин номаро наҳонд – вай дар иҳотаи аҳли дарбор, дар муҳити саломи субҳу шом ва таъзими заминбӯси мудаввом, дар қаср **хуфту хез** дошт ва ба ҳама хушомаду таъзим бовар намекард... [14, 55]. Охунди Калон фармуда буд, ки девори қалъаро гирдогирд хокрез биқунад, ҳама роҳҳои **дарову буроро** банданд, ки ягон ҷондор даромадаву баромада натавонад... [14, 46].

Таркибҳои пешояндӣ

Хелҳои гуногуни ТФ бо ҳосиятҳои шаклу маънои худ аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, таркибҳои рехтаи пешоянду исм майли бештаре ба

калимаҳо доранд, қузъҳои онҳо як ҷо талаффуз мешаванд. Онҳо зоҳиран калимаҳои таркибиро ба хотир меоваранд, чун калимаҳо сохту семантикаи доимӣ доранд. «Ҷудо навишта шудани ин қабил таркибҳо фақат анъанаи қоидаҳои имлоист, ки бо моҳияти илмии чунин далелҳои забон ягон алоқае надорад, чунки ҳиссаҳои дохилии онҳо на аз ҷиҳати аломатҳои маънӣ – грамматикӣ ва на аз ҷиҳати хосиятҳои савтии худ воҳидҳои мустақили забон шуда наметавонад» [121, 21]. Профессор Ҳ. Мацидов дар тақвияти ин мулоҳизаи муҳаққики рус чунин менигород: «Ба ин сабаб таркибҳои устувори пешоянду исмро, ки ба дараҷаи баланди идиоматикӣ расидаанд, фақат шартан ба воҳидҳои фразеологӣ дохил кардан мумкин аст» [52, 38].

Умархон **аз таги ҷашм** ба рӯйи онҳо песонида нигарист, вале ба гап шарик нашуд [12, 26]. – Кучо? – **бо дили ноҳоҳам** мепурсад Исфандиёр [3, 39]. ... ва **дар омади гап** гуфтанд, ки баъзе урғу одатҳои ҳанӯз пурра аз байн нарафтаанд [3, 41]. Маълум, ки ҳар кас мувофиқи ҳимматаш одамгарӣ мекунад – яке бо дастархон, дигаре – **бо баҳои ҷон** [5, 43]. Дар ҳар ду маврид ҳам ниҳолҳои **бо ҳуни ҷигар** сабзондаи мо, на танҳо бар надод, балки қариб решакан шуд [11, 152]. **Аз дусар** ислоҳи корҳои ҷаҳон ба дasti ту нест. Аз дasti ту чӣ ҳам меояд? [3, 57].

Ҳамин тавр, ТФ-и асарҳои Ӯрун Қӯҳзод дар қолабҳои гуногуни соҳторӣ меоянд. Ҳамчунин дар забони асарҳои Ӯрун Қӯҳзод ТФ чун маводи захираи фразеологӣ хеле фаровон мавриди истифода қарор гирифтаанд.

I.2.2. Ибораҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Қӯҳзод

Мусаллам аст, ки қабати аз ҳама бузурги захираи ВФ-и забонамонро ва ҳамчунин забони асарҳои Ӯрун Қӯҳзодро ибораҳои фразеологӣ (минбаъд ИФ) фаро мегиранд. «Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар адабиёти забоншиносии тоҷик гоҳо маҷмуи воҳидҳои фразеологиро бо истилоҳи ибораҳои фразеологӣ номбар кардаанд. Ва,

албатта, дар ин маврид истилоҳи ибораҳои фразеологиро ба кор бурдан чандон дуруст нест. Ибораҳои фразеологӣ, бо вучуди он ки аз ҷиҳати миқдор қисми калони захираи фразеологии забонамонро ташкил медиҳанд, фақат яке аз навъҳои воҳидҳои фразеологии забонамон мебошанд» [52, 41].

ИФ-и забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод дар оғаридани манзара, барои таҷассуми ҳолати рӯҳии персонажҳои асар хеле устодона корбаст гардидаанд. Ин далели он аст, ки нависанда Ӯрун Кӯҳзод ба истифодаи ИФ эҷодкорона муносибат дорад. Ин ҳодисаро дар мисолҳои зерин дидан мумкин аст:

Хо, вай Аҳмадбой барин **чаши кордону** пулёб набуд [8, 298]. Яке аз ҳамон гунчишконе буд, ки **панҷ панҷааш ҳунар** ва панҷ ҳонаву панҷ ҷуфти модаву як тӯда ҷӯча дошт [9, 230]. Масалан, Устокалон аз лаби ин масолехи фаровон ва **пули бедарди миён** гирифта барои худаш як аспи тозӣ соҳт, ки савор шуда ба ҷои кор омада равад [12, 167].

Дар ҷумлаи аввал ИФ **чаши кордон** аст, ки дар лугатҳо ба маъни «боҳунар, кордон» меояд. Асли ин ИФ **чаши кор** аст, ки маъни моҳияти корро дорад аз ин ибораи исмии фразеологӣ ибораи дигари фразеологии феълӣ – **чаши корро донистан** дар забон соҳта шуда, нависанда онро аз роҳи калимасозӣ боз ба ибораи муъҷази исмӣ табдил додааст ва **чаши кордон** гуфтааст. Ин мисол ва табдили ҷандинкаратаи он нишон миндиҳад, ки бо вучуди қолаби устувор ва аз ҳам ҷудонашаванда доштанашон ВФ низ гоҳо тағиیر мейёфтаанд. Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» М. Фозилов вариантҳои гуногуни ин ибораро меорад, аз ҷумла: «**чаши корро омӯҳтан** – тариқи иҷрои корро ёд гирифтан, ба моҳияти кор сарфаҳм рафтан; **чаши кордон аз кор кор меёбад** – одами кордон дар зимни як кор корҳои дигарро мебинад ва ба иҷро мерасонад, одами кордон корро нағз, ҳартарафа мулоҳиза карда иҷро мекунад» [107, 378]. Ба назари мо, албатта, нависандагон ба

қолаби хушоҳангии ин воҳидҳои забон низ таваҷҷуҳ мекардаанд, мисоли боло нишон медиҳад, ки қолаби **чаши кордон** аз ибораи **чаши корро донистан** хушоҳангтар, дилнишинтар ва муъҷазтар аст. Аммо пайгирий кардани хушоҳангӣ гоҳо нигорандаро ба роҳи ғалат мебарад. Чунончи, дар мисоли дуюм ҳамин ҳодиса ба назар мерасад. ИФ-и **панҷ панчааш ҳунар** «шахси ҳунарманд» аз нигоҳи муҳаққикон шакли вайроншудаи ибораи **панҷ ангушташ ҳунар** аст. Маълум аст, ки вожаҳо дар таркиби ВФ мустақилияти маънӣ ва грамматикиашонро гоҳо қисман ва баъзан тамоман аз даст дода, вобастаи сохтори ягона ва устувори фразеологизм мегарданд. Дар ин ҳолат маънои умумии воҳиди фразеологӣ ба маънои ҷузъҳо алоқаи бевосита надорад ва асли мақсад аз сохтори умумии ВФ фаҳмида мешавад. Дар ин бора профессор Б. Камолиддинов андеша ронда таъкид мекунад: «Ин сабаби воқеии (объективии) баъзан ғалат кор фармуда шудани воҳидҳои фразеологӣ ба шумор меравад. Вале аз рӯйи ин андешаҳо чунин хулоса баровардан ҳаргиз раво нест, ки дар кор фармудани ибораҳои рехта ба нуқсонҳои ҷузъӣ роҳ додан мумкин аст ва ин ба фаҳмидани матлаби якдигар чандон ҳалал намерасонад. Агар дар истеъмоли ин воҳидҳо чунин муносибат кунем, дар забони адабӣ бесомонӣ рух медиҳад» [30, 78]. Дар «Фарҳангӣ ибораҳои рехта» **даҳ ангушт (даст) ҳунар будан** пурҳунар будан ва аз уҳдаи икрои ҳар кор баромадан эзоҳ ёфта, мисолҳои зерин далел оварда шудаанд:

Шукр, харидорам ҳаст. **Даҳ ангуштам ҳунар.** Хотирзамъ бош, ман бекор намемонам (Тоҷикистони советӣ); Мунавварҳон, **даҳ дастатон ҳунар** – дия [107, 330].

Муҳаққик (профессор Б. Камолиддинов) ба хулосае меояд, ки «Ин таъбир (панҷ панчааш ҳунар X.Н.) дар забони тоҷикӣ қаринаҳои **панҷ ангушташ ҳунар, панҷ панчааш ҳунар, даҳ ангушташ ҳунар, даҳ дасташ ҳунар** дорад, вале аз байни онҳо фақат **панҷ ангушташ ҳунар** аз лиҳози

мантиқи сухан ва таносуби маъноии ҷузъҳо нуқсоне надорад ва ба меъёри забони адабӣ мувофиқ аст, қаринаҳои дигар ноқисие доранд ва ё мағҳуми пурхунар буданро ба мисли таъбири мазкур табиӣ ифода карда наметавонанд [30, 78].

ВФ-и дасти кушод «саҳоватманд», **бедарди миён** «муфт» ва монанди инҳо аз нигоҳи соҳт мансуби ИФ-и исмӣ ва сифатӣ мебошанд.

Муқаррар гардидааст, ки ҷиҳати муҳимми ИФ чун дигар гурӯҳи ВФ дар устувории таркиби лексикӣ ва ифодаи маънои яклухти онҳо маълум мешавад. ИФ, баръакси ибораҳои синтаксисӣ, дар қолаби воҳидҳои рехтаи забон як мағҳуми бутунро ифода мекунанд [52, 42]. Ин нуктаро, маҳсусан, мавриди муқоисаи онҳо бо қалимаҳои ҳаммаънояшон равшан мушоҳида намудан мумкин аст:

Ба ҳар навъ, ҳоло он воқеаҳоро аз шумо беҳтар медонистагӣ кам, такрор шуд ҳамон овозе, ки Баҳромро **каждуми таги бӯриё** гуфта буд [10, 157]. Ба як ҷо не, ба ҳар ҷо кӯчонд – як оилаву ду оила ба бошишгоҳи дури дур фиристанд, то ки аз ин **дарди сар** якбора ҳалос шавад ному нишоне аз онҳо намонад ва муҳимтар аз ҳама барои айби душманони идеологӣ дастгираке набошанд [10, 31]. Ғурроси мошину тракторҳо ҳаворо гӯё тела медиҳад, ки лапише дорад ва кас замини рондаву кишти қашидаро дида худро аз будаш бақувваттар ҳис мекард, ба рагу поящ қувваи тоза медамид ва ба шарофати ҳамин қашокашиҳои майда, ҷангу ҷидолҳои рӯзмарсаеро, ки гоҳо **санги сари дил** мешаванд, ҷанд лаҳза фаромӯш менамуд [9, 34]. **Замири дилашро** гайр аз худаш каси дигар намефаҳмид ва модоме ки одати умум буд, касе таҳқиқ ҳам карда намегашт, ки дили он «пошикаста» болидан дорад, ё нолидан [10, 91].

Обуранги ин ИФ дар муқоиса бо қалимаҳои муродифашон равшан мегардад: **санги таги дандон** ба маънои «рақиб, ҳалалрасон, душман» омадааст ва аз ҷиҳати соҳт ибораи исмии сечузъа аст. Ибораи **каждуми таги бӯрё** ба маънои «душмани ниҳонӣ» корбаст шуда, он низ аз ҷиҳати

сохт ибораи исмии сечузъя мебошад. **Замири дил** низ ибораи исмӣ буда, ба маъни «ботин» фаҳмида мешавад.

ИФ-ро аз рӯйи таркиби лексикиву грамматикӣ ба навъҳои муҳталиф тасниф кардаанд. Онҳоро аз ҷиҳати мансубияти ҷузъҳо ба хиссаҳои нутқ, навъи алоқа ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст [44, 215]. Ин ҷо низ меҳостем, бо назардошти соҳтор – навъи алоқа баъзе ҳусусиятҳои барҷастаи ИФ-ро баррасӣ намоем:

Ибораҳои изофии фразеологӣ. Навъи аз ҳама серистеъмол дар асарҳои Ӯрун Қӯҳзод ибораҳои изофии фразеологӣ мебошанд, ки бо соҳти зоҳирӣ ҳуд ибораҳои озоди синтаксисиро ба хотир меоранд. Профессор Ҳ. Мацидов нақши бандаки изофиро дар ин гуна ибораҳо зикр намуда, аз ҷумла мегӯяд: «Дар ин ибора, ки зоҳиран байни ҷузъҳои он алоқаи изофии тобеъ мавҷуд аст, муносабати грамматикии тобеъро мушоҳида намекунем» [44, 247].

Дар мисолҳои зерин ҳамин ҳусусиятро баражо дида метавонем: Мизбонон **бо ҷашми чор** маътал шуда буданд [5, 201]. Ҳамин тариқ, қадами муборакамон ба ҳар шаҳру деха расад, аз тарафи соҳибмулкону остоңдорон иззату икроми шоҳона муҳайё медоштанд, ки «ҷанобон ҳуш омаданд, начотбахшон ҳуш омаданд! Ҳар қадаме, ки мемонанд, **болои дида, точи сар!**» [10, 80].

ИФ-и **ҷашми чор** дар қолабҳои гуногуни синтаксисӣ омада метавонад. Онро дар шакли **ҷашми чор**, **ҷашми касе чор**, қолаби ҷумлаи содаи дутаркибаи «Ҷашмам чор аст (шуд)» ва монанди инҳо овардан мумкин аст. Ибораи мазкур дар лугат ба маъни «интизории саҳт кашидан, ниҳоят интизорӣ кашидан» меояд. Дар ҷумлаи дуюм **болои дида, точи сар**, маъмулан, ҳамеша ҷуфт, якҷоя оварда мешаванд. Ин ҳусусият бештар ба услуби гуфтугӯй, дар услуби расмии коргузорӣ – дар ҷашну маросимҳо, маъракаҳо, воҳӯриҳои расмӣ бисёр ба кор меравад. Доираи маънояш ҳам васеътар аст. Он дар лугат ба маъноҳои «1. ҳуш

омадед, 2. ҳар чизе, ки шумо гүед, мо қабул медорем» меояд [107, 634]. Дар ин ва, албатта, дар ҳама ибораҳои изофии дигар низ як хусусияти барҷастаро, ки ҳанӯз В. С. Расторгуева зикр карда буд, дидан мумкин аст: «Исму сифатҳое, ки дар ин гуна ибораҳо бо бандаки изофӣ ба ҳам алоқаманд шудаанд, дар ҷумла як воҳиди яклухти ҷудонашаванда – синтагмаро ба вучуд меоранд» [81, 565].

Албатта, муҳаққиқ ин фикрро дар мавриди ибораҳои озоди синтаксисӣ баён намудааст, агар ба замми вучуд доштани алоқаи изофӣ, боз хусусияти рехтагӣ ба ин гуна ибораҳо изофа шавад, метавон тасаввур кард, ки ин яклухтӣ боз чӣ қадар зиёд шудааст.

Дар мисолҳои поён низ ба қолаби идиоматикӣ гирифтани ибораҳо, ба андешаи мо маҳз алоқаи изофӣ таъсири амиқтар дорад:

Не, наменависам, гӯяд забонаш намегардад. Нависад **дарди дилашро** гуфта наметавонад [10, 123]. Аз модарон кӯдакони норасида ба дунёи **равшан** меомаданд, ки бофтаҳои баданашон наҳиф буд, устухонашон саҳт намешуд, ба қадри табиӣ қад намекашидану гӯшт намегирифтанд ва ё забон набароварда ин ҷаҳонро падруд мегуфтанд ва модаронашонро аз дунболашон мебурданд... [10, 30].

Ибораҳои исмии изофии **дарди дил, дунёи равшан** бемуболига аз ИФ-и идиоматикии серистеъмотарин дар услубҳои бадеӣ ва гуфтугӯйӣ ба шумор мераванд.

Муҳаққиқ X. Маҷидов таъкид мекунад, ки ибораҳои исмии фразеологӣ маҳз дар қолаби изофӣ нисбат ба дигар навъҳои алоқа дар ин типи ибораҳо серистеъмол аст [44, 247].

Ҷолиб ин аст, ки аксар ИФ-и изофии асарҳои нависандаро ё ибораҳои хоси услуби гуфтугӯй, забони зиндаи ҳалқ ё ибораҳои эҷодкорона сохтаи худи нависанда ташкил медиҳанд:

Фозила, сардори бригада, **мурғи посӯхта барин** як нафас орому қарор надошт – як дам ба сари механизаторон мерафт, дами дигар аз

барои овардани чигит ба идора медавид; як дам аз аҳволи чимбурон хабар мегирифт [9, 25]; Мутахассисони маълумоти олидори соҳаҳои дигар **тухми анқост** дар он тарафҳо [8, 42].

Ибораҳои **мурғи посӯхта, тухми анқо** ибораҳои хоси услуби гуфтугӯйянд.

Ибораҳои пешояндиву пасоянди. Гурӯҳи дигари ИФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод аз рӯйи қолабҳои ибораҳои пешояндиву пасоянди ба вучуд омадаанд. Ин гуна ибораҳо низ кам нестанд. Агар ибораҳои изофӣ, асосан, ибораҳои исмӣ бошанд, аксари ибораҳои вобастагиро ибораҳои феълӣ ташкил медиҳанд: Ҳама баробару бародар мешаванд, ҳурмату эҳтироми ҳама ба як дараҷа риоя мешавад, ки **ҳуқуқи дигареро поймол қунад** [10, 117]; Ва бадтар аз ҳама ин амалиёт фақат дар доираи ҳочагиҳои ҷудогона маҳдуд намонд, балки **аҷриқ барин реша давонду** ба ҳама ҷабҳаҳои зиндагӣ паҳн шуд [5, 78].

Дар мисолҳои боло ибораҳои вобастагии **ҳуқуқи касеро поймол кардан, шир ба осмон ҷӯшидан, аҷриқ барин реша давондан** ибораҳои феълӣ бошанд албатта, агарчи ҳангоми ҷудо кардани ВФ мо яклухтии маънои онҳоро ба асос мегирем, аммо инро ҳам гуфтан лозим мешавад, ки омӯҳтани таркиби морфологии онҳо дар ташаккул ва устувории қолабашон аз аҳамият холӣ нест.

ИФ аз ҳамшакли синтаксисии худ ба куллӣ фарқ дошта бошанд ҳам, vale алоқаи худро аз онҳо тамоман накандаанд. Инро, маҳсусан, дар шаклҳои морфологии онҳо дидан мумкин аст. ИФ ҳам монанди ибораҳои синтаксисӣ ба низоми муайяни шаклҳои морфологӣ соҳибанд. Онҳо чун тамоми навъҳои ибораҳои синтаксисӣ ҷудо шакл мегиранд.

Ибораҳои фразеологии феълӣ яке аз гурӯҳҳои сермаҳсули ВФ забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод низ мақоми муайянерио ишғол мекунанд.

Хусусиятҳои маҳсуси феъл ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар ибораҳои фразеологии феълӣ ҳам ба таври барҷаста инъикос ёфтааанд. Ибораҳои фразеологии феълӣ ҳам бо хусусиятҳои феълӣ ва ҳам бо хусусиятҳои идиоматикии худ гурӯҳи маҳсуси фразеологизмҳоро ташкил намуда, онҳо ба таври хеле барҷаста фарқ карда меистанд. Ибораҳои фразеологии феълӢ монанди феълҳои дигар амалу ҳолат ва ҷараёнҳои гуногуни ба воситай феълҳо ифодашавандаро ҳамчун мундариҷаи асосӣ ифода менамоянд [46, 10]. Масалан, фразеологизмҳои **ба як пули пӯчак нағирифтан** (наарзидан) «беарзиш», **паси гӯш кардан** «дикқат надодан», **ба гӯш нафоридан** «нофорам», **абрӯ дар ҳам қашидан** «ранцидан», **бо думи шер бозӣ кардан** «муқобилият бо кувваи нобаробар», **гиребони худро бӯ накашадан** «айби худро надидан» ва гайра.

Ҳарчанд ки ба Амир боҷу хироҷ медиҳанд, дар замери дил Амиру Вазирро **ба як пули пӯчак намегиранд** ва маврид ёбанд аз итоат мебароянд; ва шояд ба ҳамин сабаб бошад, ки дар ин аморат ҷангу ҷанҷоли оилавӣ ва қабилавӣ ва маҳаллавӣ ва вилоётӣ, қариб бетанаффус давом дорад [14, 15]. Вале дар қӯчаву бозор ва мадрасаву мазор, фичир қучур ҷӯш мезад, ки «аскари урус ба болои Бухоро меомадааст», ва бозориён ин овозаро мешуниданду **паси гӯш мекарданд**, ғами онҳо ҳариду фурӯш буд, ки дар хонаашон нону об бошад... [14, 29]. Сирдарё рӯз аз рӯз бештар мешаванд, ва Амир ҳамон лаҳза нақшай бозии «дору пахш кун»-ро мекашид, ва ин паём **ба гӯшаш нафорид** ва **абрӯ дар ҳам қашид...** [14, 27]. – Дидед, ҳоли Амриддини ҳавобаланд чӣ шуд? **Бо думи шер бозӣ кардан** мехост!.. [14, 22]. ... – оғоз воҳима дар забонҳо афтод ва ҳалқе, ки як ҳазору сесад сол боз гуноҳу айбашро бори гардани шайтон мекунад ва боре ҳам **гиребони худро бӯ намекашад...** [14, 22].

Умуман, дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод ВФ-и сохтори грамматикиашон изофиӣ ва мансубияти ҳиссаинутқии исмӣ ва феълӣ нақши муайян дошта, ҷиҳати пурмазмун гаштани забони асарҳои нависада мусоидат намудаанд. Дар воқеъ, забони асарҳои нависанда хеле хонданбобу гуворо буда, дар онҳо муассирӣ ВФ-и изофиӣ, ВФ-и исмӣ ва феълӣ баръало эҳсос мегарданд, ки барои пурмазмун гаштани забони асарҳо мусоидат намудаанд. Мисол: **аз даст рафтан** «аз чизе маҳрум гаштан», **даст ба сина задан** «эътимоди хоса доштан», **аз об хушк баромадан** «аз амале бегуноҳ баромадан», **ба обу арак ғӯтидан** «ранҷу азоб қашидан»:

Ва обу ҳавои Осиёи Миёна ба зисту зиндагӣ мувофиқ, ҳатто шабеҳи ватани худамон, гӯён крепостнойҳои рус кӯч бастанд ва дар заминҳои фароҳи обод маъво гирифтанд; ва ба пӯстини англисҳо кайк даромад, ва онҳо қувваи ҳарбӣ, сиёсӣ, тиҷоратӣ ва ҷосусии худро фаъол карданд, ки «афсӯс Хеваю Қӯқанд **аз даст рафт** [14, 26]. ... ва агар кор барор нағирад, боз ҳамонҳо аз ҳама пеш **даст ба сина мезананд**, ки «дар вақташ мо гуфта будем!»; ва мардуми аз таги гап бехабар бовар мекунанд, ва онҳо дар ҳар ҳолат **аз об хушк мебароянд** [14, 62]. Ва аз лаҷоми аспҳо дошта ва аз гӯшай бори ҳарҳо бардошта ва пеши по ҳӯрда ва лағжидаву ҳеста ва **ба обу арак ғӯтида...** [14, 149].

Ҳамин тариқ, қабати аз ҳама бузурги захираи ВФ забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзодро ИФ фаро мегиранд. ИФ асарҳои нависанда аз рӯйи соҳти зоҳирӣ ҳуд ба ибораҳои озоди синтаксисӣ то андозае монандӣ доранд. Онҳо дар оғаридани манзара, барои таҷассуми ҳолати рӯҳии персонажҳои ин асарҳо хеле устодона корбаст гардидаанд.

Дар байни ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод инчунин ВФ-е ба назар мерасанд, ки аз нигоҳи маънӣ барои тақвияти ҳолату рӯҳияи персонажҳои асар корбаст гардидаанд:

Хама кор ташвиш дорад, одам фақат дар он чо, дар **водии хомӯшон** беташвиш мешавад; барои он боташвиш мешавад, ки дар он чо хӯрдан нест, нӯшидан нест [9, 18]. Ба дил афтода буд ва ҳарчанд ба атроф **чаshm медавонд**, чашмаш ба ҷонзоде андармон намешуд [8, 258]. Пас, чашм ба рӯйи қоғаз давонданд ва дақиқаे нагузашта ба шифт нигаристанд ва сонияе ҷанд даҳон кушода дар ҳамон ҳолат истоданду... **нигоҳ партофтанд** [8, 351].

Маънои ин ВФ-е, ки аз асарҳои Ӯрун Кӯҳзод оварда шуд, чунинанд: **водии хамӯшон** маънояш «қабристон, маҳаллаи хомӯшон», **чаshm давондан, назар давондан** ба маънои «як нигоҳ карда мондан», **даҳон кушодан, лаб кушодан** ба маънои «гуфтан» ба кор мераванд.

ВФ-и эҳсосотӣ мансуб ба нидоҳо буда, чунин ВФ фақат эҳсосоти муҳталифи соҳиби амалро аз қабили шодӣ, ғам, ҳасрат, ваҷд, ҳайрат, тааҷҷуб, маломат, таҳсин ифода мекунад: **аз даҳони касе бод барад** «ҳабари шум», **Худоё Худовандо!** «изҳори безобитагӣ», **ҳайфи ту!** «лаънат бар ту, изҳори нафрин», ва монанди инҳоро ифода мекунанд:

— **Аз даҳонат бод барад!** Шумхабар! Ин шумхабарро сар занед! [14, 60]. **«Худоё Худовандо»**, бо ҳамин ақлу тамизашон боз даъвои давлатдорӣ мекунанд» ва талх ҳандид [14, 90]. ... дар шаҳру дех овоза паҳн шуд, ки Фариштаи ободӣ, ки арвоҳи Акамулло ба Арши аъло рафта, ба Бухоро оварда буд, аҳволу аъмоли раъияро дида, саҳт ба ғазаб омадааст, ва малоикаҳои аҳли рикобашро **ҳайфи ту** гуфта, танбех дода, ҳамаашонро аз кор пеш кардааст [14, 150].

I.2.3. Ҷумлаҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод

Роҳи маъмултарини ифодаи маънои пуробуранг барои воҳиди фразеологӣ ибора бошад ҳам, төъдоди ҷумлаҳои фразеологӣ (минбаъд ҶФ) низ дар забон кам нест. «Дар захираи фразеологии забони тоҷикӣ як микдор ҷумлаҳои фразеологӣ ҳам дида мешаванд. Ҷумлаҳои фразеологӣ бо вучуди он ки аз рӯйи намуди эохирӣ худ аз ҷумлаҳои

одии синтаксисӣ тафовути кам доранд ва дар асоси қолабҳои гуногуни онҳо ба вуҷуд омадаанд, бо соҳти устувор ва семантикаи яклухти худ аз онҳо ба куллӣ фарқ мекунанд. Ҷумлаҳои фразеологӣ чун ҳамаи хелҳои дигари воҳидҳои фразеологӣ дар қолабҳои таркибии рехта маъноҳои яклухтро ифода мекунанд. Яъне аз ҷиҳати ифодаи маъно ҷумлаҳои фразеологӣ ба гурӯҳҳои дигари фразеологӣ монандӣ доранд» [49, 44].

ҶФ аз ҷиҳати соҳт ба ҷумлаҳои мураккаби ноустувор монандӣ доранд. Ҳусусиятҳои фарқкунандаю муҳимми ин намуди фразеологизмҳо, ки бо ин ҳусусиятҳо аз ҷумлаҳои одии синтаксисӣ фарқ карда меистанд, ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванд, таркиби доимиву устувор ва обуранги ба худ ҳоси онҳо мебошанд. Баробари ин, ҶФ бо оҳангутобишҳои муҳталифи модалӣ ва ҳосиятҳои маҳсуси грамматикиашон низ фарқ карда меистанд.

Ҳусусиятҳои ҶФ дар матн, дар алоқамандии онҳо бо ҷумлаҳои дигар зоҳир мегардад. Дар ин маврид онҳо аз ин ҳисоби унсурҳои ғайрифразеологӣ, ки ба ҷузъҳои алоҳидаи онҳо илова мешаванд ё аз рӯйи мавқее, ки онҳо дар байни ҷумлаҳои дигари матн доранд, характеристи конкретӣ мегиранд. Онҳо маҳз дар матн монанди ҷумлаҳои дигар фикру интонатсияи баҳиррасидаро ифода карда, категорияҳои ҳабару модалияти ҷумлаи тамомшударо соҳиб мегарданд. Масалан, фразеологизми **аз сад гул як гулаш нашукуфтааст**, дар қолаби ҷумлаи соддай дутаркиба маънои яклухти «ҷавон, хеле ҷавон»-ро ифода мекунад. Азбаски ҷиҳати муҳимми ВФ, аз ҷумла, ВФ-и предикативӣ ҳам семантикаи яклухти онҳост, гӯянда, ё нависанда ба соҳти онҳо, ки гоҳо хеле мураккаб буда метавонанд, диққат намедиҳад. Маҳз аз ҳамин сабаб ҶФ дар шакли мӯҷаррад, берун аз матн ифодакунандай мағҳумҳои алоҳида мебошанду бас. Ҳамин ки ин гуна ВФ дар матни муайян, дар алоқамандӣ бо ҷумлаҳои дигар ба кор бурда шаванд, соҳти як андоза мураккаби синтаксисии онҳо гӯё аз нав барқарор мешавад.

Дар ин маврид чумлаи фразеологӣ на фақат аз ҷиҳати соҳт, балки аз ифодаи фикри том ва оҳангӯ интонатсия низ аз чумлаҳои дигари матн фарқ намекунад. Чунончи, чумлаи фразеологии зикршуда дар матни зер ҳамин гуна хусусият дорад:

Фақат се рӯзак дар бистар хобид. Фақат се рӯзакак бистарӣ шуду роҳи адамро пеш гирифт, **аз сад гулаш як гулаш нашукуфта буд** [8, 79].

Воҳиди фразеологии **аз сад гул як гули касе нашукуфтааст** дар мисоли боло ҳамчун чумлаи таркиби чумлаҳои мураккаб ба кор бурда шуда, мубтадо, ҳабар ва аъзоҳои пайрави он ҳарактери конкретӣ ва реалиро ба худ гирифтаанд.

ҶФ асарҳои Ӯрун Кӯҳзод намудҳои гуногун доранд. Дар захираи фразеологии забони тоҷикӣ ва асари нависанда баробари ҶФ дутаркиба, ки аз гурӯҳҳои серистеъмол мебошанд, чумлаҳои содаи яктаркибаи дар шаклҳои гуногуни грамматикий шаҳшудамонда, инчунин чумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ низ ба назар мерасанд.

Чумлаҳои яктаркибаи фразеологӣ. Як гурӯҳ ҶФ шаклҳои гуногуни чумлаҳои содаи яктаркиба устувор шуда мондаанд. Ин гуна фразеологизмҳоро, ба сабаби он ки мубтадои грамматикий надоранд, бо ИФ омехта кардан мумкин аст, аммо ҷузъи феълии онҳо фақат ба шахсу шумораи муайян далолат мекунад, ки аз он ҷумла буданашон мешавад. Маҳз ба ин сабаб, онҳо фақат дар шакли тасрифӣ омада, дар матн вазифаи чумлаҳои мустақилро адо карда метавонанд. Ин тип ҶФ-ро аз рӯйи шахсу шумораи муайян шаҳшуда мондани ҳабари онҳо ба якчанд гурӯҳҳои хурд чудо кардан мумкин аст: а) Фразеологизмҳои хабарашон дар шахси якум шаҳшудамонда: **аз ҷизе гардам** (вариантҳояш **аз сарат** (-аш, -атон, -ашон) гардам; **аз забонат**, **аз номат гардам**), **балогардонат шавам**, **садқаат шавам**, **рӯятро набинам...** Ва Дилмурод гуфт: – **Аз рӯяш гардам**, озодӣ ҷизи хуб аст [14, 110]. б) фразеологизмҳои хабарашон дар қолаби сиғаи амр шаҳшуда монда: **ВФ-и гапро бинед!**, **қанд занед!**,

мондан гиред аз ҳамин қабиланд: – **Гапро бинед**, ҳама маҳмадоно шудаанд [5, 57]. в) Хабари **ҶФ-и зинда бод, поянда бод, муборак бод, нест бод** ва монанди инҳо дар шакли архаистии сиғай шартӣ – хоҳишмандӣ шахшуда мондаанд.: Онҳоро фақат дар ҳамин шакли грамматикий ба кор бурдан мумкин аст. Масалан, ... ба маъни «озодии вичдон» ва «баробархуқуқии инсон» ва «сиёсати миллии ленинизм» ва «капитализм»-ро надида, якбора ба сотсиализм гузашта, сарфаҳм намерафтанд, vale дилпурона сухан меғуфтанд ва бо шавқ гӯш мекарданд, ва аз таҳти дил **«Зинда бод! Поянда бод!»** гӯён каф мекӯфтанд [14, 270]. Ба даст силоҳ мегирим, силоҳ! Ва анбӯҳ ба ҷӯш омад: – **Нест бод** коммунисту коммунизм! Ва як шабу як рӯзи аввал дар майдон, дар масҷид ва дар ресторан аз ғалабаву зафарҳо гап заданд, ва **нест боду муборак бодҳо** гуфтанд, ва оғӯшкашиву бӯсобӯсҳо карданд [14, 495].

Нависанда Ӯ. Кӯҳзод ин навъ фразеологизмҳоро, одатан, аз забони персонажҳои осораш мавриди корбурд қарор додааст:

– Ё Тавба! **Қудратҳои Ҳудоро гардам**, ки дар мансабҳо яке ободӣ зиёд кунад, дигаре шикам калон мекардааст [3, 76]. – Меарзад! **Муборак шавад!** – бо як овоз ҷавоб доданд онҳо [14, 6]. – **Балоша гирам** ба ин ақлаш! Ҳамин аст, ки мо ҳастем [14, 557].

Гурӯҳи дигари **ҶФ** дар қолаби **чумлаҳои гуногуни дутаркиба** ба назар мерасанд. Ин намуди **ҶФ**-ро низ аз рӯйи хосиятҳои соҳторӣ ва грамматикиашон ба гурӯҳҳои боз ҳам хурдтар чудо кардан мумкин аст.

Яке аз намудҳои серистеъмоли чунин **ҶФ** дар шакли чумлаҳои мураккаби сеҷузъа ба кор бурда мешаванд. Ҳар яке аз ин ҷузъҳо (компонентҳо)-и таркибии фразеологизм вазифаи муайяни грамматикий доранд. Маъни хабаррасониро ҷузъи феълӣ ифода карда, ҷузъи номӣ маъни мубтадои грамматикиро дорад. Ҷузъи сеюм, ки, одатан, бо бандакҷонишинҳо ё воситаҳои дигари ҳаммаъни онҳо (ҷонишинҳои

шахсӣ, исмҳои ифодакунандай шахс) ифода мешавад, соҳиби амал – субъектро ифода карда, баъд аз мубтадои грамматикий чой мегирад. Ифодаҳои **дилаш сӯҳт, хонам сӯҳт, димогаш сӯҳт, дилаш пур, гапаш турехт, забонаш кӯтоҳ** аз ҳамин қабиланд:

Рӯзимурод... дар ин гуфторҳову кирдорҳо лоик ба таъриҳ чизе наёфт ва ба ҳоли кухнакорони ин макон **дилаш сӯҳт** [14, 9]. – Вой **хонам сӯҳт**, – гӯён ба берун давид [10, 44]. ... ва Амир ин пайгомро хонда **димогаш сӯҳт**, – Қубод кист, ки аз номи мо бо губернатор гуфтугӯ мекунад?! [14, 170]. Маҳмадулло мушакҳои рӯйи қалони гирдашро начунбонида ҳандид. Ҳандаи ӯ ҳандаи одами **дилаш пур** [3, 27]. Охир, **забонаш кӯтоҳ** аз шарм сар намебардошт [11, 11].

Дар навъҳои дигари ҶФ, ки қолаби ҷумлаҳои дутаркибаро доранд, мубтадои грамматикий ва субъект бо як воҳиди лексикӣ-грамматикий ифода шудааст. Ба ин сабаб шояд таркиби лексикӣ-грамматикии чунин фразеологизмҳо нисбатан устуворанд, ҷузъҳои онҳо дар аксари мавридҳо аз ҳам дур шуда наметавонанд: **кор ҷӯшид, вахм афтод, субҳ дамид, арвоҳ занад, худо подшоҳ** ва ифодаҳои зиёди дигар ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд:

Дар саҳро **кор ҷӯшид** [5, 20]. Дар дили аскарони ҷангнодида **вахм афтод** [14, 67].

Гурӯҳи дигари ҶФ-ро шартан ҷумлаҳои нотамом номидан мумкин аст. Ин гуна ҶФ, одатан, як қисми чунин ҷумлаҳои мураккабе мебошанд, ки ҳиссаҳои дигари онҳо аз ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ташкил ёфтаанд. Ҕумлаҳои нотамоми фразеологӣ дар шакли сарчумла, ё ки ҷумлаҳои гуногуни пайрав ба назар мерасанд: **Фразеологизмҳои кор ба ҷое расид, ки..., гап дар ин аст, ки..., аҷаб нест, ки..., ҳочати гап нест, ки...** ва мисолҳои дигари ба ин монанд дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамчун сарчумлаҳои устувор кор фармуда мешаванд.

Гурӯҳи дигари ҶФ дар шакли чумлаҳои мураккаб шах шуда мондаанд. Ин гуна фразеологизмҳо дар асоси қолибҳои ниҳоят мураккаби синтаксӣ, ки ду ва зиёда аз он ҷумлаҳоро дар бар мегиранд, ба вучуд омада, аз ҷиҳати семантика аз ибораву ифодаҳои дигари фразеологӣ фарқ намекунанд. ҶФ-и дар шакли чумлаҳои мураккаб мустаъмал низ маъни яклухт доранд ва яке аз сабабҳои асосии ба захираи фразеологии забон дохил шудан маҳз ҳамин ҳусусияти яклухтмаъно будани онҳост. Ин гуна фразеологизмҳоро ба ду гурӯҳ: а) фразеологизмҳои дар шакли чумлаҳои мураккаби пайваст ва б) фразеологизмҳои дар қолаби чумлаҳои мураккаби тобеъ чудо кардан мумкин аст.

ҶФ-и дар қолаби чумлаҳои мураккаби пайваст шахшударо низ аз рӯйи муносибатҳои формалии синтаксисии чумлаҳои дохириашон ба якчанд гурӯҳ чудо кардан мумкин аст. Як гурӯҳи чунин фразеологизмҳо дар шакли чумлаҳои мураккаби пайвости паиҳам дучор мешаванд. **Ҷумлаҳои хоб буд, бедор шуд, аз як гӯш медарояду аз дигараш баромада меравад** ва ғайра аз ҳамин қабиланд:

Дар ҷанги Дизак ҳар ду тараф ба таври худ натиҷа гирифтанд – Амири Бухоро **хоб буд, бедор шуд**, ки ин душмани андак мундак нест... [14, 50]. Аммо ин маслиҳатҳо **гӯё аз як гӯшаш медаромаданду аз гӯши дигар мебаромаданд** [7, 87].

ҶФ-и дар сурати чумлаҳои мураккаби пайвости хилофӣ шахшуда монда низ мавҷуданд: **як даст баста бошад, сад даст қушода, ту дидӣ, ман надидам; шарташ рафтагӣ, фарташ мондагӣ; зиёд набошад ҳам, кам нест; дasti шикаста кор мекунаду дили шикаста не** ва ғайра:

Ва Азизмурод аз Самарқанд ба Бухоро, ба мулло Бурҳон, нома фиристод, ки «фозили мұхтарам, **як даст баста бошад, сад даст қушода аст**»... [14, 159].

Ин гуна фразеологизмҳо дар қолаби чумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудоӣ низ ба назар мерасанд: **осмон омада ба замин намечаспад**, ё ки дунё пур ҳам намешавад, ҳолӣ ҳам намешавад:

Хай чӣ, кори шудагӣ шуд, **осмон омада ба замин начаспидаст**, боз як зӯр зада дидан даркор [6, 123].

Хосияти предикативии ҶФ дар матни асари бадеӣ, аз ҷумла забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод, дар алоқамандии онҳо бо ҷумлаҳои дигар зоҳир мегардад. Онҳо дар матни асари бадеӣ мисли ҷумлаҳои одии наҳвӣ фикру оҳанги ба итмомрасидаро фаро гирифта, ба категорияҳои хабар, модалият ва унсурҳои дигари ҷумлаи тамомшуда соҳиб мешаванд:

Вай аз ғурури ҳуснаш сармаст, **байни замину осмон мегашт**. Писардоронро **сӯзонида мегашт**, нуқли маҷлиси ҷавонон шуда мегашт [3, 86]. Аз ҳама ногувортар ҳолати Тамара буд, вай **дар болои сӯзан нишастагӣ барин, бетоқатона мечунбид**, сулфаҳои базӯракӣ мекард, ҳар лаҳза оби даҳонашро фурӯ мебурд, ки садои қурт карданаш шунида мешуд [3, 96]. Вай давраи зангирии ҳуд, ҳолати ҳамонвақтаи занҳо ва ҳаёти имрӯзаро муқоиса мекарду **хун меҳӯрд** [8, 363].

Маънои ин ВФ чунин аст: **роҳи адамро пеш гирифтан** «чашм пӯшидан», **дар болои сӯзан нишастан** «дар вазъияти ниҳоят нокулай будан», **хун хӯрдан** «азоб кашидан».

ҶФ асарҳои Ӯрун Кӯҳзод ба монанди гурӯҳҳои дигари фразеологӣ аз масолеҳи бинокории забон маҳсуб ёфта, нависанда онҳоро аз забони персонажҳои асар дар шакли тайёр корбаст намудааст:

Ҳар дуи ҳамин маъракаро бе каму кост, бо овозаю дабдаба гузаронанд, **сарамон ба осмонҳо мерасад**, қарзи одамии ҳудро адошууда медонанд, ки умр ба зоеъ нагузаронидаанд [10, 85]. Аз онҳо ҳавасашон меомад, балки дар замири дил андаке ҳасад меҳӯрданд, ки «**насиби кас бошад, ҳамин хелаш бошад**» [8, 358].

Асоси мисолҳои болоро **ҶФ-и сарамон ба осмон мерасад, насиби кас бошад, ҳамин хелаш бошад** ташкил диханд ҳам, ҳамеша дар тақвияти онҳо боз ибора ё таркибҳои дигари фразеологӣ оварда, илова карда мешаванд.

Гуфтан бамаврид аст, ки шаклгирии хелҳои гуногуни ҶФ асарҳои нависанда як хел нест. Дар ин бобат профессор Ҳ. Мацидов чунин ибрози андеша намудааст: «Бо вучуди он ки дар аксарияти хелҳои ҷумлаҳои фразеологӣ ҷузъи мубтадо ва ҷузъи ҳабар қобилияти шаклсозии худро нигоҳ медоранд, чунин фразеологизмҳое низ ҳастанд, ки фақат яке аз ҷузъҳояшон, одатан, ҳабарашон, ҳусусияти шаклсозӣ дорад. Масалан, ҶФ «**субҳ дамид**», «**шаб рафт**», «**ин чӣ гап**», «**Худо подшоҳ**» аз ҳамин қабиланд. Ин ҳусусиятро дар ҷумлаҳои фразеологиии аз ҷиҳати соҳт қушода ё ин ки баста низ мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, «**ба ман монад...**», «**Худо хоҳад...**», «**насиб бошад**» ё ки «**якта будам, дута шудам**» ва монанди инҳо [52, 46].

ҶФ асарҳои Ӯрун Кӯҳзодро аз нигоҳи соҳту таркибашон ба ғурӯҳҳои гуногун ҷудо кардан мумкин бошад ҳам, қисми зиёди онҳоро, пеш аз ҳама, **ҷумлаҳои содаи дутаркиба** ташкил медиҳанд.

Ба ҷумла будани чунин ВФ ҳабари онҳо, ки дар ин ё он шакли тасрифӣ шах шуда мондааст, далолат мекунад:

Берун сип-сиёҳ торик буд. **Хоб ба ҷашмаш ҳамсоягӣ надошт.** Боз ба сари миз баргашт ва боз дастонаш тарафи варақҳои анбӯҳ дароз шуд [10, 168]. Вай **ҷонаш дар азоб** аст, ки умре бо ин мардум маъракашарик аст, нону намаки ҳалкро ҳӯрд ва ҳудаш аз рӯйи таомул як бор ба онҳо нону намак надиҳад, маъракаю сур барпо карда қавлини тӯёнаро нагардонад – ба онҳое, ки ҷома пӯшиданд, ҷома напӯшонад, ба гӯсфанд овардагиаш гӯсфанду ба латта овардагиҳо латта надиҳад, ҳалқи олам ҷӣ мегӯянд? [10, 92].

Дар мисоли аввал **хоб ба ҷашмаш ҳамсоягӣ надорад** хоси забони адабии китобӣ буда, дар забони гуфтугӯйӣ чандон истеъмол намегардад. Аз матн маънои он равshan аст, ки нависанда «ҳеч хобаш намебурд» гуфтан меҳоҳад. Дар мисоли дуюм бошад, маънои ҶФ-и **ҷони қасе дар азоб аст** «дар мушкилӣ будан»-ро ифода карда, аз ҷиҳати соҳт ҷумлаи дутаркибаи ҳабараш номӣ мебошад.

Баъзе ВФ имкон дорад, ки ҳам дар қолаби ҷумла ва ҳам дар қолаби ибора вучуд дошта бошанд ва, албатта, ҷумла дар қолаби ҷумла ва ибора дар қолаби ибора бояд шарҳ дода шавад. Масалан, агар гӯем, ки **бо ҷашми чор ба роҳат менигарам**, албатта, маълум, ки ин қолаби ибора аст ва **ИФ ҷашми чор** аст, аммо дар мисоли поён, ки нависанда меорад, **ҷашми қасе чор буд** аст, қолаби ҷумлаи содаи дутаркиба аст:

Ҷашми мизбон чор шуда буд. Фурроси мошин барояд, ҳама гӯшҳоро сих карда ба роҳ менигаристанд ва зуд мувофиқи мартаба саф меоростанд, то дар навбати худ салом диҳанд [5, 201].

Барои муқоиса:

– Ҳар кас аз донистаи худ намонад, – оқибат **пардаи ҳомӯширо дари** Исфандиёр [3, 57]. Агар дар ин маврид **пардаи ҳомӯший дари** гуфта мешуд, мо онро ҶФ мегуфтем. Ин гуна чудо кардани қолабҳои ВФ ба он вобаста аст, ки қисми аввали воҳиди фразеологӣ ба вазифаи чӣ, қадом аъзои ҷумла омадааст, агар ба вазифаи мубтадо омада, ҷузъи дуюм ба вазифаи ҳабар ояд, пас он ҷумла аст.

Дар ҷадвал дар муқоисаи ду мисол ин ҷиҳатро боз ҳам равшантар дидан мумкин аст:

Ибораи фразеологӣ	Ҷумлаи фразеологӣ
Одатан, вай дар айвони дарози писараш, ё болои бом, паҳлӯи мӯрӣ ва ё сари воти	Вай аз таҳлукаи он ки кори очеркнависиаш бароре надорад, барвақт, ҳанӯз ҷашми рӯз

замине, ки соҳибаш обдорӣ дошт, нишаста рӯз қӯр мекард [10, 128]	накафида буд , ки бедор шуд [6, 106]
--	---

Рӯз қӯр кардан ИФ-и феълӣ буда, **чаشми рӯз накафида буд** ҷумлаи фразеологии содаи дутаркиба аст.

Қолаби баъзе ҶФ ҷолиби диққат аст, чунон ки дар болотар ҳам ёдрас карда будем, баъзеи онҳо дуо, таманно ё сарзанишу накӯхишро ифода мекунанд. Дар мисоли зерин ҷумлаи фразеологии **Чӣ дев задаст** ҳамин гуна хусусият дорад: – Бедодиро мо қунему айбаш ба гардани дигарон? Дигарон ҷанг андозанд, **моро чӣ дев задааст?** Намешавад, ки гапашонро гардонида ба даҳонашон занем? [12, 49].

Бояд гуфт, ки ҳабари ин гуна ҶФ, асосан, дар ду замон – замони гузашта ё оянда ифода меёбанд: **чӣ дев задаст// чӣ ҷин задаст// ҷин занад// бало занад.** Дар баъзеи онҳо агар ҷузъи ёвари ҳабар зикр нагардад, ҳатман замони ояндаро ифода мекунанд: – **Ай хокам ба даҳан,** писар, магар садоқату адолатро ҳариду фурӯш мекунанд!? [12, 39].

Гоҳо қолаби ин гуна ҷумлаҳо ниҳоят устувор буда, дар шахсӯ шумора ва замон онҳоро тағиیر додан номумкин аст. Дар мисоли **Ту дону Ҳудо** ҳамин хусусият хеле барҷаста зоҳир шудааст. Ҳатто он дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст омада бошад ҳам, хеле муъҷаз ва ихчам аст:

Бинобар он вай розигии худро изҳор кардааст ва тарафи домодро «**ту дону Ҳудо**» додааст, ки одамони бонуфузро байн карда, розигии падари духтарро ба даст оранд [3, 109].

Баъзан адиб аз рӯйи қобилияти худ баъзе унсурҳои ҶФ-ро тағиир медиҳад: Як пора равшание, ки ба дили мард даромада буд, бо таъсири ёд овардани ин лаҳзаҳо пок-покиза сутуда мешуд, **дилаш боз занг баст,** вале майнааш бошиддат кор мекард [4, 48].

Нависанда ин воҳиди фразеологиро дар қолаби **дили касе буғз кард** ба вуҷуд овардааст. Ҳамин маъниро ҷумлаи **дили касе сиёҳ** ба маъни «**касе гарқи ғаму андӯҳаст**», низ ифода кардааст:

— Як лаҳза дилам кушода намешавад, оча, — ҳасрат кард Моҳшариф. — Доим **дилам сиёҳ**, доим дилам ларзида меистад. Зиндагӣ не, як азоби алим. Ва аммо дар масcid қасе аз озору азоб шикоят намекард, **дили касе аз ғам сиёҳ намешуд, дили касе аз тарс намеларзад** [12, 46].

Нависанда образи **дилам сиёҳ**-ро инкишоф дода онро домандор кардааст.

Қисме аз ҶФ чидааъзо буда, ба туфайли ин, ҳодисаи фонетикии аллитератсия дар онҳо мушоҳида мешавад:

— **Кору бор, тану ҷон тинҷу линҷ?**

— Оҳо, боз шумо аз кай боз пулёбу пулдор шудед?! Ҳайрият, ки тағоятон ҳастанд! Набошад **ҷанги хонаатон кайҳо ба ҳаво мебаромад** [3, 90].

Баъзе ВФ ба ҳайси ҷумлаи пайрав бо алоқамандӣ ба сарҷумла корбаст шудаанд: **То ҷон дар рамақ дорем**, алайҳи бедодӣ ва бесоҳибӣ мубориза ҳоҳем бурд [13, 77]; Мавридаш ки расид, чунон боб мекунад, ки **ҷашмонаш мош барин кушода шавад** [10, 142].

Дар мисоли аввал **ҷон дар рамақ дорем**, ҷумлаи пайрави замон ва дар мисоли дуюм **ҷашмонаш мош барин кушода шавад** ҷумлаи пайрави мақсад аст.

Як хусусияти дигари фарқунандаи ҶФ-и асарҳои нависанда дар ин аст, ки қариб ҳамеша бо ҷумлаҳои дигар тақвият дода ё шарҳ карда мешаванд:

Ва дар хона даҳ рӯз аз хоб сер нашуд ва **таҳти дилаш доим сиёҳ буд**, гӯё гуноҳи азиме бори дӯшаш бошад ва ў кафораи онро дода наметавонад... [13, 95]; Вай рӯз ба шабаш гум шуда рафт, ки аз интизорӣ

кӯки чашми завчааш канды шуд: «ин мардаки хонабезор кучо мегашта бошад»? [7, 176].

Дар мавридҳои дигар як чумлаи фразеологӣ бо чумлаи дигари фразеологӣ тақвият меёбад:

Акнун чор дасту поящ аз замину осмон канды шудааст ва намедонад сарашро ба кучо занад (3, 209); Гуфт, ки ҳамин рӯзҳо **риштаи фикраш чунон чигил шудааст, ки ҳеч сари қалобаро ёфта наметавонад** [3, 41].

Гоҳо нависанда пас аз фикри овардашуда онро бо як чумлаи мустақили фразеологӣ гӯё ҷамъбаст кардан меҳоҳад. Ин амали ӯ манзараҳои дар асарҳояш тасвишавандаро ба таври хеле барҷаста ифода менамояд:

Ҳамон шаби шум мардак дар хонаи худаш завчаи меҳрубонашро бо марди дигаре ҳамхоба ёфт. **Дуд аз димоғаш баромад.** Шиши нимхолии коняки рӯйи мизро бардошта ба қираи кати маҷорӣ зада шикаст [3, 208]; Ба ҳоли Табар дили муаллим сӯҳт. **Дилаш сӯҳт,** ки аз ин марди сода ва **чашми дилаш кӯр** ҳӯса сохтаанду худаш бехабар аст [3, 123].

Ба ин тарик қолабҳои гуногуни фразеологӣ – ҳам таркиб, ҳам ибора ва ҳам чумлаи фразеологӣ, пеш аз ҳама воситаҳои пурқувваттарини тасвирофарӣ, ба забони мардум наздиксозандай забони асар ба шумор мераванд.

I.3. Фарқ ва умумияти воҳидҳои фразеологии забони асарҳои

Ўрун Кӯҳзод бо зарбулмасал ва мақолҳои он

Тавре ки дар фасли аввал муҳтасаран аз назар гузаронида шуд, ВФ-и забон, пеш аз ҳама, ба хосиятҳои муҳимми ифодаи маънои яклухт, доимияти қалимаҳои таркибӣ, хирашавии муносибатҳои синтаксисии байни ҷузъҳо, ҳамчун маводи тайёри «бинокорӣ»-и забон тамоюлоти умумихалқӣ доштан соҳибанд [44, 45]. Ин хосиятҳо аз нишонаҳои ҳатмии ҳар як воҳиди реҳтаи забон ҳисоб меёбанд. Нишонаҳои дигари

онҳо – обуранги хоси миллӣ, ифодаи эҳсосот, гоҳе талаффузи маҳсус ва ба забонҳои дигар айнан тарҷума нашудан бояд ҳамчун хосиятҳои на ба ҳамаи ифодаҳои устувор хос ба ҳисоб гирифта шаванд, зеро ки онҳо ба ҳама гурӯҳҳои фразеологӣ баробар хос нестанд.

Дар адабиёти илмии ба масъалаҳои фразеологияи тоҷик баҳшидашуда гоҳо бе ягон асос зарбулмасалу мақолҳо, панду ҳикматҳо ва воситаҳои дигари таркибии ба инҳо монанди нутқро ҳам дохил кардаанд, ҳол он ки дар байни ВФ-и системаи забон ва ин гурӯҳҳо фарқҳои ҷиддии маънӣ, соҳторӣ ва функсионалиро дидан мумкин аст.

ВФ аз зарбулмасалу мақолҳо бо ифодаи семантика ва соҳтори нисбатан устувори худ фарқ мекунанд. Онҳо баръакси зарбулмасалу мақолҳо маънӣ бутуни тақсимнашаванд доранд. Семантикаи маънӣ зарбулмасалу мақолҳоро бошад, бо як ду калима шарҳ додан мумкин нест. Онҳо ба тарики тасвирӣ бо якчанд ҷумла ва гоҳо бо матнҳои пурра маънидод мешаванд. Одатан, зарбулмасал ё мақолҳо чунин ҳақиқати зиндагиро ифода мекунанд, ки он бо воқеа, ҳодисаҳои мушаххаси ҳаёти ҳаррӯзаамон алоқамандӣ доранд. Ба ин сабаб аст, ки зарбулмасалу мақолҳои халқиро фақат дар мавридҳои муайянни нутқ ба кор мебаранд.

Доир ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ дар илми адабиётшиносии тоҷик корҳои шоёну ибратбахш ба анҷом расидааст ва муҳаққиқони ин соҳа зимни таҳқиқоти хеш хусусиятҳои ҷолибу диққатчалбкунандай ин жанрҳои фолклориро нишон додаанд. «Яке аз хусусиятҳои хеле муҳимми зарбулмасалу мақолҳо, ки онҳоро аз байни ҳамаи намудҳои ифодаҳои рехта ҷудо мекунанд, ин ифодаи муҳокима ва хулосабарориҳои мантиқӣ дар онҳо мебошад. Қисми асосии зарбулмасалу мақолҳо аз ду ҳиссаи муҳокима ва хулосаҳо иборатанд. Чунончи, дар зарбулмасалу мақолҳои зайл ҳар дуи ин ҳиссаҳои мантиқӣ нигаҳ дошта шудаанд: **то реша дар об аст, умеди самар аст, ангурा ҳӯру боғаша напурс, ихлосу халос, гул бе хор намешавад, гӯшт бе устухон...**

Гоҳо дар зарбулмасал ё мақол фақат ҳиссаи хулоса дида мешавад: **аз говғадуд, гурба шер мезанад, забон лаҳми гӯшт, кори дунё адой надорад ва монанди инҳо**», – менависад Ҳ. Мацидов [52, 28].

Зарбулмасалу мақолҳо хусусиятҳои миллӣ, тарзи зиндагӣ ва таърихи инкишофи тамаддуни ҳалқро дар худ инъикос мекунанд. Бесабаб нест, ки муҳаққиқон онҳоро ба маҳзани донишҳои ҳалқӣ баробар донистаанд. Дар зарбулмасалҳои мақолҳои тоҷикӣ мавзӯъҳои хеле гуногуни ҳаёти гузаштаи ҳалқамон: муборизаи синфӣ, ақидаҳои ахлоқӣ, муносибатҳои оилавӣ, маданияти моддӣ, ақидаҳои фалсафӣ инъикос ёфтаанд.

«**Ҷиҳати хеле муҳимми зарбулмасалу мақолҳо, – менигород Ҳ. Мацидов, – ҳамчун маҳсули эҷодиёти ҳалқ энсиклопедияи донишҳои ҳалқӣ дар он аст, ки ба эҷодиёти ҳалқ тааллуқ доштани онҳо то ҳол хира нашудааст, ҳанӯз ин мансубияти онҳо ҳис карда мешавад»** [52, 18]. На танҳо зарбулмасалу мақолҳо, балки ҳар як воҳиди ифодагари маъно, яъне ҳар як калима, ибора ва ҷумла низ аз нуқтаи назари семантика – ин ё он пораи таҷрибаи ҳаётии колективии наслҳои гузаштаро ифода мекунанд, vale танҳо дар зарбулмасалу мақолҳо ин таҷрибаро дарк кардан мумкин аст. Ин аст, ки гӯянда ё нависанда, вақте ки зарбулмасалу мақолҳоро истифода мебарад, ҳатман пеш ё баъд аз онҳо калима, ибора ва ҷумлаҳои типи... **гуфтаанд, мегӯянд, гӯён, гуфтагӣ барин, чунон ки мегӯянд..., мегӯянд, ки ..., ҳикмат ҳаст, ки ..., азизон гуфтаанд, ки..., бузургон гуфта буданд, ки..., Бузургон фармудаанд, ки ..., тоҷикон мегӯянд, ки..., тоҷикон як гап доранд, ки...** ва монанди инҳоро меоварад [51, 26]. Чунончи:

Мову ту аз онҳое неstem, ки «**нони шарикиро гадо нахӯрдааст**», мегӯянд... Даст дех [13, 144]. Бо мақсади фатҳ кардану ҳосил гирифтани омад ва чунон саргарми фатҳу зафарҳо шуд, ки зарбулмасали «**илючи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард**», пок-покиза аз хотираш баромад [13, 29].

... «**тавону дар намон**», – мегӯянд онҳо ва барои он ки дар намонанд, ба ҳар кор, ба ҳар кирдор тайёранд [13, 68]. Ва рафтору кирдори одам аз сифатҳои ахлоқии шахс бармеояд. Зарбулмасали **«аз нек шафоат, аз бад қасофат»** низ ба ҳамин маънӣ далолат мекунад [13, 70]. Дар урфият мегӯянд ки **агар дурӯгро сад бор такрор бикунӣ, рост мешавад.** Мондоизҳои бефайзамонро чӣ қадар ва ҷандин солҳо такрор кардем [13, 74]. – Гап таъсир намекунад, шаллоқ таъсир мекунад, – гуфт занаке ва тағораи ҷомашӯиашро бо либосҳо ба сари мардак фаровард. – **Осиё ба навбат гуфтани** гапро нашунидай? [13, 128].

Зарбулмасал ва мақолҳо ҳам намунаи беҳтарини эҷодиёти даҳонии ҳалқ маҳсуб мешаванд. Онҳо дар давоми қарнҳо сайқал ёфта, фалсафаи ҳаёти аҷдодони гузаштаи моро дар бар гирифтаанд. Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, асосан, зимни жанрҳои насри шифоҳии тамсил, афсона, латифа ва ҳикояҳои хурду қалон кор фармуда шудаанд, барои аниқ муқаррар намудани маъно, мағҳум ва мақсади мавриди назар истеъмоли зарбулмасалу мақолҳо яке аз манбаъҳои муҳим ба шумор мераванд. Зарбулмасалу мақолҳо метавонанд дар ҳикояҳо ё дар доҳили матн ё чун хуносай онҳо истеъмол шаванд. Мисол:

Ба масал, забонро обод мекардагӣ ҳам илм, забонро ҳароб мекардагӣ ҳам илм [13, 9]. Гандумнамои ҷавфорӯш буданд. Ин дарди кӯҳна аст – **ҷоҳил оқилро дида наметавонад, беҳунар ҳунармандро** [13, 14]. Камоли қасб ва ҳунар маълум, ки ҳуд аз ҳуд, бе заҳмат, осон ба даст намеояд. Зоро **ҳар коре ки осон ба даст ояд, дер намепояд** [13, 37]. Баръакс, онҳо бо тамоми қатъияту ҷиддият таъкид мекарданду бо тамошои умум мегузоштанд, ки кирдорашон ҷойи айбе надорад, балки ҳунар аст: **ҳар кас тавонаду дар намонад!** [13, 56].

ҶФ-ро бо зарбулмасал ва мақолҳо омехта кардан мумкин нест. Дар ҶФ ифодаи муҳокимаю хуносабарориро, ба шахсони алоҳида ва ё, умуман, ба касе мансуб будани онҳо, ифодаи мундариҷаи батафсили ба

воқеаву ҳолатҳо алоқаманд, жанри бадей будан, ки аз хусусиятҳои муҳимми зарбулмасалу мақолҳост, дида намешавад. ҶФ пеш аз ҳама, воҳидҳои забон мебошанд. Онҳо ҳамчун калимаҳо ва таркибу ибораҳои фразеологӣ, маводи бинокории забон буда, гӯянда ва нависанда онҳоро дар шакли тайёр ба кор мебарад. Ба ин, пеш аз ҳама, соҳти устувор, ифодаи маъни яклухт ва муродифи калимаву ибораи алоҳида будани онҳо далолат меқунанд.

Гуфтан бамаврид аст, ки ҳам ВФ ва ҳам зарбулмасалу мақолҳо аз бойгариҳои миллии ҳалқамон ба шумор рафта, адибон аз он маводи фаровони забон дар лаҳзаҳои зарурӣ дар оғаридани образҳои бадеии асарашон истифода мебаранд. Аз ҷумла, адиби хушсалиқа – Ӯрун Кӯҳзод, низ дар асарҳои бадеиаш ин унсурҳои забонро ба кор бурдааст. Чунончи, дар матнҳои зайл:

Ин ҷавонии ҷаҳон он қадар навидҳои диданиву шунидани иҷтимоӣ, сиёсӣ, илмӣ ва амалий овард, ки бошандагони Ҳамакон ҳар лаҳзаву ҳар қадам «ин муълизаро бинед!» – гӯён **ангушти ҳайрат ба даҳони андеша мебурданд** [10, 118]. Дар мисоли овардашуда ибораи фразеологии **ангушти ҳайрат ба даҳон бурдан** ба маъни «ҳайрон шудан» омадааст ва барои ҷолиб омадани тасвир корбаст гардидааст.

Дар мисоли зер бошад фразеологизми **кордаш ҳамеша болои равған** ба маъни «ҳамеша барор гирифтани кору амалиёт» истифода шудааст. Ин воҳиди фразеологӣ таърихи қадима дошта, дар байни ҳалқи тоҷик ҳеле маълум аст. Аз ин ҷиҳат аст, ки адиби хушсалиқа ин воҳиди нутқро дар тасвири ҳолати қаҳрамон овардааст:

Баъди ин кори Қосим доим бобарор ва **«кордаш ҳамеша болои равған буд»** [8, 12].

Тавре зикраш рафт, баръакси зарбулмасалу мақолҳо, дар ВФ муҳокимарониу хулосабарориҳои мантиқӣ, ишораи равshan нисбат ба натиҷаи таҷрибаи донишҳои бисёрасраи ҳалқ будан, инъикоскунандай

ҳодисаҳою воқеаҳои ҷудогонаи гузашта, урғу одат, расму русум будани онҳо мушоҳида карда намешаванд. Ба ин сабаб таъкидан бо ифодаҳои «фалониҳо гуфтаанд», ё «фалониҳо мегӯянд» маҳсус зикр карда намешаванд. Манбаи пайдоиши ВФ-ро монанди калимаҳо танҳо пас аз тадқиқи этимологӣ муайян кардан мумкин аст [52, 18].

Роҷеъ ба ВФ ва доир ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ М. Фозилов чандин рисолаву асарҳои таҳқиқотӣ таълиф намуда, дар он навиштаҳояш роҷеъ ба моҳияти зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, фарқи онҳо аз дигар унсурҳои забон, аз ҷумла аз ВФ ибрози андеша намудааст [107, 82]. Ӯ доир ба мавқеи зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ дар пешрафти ҳаёти иҷтимоиву фарҳангӣ халқамон ҷунун нигоштааст: «Зарбулмасал ва мақолҳоро берун аз нутқ ва хориҷ аз матн тасаввур кардан мушкил аст, зоро онҳоро ҳеч кас бе эҳтиёҷе ба хотири худ намеоварад. Барои ин ки фикре тасдиқ ва ё рад гардад, ё амали ношоистае маҳкум карда шавад, зарбулмасал ва мақолҳоро оварда, фикри худро асоснок менамоянд» [108, 9].

Пеш аз ҳама, аз қатори ВФ зарбулмасалу мақол ва ибораҳои озодро ҳамчун воҳидҳои қаломи бадеӣ хориҷ кардан зарур аст.

Дар байни зарбулмасалу мақол ва ВФ аз нигоҳи жанру маъно низ фарқ дида мешавад. Зарбулмасалу мақолҳои халқӣ аз ҷумлаи жанрҳои бадеӣ ба шумор рафта, эҷодкори онҳо низ халқ аст. ВФ, баръакс, аз унсурҳои бинокории забон маҳсуб шуда, ҷун воҳидҳои дигари он дар лавҳаю тасвирсозӣ нақши назаррасро доранд. Ба ин сабаб аст, ки ВФ ҳамчун масолеҳи тайёри забон ҳусусиятҳои духӯрагӣ дошта, саршори образҳои бадеӣ мебошанд. Бесабаб ҳам нест, ки нависандагон дар оғариниши лавҳаҳои тару тоза, ҳарактерҳо аз онҳо фаровон истифода мебаранд.

Ҳамин тарик, дар оғаридани асарҳои бадеӣ адібон ҳам аз воҳидҳои рехтаю устувор ва таърихан ташаккулёфтai забон – ВФ ва

ҳам аз эчодиёти халқ – зарбулмасалу мақолҳо ба таври васеъ истифода менамоянд. Корбасти ин унсурҳо барои ҷолибияти тасвир ва нишон додани ҳолатҳои рӯхии қаҳрамонҳои гуногундараҷа мувофиқат намуда, асарҳои бадеии ин ё он адибро боз ҳам хонданбоб мегардонанд.

БОБИ П. ХУСУСИЯТХОИ УСЛУБИИ ВОҲИДХОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ АСАРҲОИ Ӯ. КӮҲЗОД

Нависандай боистеъод дар Ӯрун Кӯҳзод нисбат ба хазинаи бойи забони адабии тоҷик муносибати эҷодкорона дорад. Чунин муносибати адиби баландзавқро мо зимни мутолиаи асарҳои баландмазмуни ў пай мебарем ва бо таркибу ибораҳои хосу муъҷаз ва ҷозибаноки ба кор бурдааш аз наздик шинос гаштем. Омили асосии ба хазинаи бепоёни забон рӯ овардани адиб дар он аст, ки дар таълифот ва оғариниши образҳои бадеъ ҳамеша тозакорӣ ва эҷодкорӣ дида мешавад. Муайян кардани ин паҳлуи кори ў вазифаи муҳаққиқон мебошад. Мо тасмим гирифтем, ки дар ин қисмати таҳқиқи худ роҷеъ ба ҷиҳатҳои услубии ВФ-и асарҳои нависанда Ӯрун Кӯҳзод ибрози андеша намоем ва то қадри имкон ин ҷиҳати масъаларо дар асоси маводи мавҷуда ва бо дарназардошти андешаронии муҳаққиқони ин соҳа бозгӯй намоем.

Мусаллам аст, ки дар забоншиносии тоҷик доир ба забон ва услуби ин ё он адиби маъруф аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик ба мисли Н. Маъсумӣ [62], Р. Фаффоров [11], И. Ҳасанов [114], Б. Камолиддинов [29] ва дигарон корҳои шоён, ба анҷом расонда шудаанд ва чунин тадқиқотҳо аз бозёфтҳои ҷиддии солҳои охири илми забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбанд. Дар бештарин асарҳое, ки ба забони ин ё он адиб баҳшида шудаанд, муҳаққиқон ҷиҳатҳои ҷолиби ВФ-и асари мавриди таҳқиқро аз назари дикқати худ берун монда, танҳо зимни таҳлили ҳусусиятҳои луғавии он ибрози андеша намудаанд. Ба ин тарик, дар шакли алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирифтани ВФ-и асарҳои нависанда Ӯрун Кӯҳзод бори нахуст сурат мегирад.

П.1. Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод

Муайян намудани мавқеи ВФ миёни дигар воҳидҳои забон дар осори ин ё он адиб ҳусну қубҳи забони асарҳои ўро равшан месозад. Дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод чун дигар унсурҳои забон ВФ низ мавқеи

муҳимро ишғол менамоянд. Агар асарҳои ӯро кас пайваста ва бодиққат мутолиа намояд, ба хулосае меояд, ки адиб ВФ-ро ҳам дар забони тасвирии худ ва ҳам дар забони иштирокчиёни асарҳояш ба таври фаровон корбаст намудааст, ки аз ин ҳисоб забони асарҳои ӯ нихоят рангину пурцило гардидааст. Бояд гуфт, ки ВФ-и асарҳои нависанда Ӯрун Кӯҳзод аз хазинаи таъбироти забони тоҷикӣ ба мақсади тасвир мувоғиқ ва нихоят дақиқу ҷолиб интихоб гардидаанд, зоро онҳо дар оғаридани образҳои асарҳои бадеӣ мавқеи нихоят муҳим доранд. Қобили қайд аст, ки муносибати адибон ба ин ганцинаи забони умумиҳалқӣ тарзи интихоб ва истифода бурдани ин мавод дар эҷодиёти онҳо, аз ҷумла Ӯрун Кӯҳзод, баъзе равияҳои услубиро ба миён меовараад. Муайян кардани услуби нависанда аз нигоҳи корбости ВФ муқаррар намудани боигарии захираи фразеологии адиб мебошад, ки дар он донишу маҳорати забондонии адиб таҷассум ёфтааст.

Дар забони нависанда аксар ВФ чун образҳои тайёр ба кор бурда мешаванд. Дар оғариниши образҳои бадеӣ, ба ҳусус, нақши категорияҳои маъноии ВФ – воҳидҳои фразеологии сермаъно, муродифӣ ва антонимӣ бағоят қалонанд.

Тавре ки қайд шуд, ВФ ҳам дар забони муаллиф ва ҳам дар забони иштирокчиёни асарҳои нависанда корбаст гардида, мазмуну мундариҷаи асарҳои ӯро қавӣ гардонидаанд. Чунончи, **рӯз қӯр кардан** «вақтро гузаронидан», **аз ҷаҳон ҷашм пӯшидан** «вафот кардан», **дандон ба дандон мондан** «сабру токат кардан», **абрӯвонро гирех андохтан** «худро хафа нишон додан», **дасту по аз замин қандан** «ноумед шудан», **ҷомаи ғам дар бар доштан** «ба мусибате гирифтор шудан» ва ғайра:

Одатан, вай дар айвони дарози писараш, ё болои бом, паҳлуи мӯрӣ ва ё сари воти замине, ки соҳибаш обдорӣ дошт, нишаста **рӯз қӯр мекард** [10, 128]. Азбаски ҳеч тоқати гапбардорӣ надошт, одамгурезу одамбезор шуд ва нихоят баъди чандин сол ба дарди сили майна гирифтор шуда,

аз чаҳон чашм пӯшид [7, 120]. Аммо сир бой додан даркор нест, **дандон ба дандон монда тоқат кардан** лозим аст, чунки ҳамаи ин базмиҳо ба ў чашм дўхтаанд [7, 43]. Директор **абрӯвонашро гирех андохта** дар як гӯша менишаст ва дам ба дам бо рӯймолча арақи гардан тоза мекард [3, 77]. Амири Бухоро чаҳор дасту **пои худро аз замин қанда** дид ва фавран ваъда дод, ки ислоҳот мегузаронад ва ин ваъда низ дар рӯзномаҳо интишор ёфт... [4, 34]. Айнӣ як поси шабро дар сухбати бузургон гузаронид ва амиқ ба тарзе ки дилро ба дард меорад, фаҳмид, балки дид, ки ҳамаи он бузургон дар замони худ **чомаи ғам дар бар доштаанд** [4, 121].

Бояд гуфт, ки корбасти чунин ВФ дар асарҳо аз ҷониби адиб бо назардошли ҳолатҳои гуногуни равонии қаҳрамонони осораш, ки маъно ва мундариҷаи гуногунро соҳиб мешаванд, сурат гирифтааст. Мисолҳои оварда доир ба корбасти ВФ дар забони муаллифи асар мебошанд, ки нависанда аз забони худ ВФ-ро хеле хубу бамаврид овардааст ва мақсади худро равшантар зимни ин ВФ таҷассум намудааст.

Захираи фразеологии забони тоҷикӣ аз нигоҳи истеъмол ва доираи истифода ба гурӯҳҳои мухталиф ҷудо мешавад. Дар он баробари ВФ-и умумӣ, ки дар ҳама маврид ба кор бурдан мумкин аст, фразеологизмҳои ҳоси услуби китобӣ ва гуфтугӯро ҷудо мекунанд. Ин гурӯҳҳо на фақат ба доираи истеъмол, балки бо ифодашавии тобишҳои мухталифи ҳиссиию иродавии худ низ фарқ доранд. Маҳз ифодаи ҳамин ҷиҳатҳои гуногуни эҳсосотиву иродавӣ, баҳодиҳҳои мусбат ва ё манғӣ, ки онҳо дар ҳар як воҳиди фразеологии ҷудогона ба тариқи фардӣ инъикос ёфтаанд, вазифаҳои услубии онҳоро муайян мекунанд. Ба ҷуз ин ба вазифаҳои услубии ВФ муайян кардани роҳу усулҳои ифодашавии маъноҳои мухталифи фразеологии онҳо низ дохил мешаванд. «Маъно ва тобишҳои ҷудогонаи воҳидҳои фразеологӣ ба тарзи гуногун зоҳир

мегарданд. Муайян намудани усули ифодаи маъноҳои фразеологӣ, ҷиҳатҳои ҳиссиву экспрессивӣ ва гурӯҳҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати истеъмол аз вазифаҳои аввалиндарачаи услубиёти ин воситаҳои муҳимми забон ҳисоб мешаванд» [52, 81].

Ҷиҳати ҷолиби дикқати ВФ, ки байнин онҳо ва воҳидҳои дигари забон тафовут мегузорад, ифодашавии обуранги маҳсус дар гурӯҳҳои зиёди онҳо мебошад. Ҳатто дар ВФ-и ниҳоят забонзадашуда ҳам ҳамин ҳусусиятро мушоҳида кардан мумкин аст. Ифоданокиу рангинии онҳо ба образи ибтидоии онҳо, яъне ба образи онҳо дар қолаби ибораҳои одии нутқ алоқамандии бевосита доранд. Чунин ВФ бо вуҷуди он ки акнун пуробурангиву образнокии ибтидоии худро аз даст додаанд, аз тобишҳои гуногуни ҳиссиву иродавӣ, маҳрум нестанд. Онҳо метавонанд дар мавридҳои муайян аз нав ба обуранги тозае соҳиб шаванд [52, 82].

Мавриди зикр аст, ки як қисми бузурги захираи фразеологии забони тоҷикиро ВФ-и пуробуранг ташкил медиҳанд. Чунин фразеологизмҳо зимни ифодаи мағҳумҳои ҳаётӣ тобишҳои гуногуни ҳиссиву иродавӣ баҳодиҳиҳои мусбат ва ё манғӣ, оҳангҳои мутантану лутф ва ё дуруштию бетакаллуфиро фаро мегиранд. Агар аз ин нуқтаи назар ба маводи фразеологии асарҳои нависанда назар андозем, дар онҳо таъбиру ибораҳои рехтаи зиёди пуробуранг, ифодаҳои аз тобишҳои гуногуни ҳиссиву иродавӣ саршорро пайдо карда метавонем. Нависанда дар тасвири ҳодисаву воеаҳои гуногун ва сужасозии худ аз воҳидҳои ниҳоят образноки забон ҳамчун образҳои тайёри бадей самаранок истифода бурдааст. Чунончи, **чорта манаҳ** задан «сұхбат кардан», **оҳани сард кӯфтап** «кори бефоида», **гап аз даҳони касе афтид** «сұхани худро гум кардан», **лабу лунчи касе овезон шудан** «хафа шудан», **ба дили касе сардӣ даромадан** «дилсард шудан»:

Ў гумон дошт, ки посбони идораҳои колхоз омадааст, то ки, ба қавли худаш, **чорта манаҳ занад**, шаби дарозро кӯтоҳ гардонад [3, 38]. Дар атрофи ин масъала баҳсу муҳокимаҳо кардан худ як **оҳани сард кӯфтан барин** гап аст [3, 50]. Гӯё аз гарданаш ресмон баста оварда бошанд, ки **гап аз даҳонаш меафта** [3, 238]. Саллаашро даст-даст карда ба ҳамвории пеҳҳояш қаноат ҳосил намуд ва ҷониби Вераву дуҳтараш, ки ба иззати ў сари по ҳеста буданд, **нигоҳи тез партофта** гуфт [3, 51]. Эътирофи ин маънӣ ба Исфандиёр хуш набуд ва **лабу лунҷаш овезон шуд. Ба дилаш сардӣ даромад.** Аммо сухбати давра гарм буд [3, 29].

Адиб тавассути ин ду унсури забон воқеаву ҳодисаҳои муҳталифро бо дарназардошти вазъу ҳолати зоҳириву руҳии иштирокчиёни асар тасвири карда метавонад, яъне тасвири ҳолати руҳию ботинӣ ва зоҳирии нақшҳои асар маҳз ба воситаи ВФ ифода мегарданд. Ин паҳлуи забони нависанда дар мисолҳои зайл инъикоси бевоситаи худро ёфтаанд:

Талбаков аз он менолид, ки ба қадри вай намерасанд, хизматҳояшро ба назар намегиранд, баҳиланд, ӯро бад мебинанд, ҳасад мебаранд, аз ин **рӯ ҷашми дидан надоранду** бо ҳар васила пеши роҳашро мегиранд [3, 5]. ...Исфандиёр ба далелу бурҳони онҳо аз сидқи дил бовар мекард, **дилаш месӯҳт** ва аз дасташ ояд, ёрӣ мерасонид [3, 5].

Аз мисолҳои оварда аён мегардад, ки ВФ дар асарҳои адиб чун образҳои тайёр ва таҷассумгари воситаҳои тасвири бадей, аз қабили ташбех, муболига, киноя, истиора ва ғайра корбаст гардидаанд. Ин андешаи моро мисолҳои боло тасдиқ менамоянд.

Бояд гуфт, ки чун сухан аз бобати ВФ-и нависанда Ўрун Кӯҳзод меравад, набояд ҷиҳатҳои бадей (поэтиқӣ)-и ин унсурҳои забонро фаромӯш соҳт. Аз ин ҷиҳат моро лозим аст, ки хусусият ва ҷиҳатҳои поэтиқии ВФ-и асарҳои ин адибро нишон бидиҳем.

Поэтика ва бадеиёти ВФ-и асарҳои нависанда аз унсурҳои ифодагари равонию таъсирбахшӣ ва муассирию нишонрас будан

таркиб ёфтаанд. Нависанда бидуни чунин ВФ ҷараёну суръатнокии воқеаву ҳодисаҳо ё ба таври дигар сужай асарро ҷолибу таъсирбахш тасвир карда наметавонад. Ба ин нисбат ВФ дар забони асари бадей яке аз унсурҳои асосии муассирии образҳои бадей ба ҳисоб мераванд ва монин ҷиҳатро дар ҳамаи асарҳои нависанда мушоҳида карда метавонем.

ВФ асарҳои Ӯрун Кӯҳзод аз нигоҳи таркиби лексикӣ бештар аз вожаҳои аслан тоҷикӣ ташкил ёфтаанд. Чунин калимаҳо барои сермаъношавии воҳиди фразеологӣ созгоранд ва яке аз сабабҳои доимијату устувории онҳо низ дар ҳамин аст. Бояд гуфт, ки ВФ ва таркиби онҳо кайҳост чун маводи тайёри забонӣ созмон ёфтаю дар қолабҳои муайян рехта шуда, ба кор бурда мешаванд. Нависандагони хушсалиқа, аз ҷумла Ӯрун Кӯҳзод ҳам, дар лаҳзаҳои тасвири воқеиёти асарҳои худ на танҳо аз онҳо бамаврид истифода карда метавонанд, балки дар ҳолатҳои зарурӣ ба соҳтор ва таркиби онҳо тағйирот ҳамворид мекунанд. Чунончи, нависанда **ВФ-и пинаки касеро вайрон кардан** «касеро безобита кардан», **бо ваъда домани касеро пур кардан** «ваъдаи хушку холӣ», **ба лаб қулӯҳ молидан** «хомӯш мондан», **ба сари касе об рехтан** «касеро ниҳоят бад дидан» ва ғайраро дар матнҳои асарҳояш ҳамчун воситаҳои тасвири бадей истифода намудааст, ки онҳо ба мазмуну мундариҷаи асарҳояш гувороии маҳсуси бадей ва равонӣ барин сифатҳоро зам гардонидаанд:

Ва ин ҳолат ба касе саҳт намерасад, дили касеро фишор намедиҳад, **пинаки касеро вайрон намекунад** [13, 56]. Лекин, ҳеч қадоме чорае намедид. Баъзеҳо **бо ваъда домани ӯро пур мекарданд**, баъзеи дигар насиҳат медоданд, ки «аз болои одамони обруманд шикоят кардан хуб не. **Ба гузашта салавот гуфта** гаштан гирӣ, аз ту одами нағз нест» [13, 125]. Пир **ба лабаш қулӯҳ молида**, оромона намоз меҳонд. Муридаш тӯппиро якшоҳа монда, дар чойхонаҳо мазза карда мегардад [13, 156]. Ба таърифу ситоиш ончунон ҳӯ гирифтем, ки дигар одитарин эрод ба

гүшамон намефорид ва касе гайрат карда эрод бигирад, **ба сараш об мерехтем** [13, 71].

ВФ-и асарҳои нависанда мавқеи устувор дар матнҳо надоранд ва ин унсурҳо гоҳ дар аввали чумла, гоҳ дар байн ва гоҳ дар охири чумла яклухт ё қисм-қисм омада, мақсаду хадафи муаллифро баръало тасвир менамоянд. Чунончи, дар матнҳои фавқ ВФ дар аввал, мобайн ва охири чумла омадаанд. Аз ин мисолҳо пай бурдан мумкин аст, ки ВФ дар чумлаорӣ ҷойи маҳсус надоранд ва танҳо дар оғариниши образи бадеӣ ва тасвири сужаи асар қарор мегиранд ва ба хонанда завқи баланди бадеиу эстетикӣ илқо менамоянд.

Дар забони асари бадеӣ мавқеъ ва қимати услубии ҳамаи гунаҳои ИФ як хел нест. Забоншиноси маъруфи рус Н. М. Шанский қайд мекунад, ки «таркибҳои фразеологӣ аз ибораҳои рехта ғайр аз дигар аломатҳои асосии фарқнокашон аз ҷиҳати обуранги бадеӣ низ тафовути муайян доранд» [110, 46]. Аммо, қобили зикр аст, ки Н. М. Шанский «таркиби фразеологӣ» гуфта, «фразеологические сочетание»-ро дар назар дорад, ки онҳо дар забони русӣ як навъ гурӯҳҳои маънои воҳиди фразеологиро ташкил медиҳанд (мас. идиома, фразема) ва онҳо, чунон ки маълум аст, соҳиби ҳар гуна обуранги бадеӣ мебошанд. Дар забони тоҷикӣ ин гуна воҳидҳо «ифодаҳои гайриидиоматикӣ» номида шудаанд, ки онҳо ҳеч гуна обуранги бадеӣ надоранд, яъне ифодаҳои гайриидиоматикӣ аз доираи таҳқиқи мо берун мемонанд.

Нависанда Ӯрун Кӯҳзод нисбат ба забон ва адабиёти омиёнаи мардум эътиқоди комил ва ҳусни таваҷҷуҳи бештаре дорад. Бинобар ин дар асарҳояш ВФ-и зиёдеро, ки ҳар яке ба воеияте, таърихчае, ҳодисае алоқаманданд, корбаст намудааст. ВФ-и истифоданамудаи ў бештар бо калимаҳои **чашм, сар, лаб, гӯш, дил, даст** сурат гирифтаанд, ки дар матн маъноҳои гуногунро ифода намуда, вазифаҳои муайяни услубиро ба ҷо овардаанд: **чашм дӯхтан** «бо диққат нигоҳ кардан», **чашм давонидан** «як

нигоҳ кардан», **чашми чор** «интизории бардавом, пазмонӣ», **аз олам ҷашм пӯшидан** «мурдан», **дили қасе танг** «ғамгин», **ба дил сиёҳӣ давидан** «ғамгин шудан», **дилу бедилон** «дили ноҳоҳам», **дарди сар** «ҳар чизи барзиёд», **сари қасеро дуто кардан** «қасеро зандор ё шавҳардор кардан», **сари қасеро ҷуфт кардан** «хонадор кардан» **ба сари қасе об рехтан** «қасеро нобуд кардан», **сари қалобаро гум кардан** «ба вазъияти мушкил афтидан», **лаб кафондан** «сухан кардан», **ҷон ба лаб овардан** «безор шудан», **мӯҳри хомӯшӣ дар лаб доштан** «хомӯш нишастан», **гӯш ба қимор** «интизори чизе» ва ғайра. Ҳоло барои тасдиқи фикри хеш чанд мисол меоварем:

Айнӣ ин садои дилхароши дари ҳамсояи нофорамашро мешиноҳт ва ҳоло баробари шунидани ин садо **гӯш ба қимор** шуд [4, 125]. Ваҳҳобҷон, мо **сари писарамонро ҷуфт карданиӣ**, тӯйро кай гузаронидан мувофиқтар аст? [5, 221]. Агар дошта меовардед, – гуфт директор, – ман ҳозир **ба сари вай об мерехтам**. Лекин шоҳид надоред, исбот надоред [6, 232]. Саворе аз лашкариён, ки ӯро асир гирифта буд, шамшер бардошт, ки сар аз танаш чудо кунад; дар роҳи таллаву тороҷ **дарди сари зиёдатӣ** чӣ даркор?! Сари вақт салом медод, сари вақт ба кор меомад ва сари вақт аз кор мебаромад. Дар маслиҳату машваратҳо **муҳри хомӯшӣ дар лаб дошт** [5, 232]. **Дилаш танг** мешуд, **буғз мекард** ва ӯ илоҷе намеёфт, ки таносуби зарурии ҳолати муқаррариашро барқарор кунад [3, 148]. Дуруст, ки дастархони кушод, шаҳодати **дасти кушод, дили кушод аст**. **Дилу даст кушод бошад**, нағз. Аммо ҷаро фақат барои меҳмон [6, 119]. Аммо эътироф кардан намехоҳанд, ки донистану нагуфтан, тавонистану накардан бадтар аз аз надонистану накардан аст. Ҳаво гарм, вале **дили Исфандиёр** хунук буд [3, 81]. **Сар топ-тоза, хотир ҷамъ, дил равшан буд**. Дар пеши назараш Вера **ба ҷашмони обгирифта** меистод, вале барои чӣ бошад, ки он оби ҷашм **дили Исфандиёро об намекард, ба дилаш сиёҳӣ намеандоҳт** [3, 54]. Ба ҳоли Табар **дили**

муаллим сұхт. Дилаш сұхт, ки аз ин марди сода ва **чашми дилаш күр** хұса сохтаанду худаш бехабар аст [3, 123].

Сарчашма ва манбай асоси ВФ-и забони асархой Ұрун Күхзод қабл аз ҳама забони зиндаи халқи точик аст ва он ифодаҳои дилчасп, ки дар ҳикояву қиссаҳои нависанда дучор меоянд, аксар аз дурдонаҳои қиматбаҳои ҳамон ганцинаи пурғановати забони халқ аст, ки нависанда мувофиқи табъи әңдій ва равияи услубиаш онҳоро тарошида ё нотарошида бо ҳусни табииашон ба кор мебарад ва забони асархояшро бо либоси гуворои миллій ороиш медиҳад.

«Хосияти миллии адабиёт, – навишкаст мұхаққиқи рус В. В. Виноградов, – дар қонунияти инкишофи воситаҳои таъсирбахши бадей ва санъати каломи мавзун ифода меёбад. Он қонуниятқо чи андоза ба ганцинаи әңдиети халқ наздиктар бошанд, ҳамон қадар пурқувват ва пойдортар мегарданд» [6, 22]. Доимияту устувории воҳиди фразеологӣ маҳз аз мавҷудияти калимаҳои дохили он сар мезанад. Бисёр вақт чунин калимаҳо ҳамчун асоси образнокии ВФ воситаи лексикии бавучудоварандай ин образ хизмат мекунанд. Масалан:

Соли гузашта завчаи Одиназода **аз ҳаёт ҹашм пұшид** [4, 225]. Охир, дар кучо воқеъ шудааст, ки як гурӯхи калони одамон, чун **як себу ду тақсим**, ба яқдигар монанд бошанд [4, 124]. Акнун чор **дасту поящ аз замину осмон қанда шудааст** ва намедонад сарашро ба кучо занад [4, 209]. Ба худ намегунцид азоби ботинӣ мекашид, вале аз таънаи мардум тарсида, **дандон ба дандон монда** менишаст [4, 142]. Арұс тайёр, падару модарон хабардор, онҳо низ аз паи ҹунбучули он ҳастанд, ки **сари фарзандонашонро ҹұфт гардонанд** [4, 151].

Аз ин мисолҳои оварда маълум мегардад, ки ВФ дар тасвири портрети қаҳрамон, алматҳои характерноки шакли зоҳирии он, ки дар назари аввал диққати бинандаро ба худ ҹалб менамоянд, хеле моҳирона истифода шудаанд. Инчунин баъзе ВФ дар натиҷаи серистеъмол ва дар

байни мардум машхур шуданашон таркибан устувору рехта гардианд. Ба воситай ВФ тасвири бадей, яъне тасвири образи бадей яке аз хусусиятҳои эҷодиёти нависанда Ӯрун Кӯҳзод ва забони асарҳои ў мебошад. ВФ дар боло овардаамон далели ин гуфтаҳост. ВФ-и нависанда бо калимаю таркибҳои одӣ ҳаммаъно шуда омада, барои чида сара карда гирифтани таъбирҳои матлуб имкониятҳои лугавии забонро фаровонтар менамоянд. Вале ВФ, умуман, як тарзи ифодаи мағҳум ё муродифи одии ин ё он калима набуда, инъикоси бағоят латифу образноки ашёю ҳодисаҳо, ҳолату амалиёт мебошанд. «Ифодаҳои устувор аз ҷиҳати услуб назар ба калимаҳои ҷудогона ё ибораҳои озоди ҳаммаънояшон пуркувват ва возеҳтаранд, бинобар ин нутқро таъсирбахш мегардонанд» [28, 63]. Аз ин ҷо, ки «ибораҳои фразеологӣ дар дasti адиби санъаткор ба яке аз воситаҳои пуртазири оғаридани образи бадей, забони хушбуранги муаллиф ва нутқи фардии персонажҳо табдил меёбанд» [109, 139].

ВФ воситай муҳимми ифодаи муносибати нависанда нисбат ба образ маҳсуб мешаванд. Чунончи, воҳиди фразеологии **ба дили касе ҳунуқӣ даромад** маънои «пушаймон шудан, дилмонда шудан»-ро ифода мекунад. Муаллиф ин қабил ВФ-ро одатан дар тасвири ҳолат, рафтор, кирдор ва амалиёти қаҳрамонону персонажҳо кор мефармояд: **Ба дилаш ҳунуқӣ даромад:** барои чиву барои кӣ мубориза бурдам ман?! [10, 139].

Ба дили касе ҳунуқӣ даромад варианти гуфтугӯии (шояд шевагии) **ба дили касе сардӣ даромад, дили касе сард шуд** мебошад ва як андоза бетакаллуфӣ, бепардагӯиро дар худ ҷой дода, эҳсосоти манфири ифода мекунад.

ВФ дар забони нависанда алоқамандона бо мундариҷаи асар оҳанги киноя, тамасхур ва писханд мегиранд. Дар ин сурат матлаб хеле

барчаста ифода мегардад. Адиб тавассути истифодаи чунин ифодаҳо олами ботинии инсонро инъикос кардааст:

Ба ҳамин ақида вай **аз таҳти дил** хизмат мекард ва **аз таҳти дил** такобиҳоро бад медид ва бо шамотат ҷону молашро қашида мегирифт [10, 12].

Дар ҷумлаи боло нависанда як воҳиди фразеологии (**аз таҳти дил**)-ро ду маротиба истифода намудааст ва ин тасодуф ва бе мақсад нест. Воҳиди фразеологии аввал ба тобиши эҳсосотӣ надорад, аммо дар фразеологизми дуюм оҳанг ва тобиши тамасхур ва писханд мушоҳида мешавад.

Дар мисоли зайл бошад дар фраземаи *айши касе талҳ шудан* тобиши киноя ва тамасхур эҳсос мегардад, зоро нависанда метавонист, ки ифодаи «амир нороҳат нашавад» ё ба ҳамин мазмун ва монандро ба кор барад, аммо дар роман бештар дар як шароити ҳассос бепарвогии амир ва ба айшу нӯш машғул будани ӯ тасвир гардидааст. Ӯрун Кӯҳзод воҳиди фразеологии мазкурро маҳз ҳамчун kinoя az бепарвогӣ ва масхараи машғулиятҳои амир истифода намудааст:

... ва ба номи амир пай дар пай нома мефиристоданд, ки «аскарони рус ба ҷанг тайёр мешаванд» ва қӯшбегиву сарлашкар ба мулоҳизае, ки **айши Амир талҳ нашавад**, ин номаҳоро ба ӯ нишон намедоданд... [14, 10].

Ё дар ифодаи маънии «итоати маҷбурий ва қўрқўона» ба таври kinoя ва писханд фразеологияи **ангушти қабул ба чашм гузоштан** истеъмол гардидааст:

Он се нафар мирзо **ангушти қабул ба чашм гузоштанду рафтанд** ба вилоятҳо, гаштанд дар музофотҳо [14, 14].

Чунин тобишҳои маънии эҳсосотӣ (киноя, тамасхур, писханд ва ғ.) дар мисолҳои зерин низ эҳсос мешаванд:

Ба куфр ғўтидааст, **шоҳашро шикастан даркор** [14, 30]. Лекин ман ҳайронам, ки Шумо ахли савод, амиру вазирро бад мебинед, хидмати дарборро **пушти по задед**, боз ба ҳимояи аморат **камар бастед?! [14, 38]**. ... ва шумораи онҳое, ки аз тарс ба ҷару ҷӯ афтида нобуду маҷруҳ шуданд, бештар буд аз шумораи онҳое, ки аз тир **ҷон ба ҷонофарин супориданд** [14, 43]. Ин нақшае, ки шумо қашидед, **сипоҳро зинда ба зинда ғӯр мекунад** [14, 46]. Диду **лаб накафонида**, ба духтараш **як заҳри ҷашм партофту** баромада рафт [10, 181]. Ҳар гоҳ дилгир шавад, маҳз бо тавассути сайругашт **захри дил тоза мекард**. Вале ҳоло дар ин субҳе, ки **ба ғами худ ғарқ гашта буд** ва аз файзи баҳор **баҳри дилаш қушода намешуд** [4, 64]. Бинобар он аз баҳри «илму олимони замон» гузашта ба саёҳати «даври олам» баромад, ки **занги дилу мағори майнаро шамол дихад** ва аз назари таъкибкунандагони сиёсиаш дуртар бошад [4, 83]. ... Аммо шинелпӯш савора аз канори паҳтазор мегузашту **қабат ба қабат ғӯшт мегирифт**, ки ҳосили нағз мешавад ва ӯро аз минбарҳо таъриф мекунанд ва медол медиҳанд [10, 28].

ВФ дар мазаммати ахлоқи нопок ва кирдори ношоистаи қаҳрамонону персонажҳои манғӣ воситаи муҳимтарини ҳаҷву тамасхур ба шумор мераванд: Вақте ки муаллиф «Баҳром аз рӯйи инсоф бояд чунин ҷавоб медод, вале **лаб накафонида** табассум кард ва он ҳаракати пуркароҳати пӯсти кунци лабҳоро Деҳқонов чун лабханда не, балки чун аломати ҳамфирӣ ва нишонаи тасдиқи фикраш қабул кард» [7, 96].

ВФ, хусусан дар нутқи иштирокчиёни асар аҳамияти қалони услубӣ пайдо мекунанд. Муаллиф бештар онҳоро дар нутқи персонажҳои гуногунсолу гуногунақида, ки дар зиндагӣ бисёр диданд ва бисёр шунидаанд, ба кор мебарад:

– Модоме, ки вай ният дорад ҳамин зимистон **сарашро дуто қунад**, пас зарурати аввалин он аст, ки соҳиби хонаву ҷойи худ бошад – гуфт ӯ [4, 152]. Даъво карда мегарданд: маро **рӯйи об баромадан** намемонанд,

ман шикоят мекунам, ба кучо шикоят карданамро медонам [7, 7]. Дилам бисёр меҳоҳад, ки пеш аз **чашм пӯшидан** боз як бори дигар ба дидори шумо мушарраф шавам [7, 188].

Ба воситай монологи гуфтугӯи ботинии қаҳрамон баён кардани воқеа яке аз усулҳои эҷодию дӯстдоштаи Ӯрун Кӯҳзод аст. Услуби баён (нақл) ба нависанда имконият додааст, ки аз хазинаи забони пурҳикмати ҳалқӣ васеъ фоида бурда, ба воситай нутқи худи қаҳрамон хислатҳо ва тимсолҳоеро офарад, ки бо тамоми ҳастиашон дар пеши назар ҷилвагар мегарданд. Ҳангоми мутолиаи асарҳои нависанда, пеш аз ҳама, содагӣ, равонӣ, фардият ва бағоят табиӣ баромадани сухани қаҳрамонҳои куҳансол, хусусан, пиразанҳо диққати хонандаро ба худ ҷалб менамояд, ки ин бесабаб нест. Ӯрун Кӯҳзод таъбири калимаҳои образнок ва ВФ-ро аз забони мардум меомӯзад ва онҳоро дар навбати худ ба мардум ба воситай асарҳои бадеиаш бармегардонад. Қаҳрамонҳои асарҳои Ӯрун Кӯҳзод бештар ашхоси аҳли илм, аҳли фарҳанг ва инсонҳои одӣ мебошанд ва назари онҳо ба зиндагии рӯзмарра оқилонаю ояндабинона аст:

Боз таассуроти наву куҳнаи чанд бор нақл кардаашро бори дигар ҳамчун **ҳабари обнарасида** ба муомилот мебаровард [3, 58]. Аз истеъмоли ибороти муаддаб, ба мисли «шоири шаҳир», «мутафаккири беҳамто», «адиби маъруфи замони худ», «ягонаи даврон» ва гайраву гайра **дурри мақсад ба даст намеояд** [4, 62].

Ҳамин тарик, ВФ ба сифати масолехи тайёри забон дар асарҳои Ӯ. Кӯҳзод мавқеи муҳим, нақши муассир ва доираи васеи истифода доранд. Онҳо дар асарҳои нависанда мунтазам истифода шуда, дар ифоданокиу муассирии матнҳои онҳо, тасвири манзараю лаҳзаҳо нақши муҳим доранд. Корбаст намудани фразеологизмҳо дар асарҳо асосан аз мавқеи муҳим доштани онҳо дар забони зиндаи ҳалқ сарчашма гирифта, истифодаи мунтазам ва барзиёди онҳо дар матни

асарҳо нависандай мазкур аз халқият ва оммафаҳмии забони онҳо шаҳодат медиҳад.

П.2. Категорияҳои маъноии воҳидҳои фразеологӣ ва мавқеи онҳо дар забони нависанда

Маъноҳои воқеии ВФ айнан, чи гунае ки дар калимаҳо ҳаст, байни худ аз ҷиҳатҳои гуногун робита доранд. Ин алоқамандиро на факат дар байни маъноҳои худи ин ё он ибора ё чумлаи рехтаи ҷудогона, балки дар байни ду ва зиёда фразеологизмҳои гуногун низ дидан мумкин аст. Дар натиҷа, аз як тараф, масъалаи таҳлил ва маънидоди ВФ-и сермаъно, аз тарафи дигар, масъалаи омӯзиши муродифот ва антонимҳои ин воҳидҳои рехтаи забон ба миён меоянд. Бо ҳодисаҳои маъноии мазкур ҷараёнҳои басо фаъоли ҳамовозӣ, наздиқовозӣ ва гунанокии фразеологӣ низ алоқамандии бевосита доранд. Ҳодисаҳои мавриди зикр дар забони асарҳои Ӯрун Қӯҳзод бо рангинии ба худ хос зохир мешаванд ва ҳар яке дар зери қалами ӯ вазифаи муайяни услубӣ доранд.

а) Воҳидҳои фразеологии сермаъно дар насли Ӯрун Қӯҳзод

Чунонки қайд гардид, ВФ ҳам ба мисли калимаҳо дорои сифат ва ҳусусиятҳои маъноии гуногун мебошанд, ки сермаъной яке аз онҳост. Ба гурӯҳи ВФ-и сермаъно фразеологизмҳое дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно умумӣ буда, ҳодиса ва воқеаҳои гуногунро мификаҳмонанд. Масъалаи сермаъноии фразеологӣ дар забоншиносии муосир ҳоло ҳам масъалаи баҳсбарангез боқӣ мондааст ва муносибати муҳаққиқони ин соҳа вобаста ба ин мавзуз гуногун мебошад. Баъзе аз онҳо сермаъноии ВФ-ро рад кардаанд. Масалан, дар ин бора забоншиноси рус А. И. Ефимов чунин ақида рондааст: «Агар ба калима сермаъной хос бошад, фразеологизмҳо аз ин ҳосият орианд ва ба онҳо танҳо якмаъногӣ хос аст». Ба назари муҳаққиқи мазкур, азбаски ВФ, асосан, дар ифодаи маънои маҷозӣ ва образнок ба вучуд меоянд, «... семантикаи образноки онҳо ба пайдоиши маъноҳои иловагии дигар

иҷозат намедиҳад» [20, 231].

Бештарин пажуҳишгарони соҳаи фразеология сермаънои воҳиди фразеологиро бо далелҳои илмӣ асоснок карда бошанд ҳам, аксари онҳо фоизи пасти сермаънои фразеологизмҳоро нисбат ба калимаҳо эътироф намудаанд. Ба ақидаи онҳо, ВФ аксаран ду маъноро дода ва танҳо фоизи ками онҳо се ё чаҳор маъноро ҳам ифода карда метавонанд. Ин муҳаққиқон сабаби дараҷаи пасти сермаънои фразеологизмҳоро боз ҳам ба «образнокии маънайӣ, мазмуни чамъбастшуда ва мураккабии маъноҳои фразеологӣ» нисбат додаанд [80, 23].

Забоншиноси рус Г. С. Голева дар мавриди шумораи таҳминии ВФ-и сермаънои форсӣ чунин ибрози назар кардааст: «Ҷамъбости таҳминӣ нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологии сермаъно тақрибан 6 дарсади захираи умумии фрезологияи забони форсиро ташкил медиҳанд. Сермаъноӣ, пеш аз ҳама, дар байни воҳидҳои фразеологии феълӣ густариш ёфтааст, шояд, аввал ин ки воҳидҳои фразеологии феълӣ гурӯҳи аз ҳама сершумори воҳидҳои фразеологӣ маҳсуб мешавад, баъдан, сермаъноӣ аз ибораҳои коммуникативӣ дида ба ифодаҳои гайрикоммуникативӣ характерноктар аст [9, 46].

Профессор X. Маҷидов оид ба хусусияти семантикаи ВФ-и сермаъно чунин ибрози ақида намудааст: «Воҳидҳои фразеологиеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъноҳои фразеологии бо ҳам алоқамандро ифода карда метавонанд, воҳидҳои фразеологии сермаъно ё полисемӣ меноманд» [52, 48].

Қобили қайд аст, ки маъноҳо ё тобишҳои гуногуни маънои ВФ танҳо дар матн, дар нутқ зоҳир гардида, берун аз матн ба қадом маъно омадани ин гуна ифодаҳоро тасаввур кардан душвор аст. Ӯ. Кӯҳзод ВФ-и сермаъноро дар забони осори бадеии худ вобаста ба мақсадҳои муайянни услубӣ ба кор бурдааст. Масалан, воҳиди фразеологии **шикаст**

хұрдан дар мисолҳои зер ба маъноҳои «мағлуб шудан» ва «ба нобарорӣ гирифтор шудан» истифода шудааст:

Дар ҹанги останаи Дизак, ки худаш сипаҳсолор буд ва **шикаст хұрд**, ва эътибораш назди мардум коста шуд... [14, 32]. ... ва барои ба ҳадаф расидан ҷидан омодагӣ намегирифтанд, ба назарашон осон буд кори дунё ва осонакак **шикаст меҳұрданд** дар зиндагӣ... [14, 172].

Чунонки зикр ёфт, бештари забоншиносон дараҷаи сермаъноии фразеологиро ду гуфтаанд, аммо профессор X. Маҷидов дар ҳамин мавзуъ сухан гуфта, дар мисолҳои зиёде, ба мисли **даҳон задан, ба кор андохтан, ба роҳ андохтан** ва гайра то ҷаҳор маънои онҳоро ошкор намудааст [52, 49-51]. Лекин, чунонки аз мушоҳидаҳо бармеояд, дар осори Ӯ. Қўҳзод фразеологизмҳо асосан ба ду маъно, гоҳо ба се ва ба ҷор маъно истеъмол гардидаанд. Чунончи, ТФ-и **ҷон гирифтан** ба маъноҳои «умед пайдо кардан», «ба ҳуш омадан», «қувват пайдо кардан» ва «ба ҳаракат даромадан» дар романи «Ҳайҷо» ба кор рафтааст:

Мулло Нусрат бо издиҳоми мардум, ки саллаҳо чун ливо алвонҷ медоданд, аз Регистон ҷониби Ҷўпонато равон шуд ва сарбозони ақибгашта **ҷон гирифтанд**, дар ҷилави издиҳом истоданд. [14, 58]. ... ва баъди ҷанг бо даъвати губернатор ба майдон ғун омаданд, ки ақаллан яке сари баланд ва китфи рост надошт ва пас аз сұхбати губернатор ҳама саллаҳо **ҷон гирифтанд** ва ҳама фашҳо чунбиданд [14, 129]. Мўрчаҳо, ки умед аз зиндагӣ канда ба тақдирӣ бад тан дода буданд ва ҳаёл ҳам надоштанд, ки ягон рӯз рӯйи олами равшанро мебинанд, аз шавқи озодӣ сару по гум карданд ва аз нав **ҷон гирифтанд** [12, 12].

Дар ҳусуси ТФ-и **ҷон гирифтан** муҳаққиқ Н. С. Саидов чунин ақида баён намудааст: «Таркиби **ҷон гирифтан**, аслан, хоси услуби бадеӣ буда, ғайр аз ифодаи ҳолату вазъияти инсон бо санъати ташхис дар тасвири табиат ва муҳит ба маънои маҷозии «зинда шудан» низ корбаст

мешавад» [87, 159]. Дар насли Күхзод низ таркиби мазкур нисбати ашёи бечон кор фармуда шудааст, ки «чон гирифтани саллаҳо» дар чумлаи боло мисоли он шуда метавонад. Яъне фразеологизми **чон гирифтан** маҷозан нисбати чизҳои бечон низ зиёд ба кор меравад.

Ба монанди сермаъноии калима дар ВФ-и сермаъно низ байни маъноҳои як воҳид алоқамандии мантиқӣ мавҷуд аст ва шарти муҳимми сермаънӣ ҳам ҳамин мебошад. Якчанд маъное, ки аз як воҳиди фразеологӣ сар мезананд, чунонки профессор X. Маҷидов зикр мекунад, «бо як тартиби маҳсус алоқаманд шуда, дар байни худ муносибатҳои муайяни семантикро ба вучуд меоваранд» [52, 49].

Дар сермаъноии фразеологизмҳо ҳам яке аз он маъноҳо ибтидой ё, ба истилоҳ, мақоми аввалият, яъне сарсилсилагиро дорад. Аз ин ҷост, ки он дар бештари мавридиҳо ҳамчун омили бавуҷудоварандаи алоқаи мантиқиву шайъии байни ВФ ва маъноҳои дигари он, ки аз рӯйи мушоҳидаи мо, аз ҷор зиёд нестанд, хидмат мекунад. Ин маъно ҳамчунин ба ҳосиятҳои умумистеъмол ва умумихалқӣ будани худ фарқ карда, дар луғатҳои фразеологӣ ҳамчун маънои аввалиндарачаи фразеологизмҳо оварда мешавад. Одатан, он ва мағҳуми ифодакунандай умумии ВФ бо ҳам мувофиқат мекунанд ва дар баробари номбар шудани он мағҳум даррав фахмида мешавад. Масалан, баробари номбар кардани фразеологизми **ба кор андохтан** аввалин маъное, ки ба зехни шунаванд мөояд ин «чизеро ба истифода додан» мебошад. Чунончи: Рӯзи гузашта агрегати дуюми нерӯгоҳи Роғунро **ба кор андохтанд**. Воҳиди фразеологии мазкур боз ба маъноҳои «касеро маҷбур кардан (маро ба кор андохтанд)», «чизеро ба ҳаракат даровардан (двигателро ба кор андохт)» ва «касеро ҷалб намудан (Иброҳимро ба кор андозем)» ҳам дар истеъмол мебошад [52, 49].

Дуруст аст, ки профессор X. Маҷидов маънои «чизеро ба истифода додан»-и фразеологизми **«ба кор андохтан»**-ро таҳти рақами 4 нишон

додааст, аммо имрӯзҳо, ки дар Ҷумхурӣ иншооти зиёди хурду бузург зуд-зуд мавриди баҳрабардорӣ қарор мегиранд, маънои ёдшуда дар мақоми аввал ҷой гирифтааст. Дар «Кини Ҳумор» ном асараш Ӯ. Кӯҳзод онро ба маънои «истифода бурдан» истеъмол намудааст:

Кас мефиристониданд ва он фиристодаҳо низ донистани дили ӯро лозим намедонистанд, балки ҳунар **ба кор меандоҳтанд**, ки дили волидайнаш ба даст ояд [3, 48].

Дар бештар калимаҳои сермаъно пайдоиши маъноҳои нав ба нав дар забонамон беохир аст, аммо дар сермаъноии ВФ, чунонки пештар зикр гардид, дараҷаи сермаънӣ доираи хеле маҳдуд дорад. Дар байни маъноҳои як воҳиди фразеологӣ «робитаи муайяни мантиқӣ» ҳамеша мушоҳида мешавад, ки «дар он маъноҳои ҷудогона мисли ҳалқаҳои алоҳида силсила ба ҳам васл шудаанд» [52, 50]. Масалан, Ӯ. Кӯҳзод воҳиди фразеологии **паси гӯш карданро** ба маъноҳои «гапро шунида ба он аҳаммият надодан», «худро ба карӣ задан» ва «фаромӯш кардан» ба кор бурдааст, ки ҳамаи маъноҳо аз лиҳози мантиқ ба ҳамдигар алоқамандӣ доранд:

Вале дар қӯчаву бозор ва мадрасаву мазор фичир-кучур ҷӯш мезад, ки «аскари урус ба болои Бухоро меомадааст» ва бозориён ин овозаро мешуниданду **паси гӯш мекарданд** – ғами онҳо ҳариду фурӯш буд, ки дар хонаашон нону об бошад [14, 29]. – Ана ҳамин латифаат намакин, – зарда кард Исфандиёр, вале Зокир пичинги ӯро нафаҳмид, ё фахмиду **паси гӯш кард** [4, 24]. Қурбонмуроди муфтӣ фахмид, ки ин мардум насиҳату фатвояшро кайҳо **паси гӯш кардаанд** [14, 123].

Маънои иловагии фразеологии, ки ба пайдоиши маънои нави фразеологӣ сабаб мегардад, маънои асосии нисбӣ номида мешавад. Маъноҳои иловагии дараҷаи дуюм ва сеюм бо маънои асосии фразеологии ВФ ба воситаи ҳамин маънои асосии нисбӣ алоқаманд мешаванд.

Дар сермањно шудани ВФ нақши маџоз хеле калон аст. Дар натиҷаи ба мањни маџозӣ соҳиб шудани ВФ семантикаи онҳо мањниҳои нав ба навро касб намуда, ба фразеологизмҳои сермањно табдил меёбанд [52, 52]. Воҳиди фразеологии маџозии **аз даст рафтан** мањноҳои «аз тасарруфу ихтиёри касе баромадани чизе», «махрум гардидан аз чизе»-ро доро мебошад. Дар осори нависанда Кӯҳзод воҳиди зери назар ғайр аз мањноҳои зикршуда боз ба мањноҳои «ноумед шудан», «паст шудани эътибор», «мурдан» ҳам соҳиб шудааст:

Афсӯс, Хеваю Кӯқанд **аз даст рафт**, ақаллан Бухороро нигоҳ бояд дошт [14, 28]. ... ба Русия имкони пешдастӣ доданд ва «лукмаи ширин» аз даст доданд ва эътибори пешсафӣ дар ҷаҳонгирӣ низ **аз даст рафт** [14, 69]. Ба Бухоро ҳабар фиристоданд, ки «Ҷаноби Муҳтасиб **аз даст рафт**, ҳарчанд часадашро наёфтем, лекин дар лаби ҷар ҷанозаашро хондем» [14, 153]. – Зудтар ҳезед, ки нами қоқдонҳо напарад, ин ҷонварҳо чорта **даҳан зананд**, – мегуфт ў, албатта, ваҷҳ пеш оварда [10, 74].

Ин воҳиди фразеологӣ аслан сермањно буда, ҷаҳор мањни он, ки дар осори С. Айнӣ ба кор рафтаанд, профессор Маҷидов Ҳ. дар дастури таълимиаш «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» чунин овардааст: 1) гоҳ-гоҳ макида мондан (баррагон ба синаи модарашон даҳан зада, ба хоби онҳо ҳалал мерасониданд), 2) газидан (сагони далертар **ба рикоби** асп иаздик шуда, ба пои савор даҳон задани шаванд ҳам...), 3) талабгор шудан (духтарат калон шудааст, дар пасу пеш ба вай даҳан зада истодаанд), 4) ба касе кордор шудан (ба язни раис даҳан назанед, шаккокӣ мешавад) [52, 50]. Дар мисоли матни аз насли Ӯ. Кӯҳзод овардашуда ТФ-и мавриди назар ба ҷаҳор мањни номбаршуда дохил намешавад, балки мањни «хӯрдан»-ро додааст.

Воҳиди фразеологии **миёни чизеро шикастан** низ ҳусусияти сермањной дошта, дар асарҳои нависанда дар шакли инкор бо

тобишҳои гуногуни маънай истеъмол гардидааст. Чунин маъноҳои он дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» зикр шудааст: **миёни чизеро шикастан** – 1 ба сухани касе халал расондан, гаперо қатъ кардан, 2. нотамом монондан, 3. зарба задан [108, 638].

Пас, дар шакли инкор маъноҳо чунин мешаванд: 1. ба сухани касе халал нарасондан, гаперо қатъ накардан; 2. ба итмом расондан; 3. зарба назадан.

Миёни гапро нашиканед, домулло, – гуфт мударрис [14, 98].

Аммо дар мисоли дигар нависанда ба ин воҳид маънои сохтаи фардии худро – «ҳоҳиши касеро рад накардан» бахшидааст: ... Меҳмонон чӣ тавр аз меҳмондории ў ба ваҷд омада бо соҳибона бӯсобӯс кардаанд, ки Зокир борҳо шоҳид будааст, **миёни гапро нашикаста** ба ҳикояти саргузаштҳои худ гузашт [4, 21].

Миёни кор нашиканад маънои «кор қатъ нагардад»-ро медиҳад. Ӯ. Кӯҳзод низ ба ин маъно воҳиди мазкурро истифода менамояд:

...ва ин фоиди дутарафа аслан аз фоиди Русия бармеомад – пахта бисёр бошад, арzon бошад, наздик бошад ва фабрикаҳои боғандагӣ мунаzzamu мунтазам кор биқунанд, **миёни корашон нашиканад** ва сарвати зиёдро ҳам ба даст меоваранд [14, 173].

Умуман, Ӯрун Кӯҳзод дар баробари ба таври васеъ аз сермаъноии ВФ истифода бурданаш маъноҳои нави дар фарҳангҳо дарҷ нагардидаро низ ба як қатор фразеологимҳо бахшидааст, ки, бешак, хоси ҳунару матонати эҷодиёти ин адиби шаҳиранд.

б) Муродифоти фразеологӣ дар фасоҳати сухани нависанда

Яке аз забоншиносони рус, ки хосиятҳои маъноии ВФ-ро ҳамаҷониба таҳқиқ намудааст, В. Н. Жуков буда, муродифоти фразеологиро ба тариқи зайл таъриф кардааст: «Таҳти муродифоти фразеологӣ ду ва ё якчанд воҳидҳои фразеологиеро фаҳмидан мумкин аст, ки онҳо маънои ягона ё ба ҳам хеле наздикро ифода карда, дар

доираи як ҳиссаи нутқ қарор гирифта бошанд, воситаи алоқаи наҳвии муштарак ё монандро дошта бошанд (ин хусусият қабл аз ҳама ба фразеологизмҳои ҳамшакл дахл дорад), аммо аз ҳамдигар ё бо тобишҳои маънӣ, ё обуранги услубӣ ва ё бо ҳар дуи ҳамин хусусиятҳо аз ҳамдигар фарқ кунанд [21, 116].

Муродифоти фразеологиро аз ҷиҳати соҳташон В. П. Жуков ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: **ҳамсоҳт** (одноструктурные) ва **гуногунсоҳт** (разноструктурные). Ба гурӯҳи нахустини муродифоти фразеологӣ фразеологизмҳоеро мисол меоварад, ки онҳо аз лиҳози соҳторашон якхелаанд: заметать следы ва замести следы ё прятать концы ва спрятать концы-ро мисол меорад. Барои гурӯҳи дуюми воҳидҳои таҳти назар муродифотеро мисол меовард, ки онҳо аз ҷиҳати унсурҳои таркибиашон фарқ карда меистанд: в двух шагах (от кого, от чего), два шага (до кого, до чего); под боком, под рукой, под самым носом (у кого); рукой подать (до чего) ва мисли инҳо. Муродифоти фразеологии ҳамсоҳт дар матн якдигарро озодона иваз карда метавонанд, аммо муродифоти гуногунсоҳт пурра ҷойи ҳамдигарро иваз кардан наметавонанд, ҷаро ки онҳо факат вобаста ба вазифаи худашон ва вазъияти нутқ дар матн метавонанд ба ҷойи ҳамдигар кор фармуда шаванд [21, 117].

В. П. Жуков ба сермаъноии унсурҳои таркиби муродифоти фразеологӣ ҷиддан диққат додааст. Як вожаи асосии ВФ вобаста бо ҳамнишинии қалимаҳои дигар метавонад тобишҳои маъноии гуногунро ифода кунад, ки аз рӯйи ҳамин тобишҳои маънӣ оё ин муродифот дар матнҳо ҳамдигарро иваз карда метавонанд ё не. Дар ин маврид муҳаққиқ якчанд ВФ-е, ки дар таркибашон вожаи «жизнь» (ҳаёт, зиндагӣ) такрор омадааст, мисол меовард ва қалимаи мазкурро унсури асосии онҳо меномад [21, 122].

Ба назари мо, такрори як қалима дар як қатор ВФ маънои асосӣ будани он вожаро надорад. Масалан, дар мисолҳои овардаи муҳаққиқ

Жуков вожай «жизнь» ба таркибҳои дигар саҳт алоқамандӣ дошта, маҳз онҳо бо ин калима воҳиди фразеологиро тавлид кардаанд. Азбаски ин унсурҳо ба қабатҳои гуногуни лексикию грамматикӣ марбутанд, воҳиди фразеологии номбаршуда муродифи ҳамдигар шуда наметавонанд. Дар ин хусус ҳақ бар ҷониби профессор Ҳ. Мачидов аст, ки менигород: «Воҳидҳои фразеологии синонимӣ аз рӯйи соҳт бояд ба ҳам мутобиқат кунанд... Синонимҳои фразеологӣ аз ҷиҳати таркиби лексикии худ низ бо ҳам мутобиқат мекунанд. Ба ин сабаб аст, ки дар таркиби воҳидҳои фразеологии ба ҳам синоним, одатан, чунин калимаҳое дохил мешаванд, ки ба як категорияи лексикӣ медароянд» [52, 56].

Дар бораи табиати муродифоти фразеологӣ муҳаққиқони ин соҳа назариёти ба ҳамдигар монанд ва наздик доранд. Масалан, фразеологи рус М. И. Фомина низ ба муродифоти фразеологӣ воҳидҳои аз нигоҳи маъно наздик ва ё баробар, ки аз рӯйи соҳти грамматикӣ ва ё вазифаи дар нутқ доштаи худ мувофиқанд ва аз рӯйи тобишҳои маънӣ ба тарзи гуногун тафсир мешаванд, дохил мекунад. Муродифоти фразеологӣ ва муродифоти лугавӣ алomatҳои муштаракро дороанд: аз лиҳози маъно ба ҳам шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо, одатан, аз ҷиҳати тобиши маънӣ, доираи истеъмол, обуранги услубӣ, муассирӣ фарқ доранд; ин воҳидҳо дар доираи як ҳиссаи нутқ қарор гирифта, аз ҷиҳати соҳтори грамматикӣ фарқ мекунанд.

Ба монанди муродифоти лугавӣ муродифоти фразеологӣ ҳам ба гурӯҳҳои идеографӣ, услубӣ ва матнӣ ҷудо мешаванд [110, 32].

Муносибати муродифӣ пайдо кардани фразеологизмҳоро дигар муҳаққиқон низ (Д. Э. Розентал) таъкид кардаанд ва аз ҷумла силсилаи синонимиро ташкил кардани ВФ-ро қоиланд. Захираи бойи лугавию фразеологӣ имкон медиҳад, ки матлаб ифоданок ва муассир баён гардад.

Мұхаққиқи мазкур аз нигоҳи обуранги услубай тафовут доштани воҳиди фразеологиро зикр карда, онҳоро ба гурӯҳҳои китобӣ, умумиистемол ва гуфтугӯйӣ ҷудо намудаанд [84].

Вобаста ба зухури аломат ва дараҷаи ичрои амал ҳам муродифоти фразеологӣ аз ҳам тафовут доранд: **оби ҷашм шашқатор, ашқ ҷорӣ шудан, дарё гиристан** ва ғайра. Ҳар воҳиди фразеологии силсилаи мазкур дараҷаи ичрои амалро зина ба зина номбар мекунад.

Умуман, ба ҷумлаи муродифоти фразеологӣ «ду ва ё зиёда воҳидҳои фразеологии аз бобати маънои фразеологӣ ба ҳам наздик ва соҳти якхела дошта, ки бо обуранги бадеӣ ва мавқеи истеъмолӣ аз ҳам фарқ мекунанд» [52, 55], дохил карда мешаванд.

Аз ин нуқтаи назар масалан, ибораҳои исмии **нури дида, точи сар, болои ҷашм, ҷони ширин, гули сари сабад**, бо маънои умумии «шахси азиз» ё ки ибораҳои феълии дӯст доштан, дил додан, меҳр бастан, дил бохтан, дил рабудан, ишқ варзидан ва бисёр дигарҳо дар ифодаи «нағз дидан» ба ҷумлаи муродифҳои фразеологӣ дохил шуда метавонанд:

Одам **точи сари** табиат будааст. Ба ҳар ҳол чунин гуфтаанд як вақтҳо [4, 41]. Ҳар қадаме, ки мемонанд, **болои дида, точи сар** [7, 25]. Он консерт ба воситаи телевизион ҳам намоиш нишон дода шуд. Ва бовар мекунед, ки боз **гули сари сабад** ҳамин бандай ганда буд [11, 109].

Муродифҳои фразеологӣ бар ифодаи мағҳуми ягона омада наметавонанд, балки онҳо маъноҳои умумии ба ҳам наздикро далолат мекунанд. «Ҷиҳати муҳими воҳидҳои фразеологии синонимӣ ифодаи маъноҳои умумии ба ҳам наздики онҳост. Чунин ақидае, ки гӯё ду ва зиёда ифодаҳои синонимӣ як мағҳумро айнан ифода карда, дар матн яқдигарро пурра иваз карда метавонанд, ба ҳақиқат дуруст намеояд. Дар мундариҷаи маънои ҳар як муродифи фразеологӣ чунин тобиши иловагии махсусеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар муродифоти дигари он ё тамоман вучуд надорад, ё ки ба тарзи дигар ифода шудааст»

[52, 55]. Тасдиқи ин гуфтаҳо дар мисоли ВФ-е, ки дар осори Ӯ. Кӯҳзод истеъмол гардидаанд, равшан ба назар мерасад. Масалан, таркибҳои рехтаи **пай дар пай ва лаҳза ба лаҳза** маънои умумии «муттасил, ногусаста»-ро дода бошанд ҳам, бо тобишҳои маҳсуси замонӣ аз ҳам фарқ меқунанд:

... ва дар Регистони шаҳр издиҳоми халқ **лаҳза ба лаҳза** меафзуд [14, 56]. Аз гирду навоҳии Бухоро ҳар рӯз **пай дар пай** хабарҳои воҳимаангез ва ба арқ мерасиданд [14, 99].

Аъзоҳои муродифоти фразеологӣ бояд аз рӯйи соҳтор бо ҳам мувофиқат намоянд. Таркиби фразеологӣ бо таркиби дигари фразеологӣ, ибораи фразеологӣ бо ибораи дигари фразеологӣ ва ҷумлаҳои фразеологӣ бо ҳамин гуна ҷумлаҳои дигари устувор муродиф мешаванд. Чунин муродифот аз бобати мувофиқати қалимаҳои таркибии ҳуд низ ба ҳам монандӣ доранд. Дар таркиби ВФ-и ба ҳам муродиф бештар чунин қалимаҳое истифода шудаанд, ки ба як гурӯҳи лексикӣ шомил ҳастанд. Ҷузъҳои дохилии муродифҳои фразеологӣ ҳуд бештар аз қалимаҳои ҳаммаъно ва ё аз бобати мазмун ба ҳам наздик ташкил ёфтаанд [52, 56].

ВФ-и муродифии асарҳои Ӯрун Кӯҳзод бо обуранги бадей ва мавқеъҳои истеъмолиашон аз ҳам ба қуллӣ фарқ меқунанд. Нависанда аз силсилаҳои фразеологӣ васеъ истифода кардааст. «Маҷмуи воҳидҳои фразеологии ба ҳам муродиф силсилаи муродифиро ташкил медиҳад. Дар силсилаи муродифии воҳидҳои фразеологии аз ҷиҳати обуранг ва мавқеи истеъмолиашон гуногун гирд меоянд. Нишонаҳои ба назар намоёни ҳамаи фразеологизмҳои ба як силсилаи муродифӣ дохилшаванд аз ҷиҳати маънои умумияти маъноӣ ва мутобиқати соҳти онҳо аст» [52, 56]. Ҳар як фразеологизми силсилаи муродифӣ аз ВФ-и дигари ҳамин занҷир бо образи ҳуд, бо ҷилваҳои нотакори маънои ҳуд фарқ меқунанд.

Ў. Кўҳзод бо мақсади нишонрас ва муассир намудани баён дар ифодаи як мағхум муродифоти фразеологии гуногунро кор фармудааст. Чунончи, мағхуми «интизор шудан»-ро бо ИФ-и **интизорӣ** **кашидан, чашм дар роҳи касе чор шуд, қўки чашм қандан** ифода кардааст:

Чашми мизбон чор шуда буд. Фурроси мошин барояд, ҳама **гўшҳоро сих карда ба роҳ менигаристанд** ва зуд мувофиқи мартаба саф меоростанд, то дар навбати худ салом диҳанд [5, 201]. Дар арк **чашм ба роҳи амир буданд**, ки вай дар чорбоги Ширбадан дам мегирифт [14, 117]. **Кўки чашмони** падар дар роҳи бозгашти ягона писар **қанд**, мўйсафед гоҳ-гоҳ пичирросзанон дуо меконд [8, 113].

Тавре аз мисолҳои боло бармеояд, воҳиди фразеологии **кўки чаши касе қанд** маъниро муассир ифода карда, бо обуранги бадей ва мавқеи истеъмол аз муродифҳои дигар тафовут дорад. Дар ин воҳиди фразеологӣ маънои «интизорӣ кашидан» бо либоси маҷозӣ пероста шудааст.

Боз чанд мисоли дигар:

Ў бояд ҳамон гапҳоеро гўяд, ки пештар гуфта буданд ва гоҳи гуфтанашон вай **ба пўсти худ намеғунцид**, ки «сарамро ба кучо занам?!» [8, 309]. Ин ҳалқе, ки дар қарорҳову китобҳо «капитализмро аз сар нагузаронида ба соғиализм расида буд рӯз аз рӯз **гул-гул мешукуфт**», дар тӯли ҳафтод сол ҳар хазинае, ки дошт, ба дasti шефҳо супорид ва худаш бар ҳоли як талбандаи дар ба дар гирифтор гардид [14, 139]. Ва мардуме, ки собиқан ин ҳама ғамхориву ободиро ҳатто дар шаби хобашон надидаанд, **аз хурсандӣ дар куртаашон намеғунциданд**, албатта [14, 70].

Ифодаи ҳолатҳои хушҳоливу шодӣ дар ВФ-и **курта-курта гўшт гирифтан** ба маънои «ниҳоят хурсанд, фараҳманд шудан»; **аз хурсандӣ дар пўст** (курта, чома) **нағунцидан** – «ниҳоят хурсанд, хушҳол, шод,

фараҳманд гаштан», **сари касе ба осмон расид** «ниҳоят шод, мамнун шудан», **чехраи касе аз хурсандӣ гул кард** (шукуфт, дурахшид) «шодон, хурсанд шудан», **табли шодӣ навохтан** – «шодию хурсандӣ кардан» [108, 137] дар мисолҳои боло корбаст гардидаанд.

ВФ-и чехраи касе аз хурсандӣ гул кард ба маънои «шукуфт, дурахшид», **гул барин шукуфтан, ҷашми касе нур гирифт** «як андоза хурсанд ва хушҳол шудан»-ро ифода менамоянд ва дуи аввал дар осори бадеӣ аслан нисбат бар занону духтарон кор фармуда мешавад, **ҷашми касе нур гирифтан** бошад маъмулан ба ҳолати хурсандии модарон ва ё умуман волидон нигаронида мешавад:

Фразеологизми **табли шодӣ навохтан (задан)** низ муродифи ҳимин воҳиди фразеологӣ мебошад ва он зоҳирان тобиши маънои «хурсандии худро ба ҳама эълон ва овоза кардан»-ро медиҳад. Аммо дар матни зайл он бо ибораҳои мазкур маънои шодию хурсандиро яксон ифода кардааст, зоро қаҳрамони асар шодии худро ба ҳама эълон намекунад:

18 октябри соли 1866 саллотони рус **табли шодӣ заданд**, зоро қалъаи Дизак осон ба дasti онҳо афтод [14, 172].

Дар мисоли дигар ифодаи **аз хурсандӣ қад-қад паридан** вобаста ба мавқеи истеъмол ва обуранги услубӣ то андозае шодию нишоти аз ҳад зиёдро ифода намудааст: Духтарақ зочаякро аз дasti тағояш гирифта, аввал ба назди модар, сипас пеши ҳоҳараш давид, ба ӯ бозичаашро нишон дода **аз хурсандӣ қад-қад мепарид** [12, 97].

Дараҷаи ниҳоии хурсандӣ, фараҳмандӣ дар фразеологизмҳои **курта-курта гӯшт гирифтан, аз хурсандӣ дар курта нагунчидан** ва **сари касе ба осмон расид** мушоҳида мегардад: Ва мардуме, ки собиқан ин ҳама ғамхориву ободиро ҳатто дар шаби хобашон надидаанд, **аз хурсандӣ дар куртаашон намегунчианд**, албатта [12, 70]. Аз Шумо таманно дорам, ки дар маросими қабул ва гусели Амир ҳузур дошта бошед, **сарамон ба осмон мерасад** [14, 80]. ... ва аз ҳамин назар ҷашмашон ба

Манори Калон афтад, **дилашон қувват ва баданашон қабат-қабат гүшт мегирифт**, аз фахр **сарашон ба осмон мерасид**, ки чунин пояи муҳташаму мустаҳкаме дорад давлаташон [14, 256].

Мафхуми **мурдан** дар забони адабии муосири тоҷикӣ ва ҳам дар нутқи зиндаи халқ бо ибораҳову таркибҳои хеле зиёд ифода карда мешавад. Ӯ. Кӯҳзод дар забони насли бадеиаш ҳамин ҷиҳати забони умумихалқиро ҳам дар забони тасвири худ ва ҳам сухани персонажҳо хеле устокорона мавриди корбурд қарор додааст. Аз ин ҷиҳат аз назар гузаронидани силсилаи муродифоти дар забони асарҳои ин нависандаги истифодашуда **ҷон додан, бандагиро ба ҷо овардан, ба макони абадӣ рафтан, рост ба ҷаннат рафтан, аз дунё рафтан, аз олам гузаштан, ҷон ба ҷонофарин супоридан, сари ҳудро ҳӯрдан, барҳам додан, ба сари касе обрехтан, кори касеро тамом қардан** ва бисёри дигарҳо, ки ба маъни умумии «мурдан, халок шудан», «кушта шудан» ба кор бурда шудаанд, ҷолиби диққат аст:

Ислом, ҷояш ҷаннат шавад, домани як беваро дошта, гашт, гашт, оқибат, ба хонаву дар нарасида **аз олам гузашт** [10, 92]. Дилам бисёр меҳоҳад, ки пеш аз **чаҳм пӯшидан** боз як бори дигар ба дидори шумо мушарраф шавам [10, 264]. Бардошта бурданд ва ду рӯз хун партофту **аз олам чаҳм пӯшид** [10, 222]. Агар дошта меовардед, – гуфт директор, – ман ҳозир **ба сари ин об мерехтам**. Лекин шоҳид надоред, исбот надоред [5, 232]. Ба воситаи мо корашро буд мекунад. Корашон буд ки шуд, **ба асфалассофилин меғиристанд**. Баҳонаашон тайёр: феодал, буржу, миллатчӣ, душмани халқ [10, 205].

ВФ-и бандагиро ба ҷо овардан, дунёро падруд гуфтан, аз олам чаҳм пӯшидан, ба хонаи охират ворид шудан, сутуни дунё нашудан, сохиби манзили охират шудан, роҳи адамро пеш гирифтан, манзили охират ёфттан дар матнҳои гуногун мафхуми мурданро нарм ифода карда, ҳамчун ифодаҳои эвфемистӣ истеъмол шудаанд:

Баъди сакта, рӯзи сеюм кампир **бандагиро ба ҷо овард**. – Э бародар, то **ба хонаи охират рафтан** зиндагӣ кардан даркор, мо бе ҳамин ҳам дар ин дунё ба қатори мурдаҳо... – бо ҳар ду даст сарашро дошта гуфт ӯ. – Ҳазрати Баҳовиддини балогардон ҳафтмоҳа таваллуд шудаанд, дар ҳафтсолагӣ Қуръонро ҳифз кардаанд, дар ҳафтдаҳсолагӣ **манзили охират ёфтаанд** [8, 162].

Адиби нуктасанҷ Ӯ. Кӯҳзод гоҳо барои пуркуват, пурбуранг ва дилчasp намудани ифода ва маъно дар як чумла ду ё зиёдтар аз он муродифи фразеологиро ба кор бурдааст:

...Ва ҷиҳодталабон – савораву пиёда, бетартиб ақиб нишастанд – ҳар дастае ба тарафе; ва шумораи онҳое, ки аз тарс ба ҷару ҷӯ афтида **нобуду маҷруҳ шуданд**, бештар буд аз шумораи онҳое, ки аз тир **ҷон ба ҷонофарин супориданд** [13, 43]. Охир инсон чуноне аз батни модар пок меояд, бояд тозаву озода ин **дунёро падруд гӯяд** ва **ба хонаи охирати худ ворид шавад** [1, 105]. Бисёр қасал нашуд. Фақат се рӯзак дар бистар хобид. Фақат се рӯзакак бистарӣ шуду **роҳи адамро пеш гирифт** [8, 79].

Инчунин дар забони насрӣ нависанда як гурӯҳ таъбирот мағҳуми мурданро бо тобиши эҳсосотии манғӣ ифода карда, муносибатҳои ногувори гӯяндаро ифода мекунанд. Масалан, ВФ-и **ҷон ба ҷонофарин супоридан** ва **қолаб тиҳӣ кардан** маъноҳои «ба зудӣ, ҷо ба ҷо мурдан»-ро дода, гӯянда ҳар чӣ тезтар аз дунё рафтани шахси зери назарашро меҳоҳад, яъне саҳт душманий дорад бо ӯ, муродифи дигари онҳо – **саг барин ҷон додан** низ тобиши манғӣ дошта маънои «мурдан»-ро осон не, балки бо тобишҳои саҳтию машаққат, азобу уқубат баён мекунад. Аз ин ҷост, ки муаллиф ин гуна муродифотро вобаста ба муносибати қаҳрамонон ва хислату сифати онҳо интихоб намуда, аз онҳо истифода бурдааст.

Хушбаёнӣ ва сухангустарии Ӯрун Кӯҳзод боз дар он зохир мегардад, ки ӯ аз тасвирҳои олии маънӣ ва имконоти услубии

муродифот хеле моҳирона истифода менамояд. Дар вазъияти лозим ба кор бурдани муродифе, ки айнан матлаби нависандаро ба фаҳми хонанда расонда метавонад, ба ҳар адид муюссар намешавад. Аммо аз маводи таҳти назари мо нозуқандешии Ӯ. Кӯҳзод ва бомавриду фаровон истеъмол намудани муродифоти фразеологӣ ин сифати нависандаро равшан зоҳир менамоянд. Дар насири бадеии ӯ дар ифодаи маъни «хомӯш мондан (нишастан), гап назадан ва ё хоҳиши гуфтугӯ надоштан» занцири муродифоти фразеологии иборат аз ҳалқаҳои фаровон корбаст гардианд.

Аммо вай **лаб nakushoda**, Раҷаб чойи нимсарди пиёларо ҳурт кашиду таъкидан ба Вера гуфт... [8, 181].

Дар ин ҷумла аён аст, ки Раҷаб ном персонаж бо Вера дар айни гуфтугӯ мекоҳад, ки танҳо «гапи худро гузаронад», аз ин лиҳоз ба ӯ ёрои сухан гуфтанро надода, гапашро бо таъкид давом медиҳад. Аз ибораи **лаб nakushoda** маълум мешавад, ки шахси маҳзур хоҳиши гап заданро дорад, аммо ба ӯ имкон намедиҳанд. Дар ҷумлаи зер ҳамин маъно дигар хел баён шудааст. Ин ҷо ҳозирин, ки лаҳзае пеш баҳс менамуданд, аз як саволи муаммоомез мутаассир шуда, ба фикр фурӯ мераванд:

Тамом, бо ҳамин гӯё ҳама **ба даҳон об гирифта бошанд**, хомӯш монданд [8, 230].

Дар ду ҷумлаи зерин **лаб nakushodan** ва **даҳон баста доштан** маъни «хомӯш будан»-ро доранд, аммо онҳо бо тобишҳои «аз тарс овоз набаровардан» ва «озодии сухан надоштан» аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

Вай **лаб nakushoda**, бо ҳаракати сару дастҳо ба хонаи дарун ишора кард [8, 333]. Қаблан, то ба расмият даровардани фошгӯй, **даҳони баста доштанд** мардум [8, 25].

Бо таъбироти маҳсус ифода кардани семантикаи «хомӯш мондан (нишастан)» ва тобишҳои маъни онҳо гувоҳи нуктасанҷӣ ва

забондонии Ӯ. Күхзод аст. Масалан, **лаб фурӯ бастан, даҳон накушодан, ба лаб кулӯх молидан** дар ифодаи маъно ба ҳам наздик бошанд ҳам, ҳар кадом мавқеи истеъмол ва тобишҳои маъноии хос доранд:

Мирбақо хомӯш монд. Дигарҳо низ як муддат **лаб накушоданд**. **Риштаи сухбат канда шуд** [13, 98]. Аз рӯйи қарорҳои комиссияҳои районӣ ва республикавии ҷамъияти матлубот бояд сояи инҳо ба идораи савдо роҳ дода нашавад. Пас, ҷаро мо дидаву дониста **ба даҳон об мегирифтаем** [13, 144]. Меъморонамон аз таҷрибаи мардум, ки ҳонаҳои таҳмондор месоҳтанд, эҷодкорона истифода намебаранд. Ҷаро ҳодимони маданият аз ин ҷиҳат **даҳон намекушоянд?** [13, 150]. Пир **ба лабаш кулӯх молида**, оромона намоз меҳонд. Муридаш тӯпиро якшоҳа монда, дар ҷойхонаҳо мазза карда мегардад [13, 156]. – Қӣ савол дод? **Касе лом нагуфт.** – Қӣ савол дод? – такрор кард шинелпӯш. – Ҷигар дошта бошад, ку аз ҷояш ҳезад. [13, 59]. **Гапашро гардонида ба даҳонаш заданд**, ки мактаб муассисаи шаҳсӣ нест, балки давлатист ва ҳеч кас ҳақ надорад, ки қоидаҳои маъмули онро вайрон кунад [13, 69]. Таъриф мекунем, ки табобатхонаҳои бо ҳама асбобҳои замон таъмин соҳтем, аммо аз гуфтани он ки ҷарроҳе кӯррӯдаи қасеро бурида ҳангоми дӯхтан сӯзанро дар шикам мондааст, **лаб фурӯ мебастем** [13, 77].

Воҳидҳои фразеологии **лаб бастан, лаб газидан** маънои «аз сухан бозистодан, хомӯш мондан»-ро бо оҳанги мӯътадил ифода менамоянд:

Ва Иван **лаб газид**; ва мулозим бо таъзим дар дами дар пайдо шуд... [14, 83].

Дар ҷумлаи охир қаҳрамони асар – Иван, дар ҳусуси пешгирий ва табобат намудан бемории вабо ба амир маслиҳату пешниҳодҳо мекард, аммо амир бо ҳандаву истеҳзо гапаҳои ӯро мегардонд, ки дар натиҷа Иван бехуда будани маслиҳатҳояшро пай бурда, аз давом додани сухбат ҳуддорӣ мекунад, яъне дар ин ҷо **лаб газидан** маънои «ноилоҷ хомӯш мондан»-ро далолат мекунад.

«Воҳиди фразеологии **дами касе ба дарун афтод** (гашт), дами худро набаровардан маъни хомӯш монданро бо оҳанги густохонаю дурушт ифода мекунанд. Ҳамзамон тобишҳои дигари маъноиро низ дарбар мегирад» – меоварад Н. С. Саидов [87, 169].

Дар осори Ӯ. Кӯҳзод воҳиди фразеологии **дами касе дарун афтод** ба ҳамин маъно истифода шуда, дар ҳолатҳои зиёде бо муродифи дигари фразеологиаш **ба даҳони касе задан** бо андак тағиیر яқчоя ба мақсади тақвияти эҳсосот ва муассирӣ ба кор бурда шудааст:

Баъд ба гирду пеш менигарист ва аз рӯзгор маводу мисоле мечӯст, ва бисёр мечӯсту намеёфт мисолу маводе, ки дилаш меҳост, маводу мисоле, ки муносибу мувофиқи даъвояш бошад, ва такя бар он дошта бошад ва **лӯнда карда ба даҳони Виктор бизанад**, ки **дамаш дарун афтад** [14, 157].

Муродифоти фразеологӣ ба нависанда имкон медиҳад, ки аз такрор ва як тарзи ифодаи мафҳум худдорӣ намуда, матлабро нишонрас ва муассир ифода намояд. Нависанда барои таъсирбахш ифода намудани ҳолати руҳии қаҳрамону персонажҳо дар мавриди саросема шудан, музтариб гардидан, бесаранҷом шудан муродифоти фразеологии **дасту по ҳӯрдан, мурғи посӯхта барин, ба пӯстини касе кайк даромад** ва воҳиди фразеологии ҳалқии гуфтугӯйии **дасту поча шуданро** кор фармудааст:

Аз байн он қадар вақт гузашт, ки одамони якбора **дасту по ҳӯрда**, одамони саросема фурсати нафаси озод кашидан ёфтанд, фурсат ёфтанд, ки ба гирду пеш друсттар нигоҳ кунанд [4, 35]. Фозила, сардори бригада, **мурғи посӯхта барин** як нафас орому қарор надошт – як дам ба сари механизаторон мерафт, дами дигар аз барои овардани чигит ба идора медавид; як дам аз аҳволи чимбурон хабар мегирифт [9, 25].

Маъноҳои «саросемагӣ кардан», «гайриинтизорӣ будан», «шарм доштан», «ба муаммое дучор омадан» дар осори Кӯҳзод бо силсилаи муродифоти фразеологии **худро гум кардан, дасту по гум кардан, сари калобаи худро гум кардан, сарриштаи худро гум кардан** ифода гардидаанд:

Дилмурод, аз афташ, дар ин ҷо ҳузури падаршро интизор набуд, ки якбора **дасту по гум кард** [8, 252]. Ӯ лаҳзае **худашро гум кард**, пеш рафтани ва ё пас гаштани худро намедонист [8, 282].

Адиб барои ҳар чи зиёдтар ҷалб намудани диққати хонанда ба ҳодисаи ҳамонлаҳзагӣ аз ҳар гуна усулҳои баён истифода мекунад. Масалан, пайиҳам истифода намудани муродифоти луғавию фразеологӣ яке аз вижагиҳои осори ин нависанда мебошад:

Мирбақо **ҳомӯш монд**. Дигарҳо низ як муддат **лаб накушоданд**. **Риштаи сӯхбат канда шуд** [13, 98].

Дар ин мисол фикр бо се ҷумлаи сода ҷудо-ҷудо ифода шуда бошад ҳам, мантиқан он бо як ҷумдаи мураккаб баён намудан мумкин аст:

Мирбақо **ҳомӯш монд** ва дигарҳо низ як муддат **лаб накушоданд**, **риштаи сӯхбат карда шуд** [13, 98]. Аммо нависанда боз ҳам ба хотири таъсиргузор тасвир намудани вазъият ҷумлаҳоро бо аломати нуқта аз ҳам ҷудо намудааст, то ки дар байн фосилае ба вучуд ояд ва маҳз ҳамин фосила ба хонанда имконият медиҳад, ки дар бораи ҳолати бавучудомада фикр кунад, яъне таваққуф муассирии ВФ-ро дар матн таъмин намудааст. Ин ҳам аз нозукбаёни адиб шаҳодат медиҳад.

Чунонки ба назар мерасад, фразеологизмҳои муродифӣ дар насли Ӯрун Кӯҳзод якҷоя бо муодилоти лексикии худ кор фамуда шудаанд. Муодилоти лексикии ВФ ё пеш аз фразеологизмҳо корбаст гардидаанд, ё пас аз онҳо. Ин ҳолатро Н. С. Саидов дар ҳикояҳои А. Самад муайян намуда, аз рӯйи мавқеи корбарии ВФ нисбат бар «муродифоти лексикӣ»-ашон онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: ИФ-е, ки баъд аз

муродифҳои лексикӣ кор фармуда шудаанд ва ИФ-е, ки пеш аз муродифҳои лексикӣ кор фармуда шудаанд [87, 172].

ВФ-е, ки баъд аз муродифҳои лексикӣ кор фармуда шудаанд. Дар чунин тарзи ифода муродифҳои лексикӣ пеш аз ибораҳо омада, барои фаҳмидани маъни ИФ имконият медиҳанд. Масалан, дар ҷумлаи зер **мол қуштан** муродифи луғавии муродифоти фразеологии **хун баровардан ва қурбонӣ кардан** аст: Барои ҳамин рафтаҳо баргарданд, ҳама ба пешвоз мебаромааданд, хешу табор ба шукронай пою қадамаш **мол мекуштанд, хун мебароварданд, қурбонӣ мекарданд** [10, 116].

Нависанда дар ин матн барои нишон додани амалҳои давомдор ва пайдарпай ғайр аз ифодаи одии кор ду воҳиди фразеологии наздиқмаъноро таъкидан кор фамудааст:

Ҳама баробару бародар мешаванд, ҳурмату эҳтироми ҳама ба як дараҷа риоя мешавад ва касе ҳад надорад, ки **хукуқи дигареро поймол кунад** [10, 117].

Нависанда силсилаи ВФ-ро ҳамчун санъаткори асил онҷунон устокона паси ҳам мечинад, ки онҳо на танҳо аз ҷиҳати мантиқ ҳамдигарро тақвият медиҳанд, балки ба андешаю эҳсосоти хонанда таъсири амиқ мерасонад, вай ҳудро ҳаёлан яке аз ҳамин қаҳрамонон тасаввур мекунад:

Агар ту ҳам, писарам, гапи маро гардонӣ, – гуфт ў оби ҷашм поккунон, – агар ту ҳам **обрӯйи моро набардорӣ, нону намаки ҳалқро надихӣ, урфу одаташонро пос надорӣ**, агар ту ҳам **орзуву ҳаваси моро пушти по занӣ**, Ҳудо шоҳид аст ва ту бояд бидонӣ, ки як **дасти падарат то рӯзи қиёмат аз гӯр берун меистад** ва модари шӯrbaxtат **шири сафедашро ба осмонҳо мечӯшад** [10, 93].

Ҳамаи такобиҳо душманони ману ту ҳастанд. Як умр мо – болообиҳоро ғорат мекунанд. **Сангиг таги дандонамон** шуданд онҳо. Аз решашон нест кардан даркор ҳамаи инҳоро [10, 8]. Вале Баҳром аз сояи

девор **чашм наканда** менигаристу менигарист, гүё ки мү ба мү ёзидани онро таҳқиқ мекард [10, 74]. Давлат боварӣ дошт, ки дар сараҷ, дар нӯги забонаш гапҳои нав, **хикматҳои обнарасида** ҷарҳ зада гаштааст ва ҳамту ҳезаду даҳон қушояд, оби мусаффиҷои ҷашма барин ҷорӣ шуда рафтанд мегирад ва аз ин мӯъциза ҳама ба ҳайрат мемонад [3, 146]. Вай аз гурури ҳуснаш сармаст, **байни замину осмон** мегашт. Писардоронро сӯзонида мегашт, нуқли маҷлиси ҷавонон шуда мегашт [3, 86]. Мардуме, ки тарафи Манори Калон мерафтанд, фавҷи одамони гуногунқаду гуногунлибос ва гуногунтоифаю гуногунақида буданд, яке **ғами ҷоҳ мехӯрд**, дигаре ғами нон; яке ғами ҳалқ дар дил дошт, дигаре ғами иззати шикам, – онҳо бисёр буданд ва орзуву армонҳои гуногуне дар дил доштанд [4, 6]. Як ҳолати тазииковари ботинӣ ӯро фаро гирифта буд, бисёр меҳост, ки ҳозир дар сӯҳбати дӯсте бошад, **буҳси дилашро кафонад**, ё ҳар чӣ ӯ гӯяд, гӯш карда шинад [4, 23]. Аз ҳама ноговортар ҳолати Тамара буд. Вай дар **болои сӯзан нишастагӣ барин бетоқатона мечунбид, сулфаҳои базӯракӣ мекард**, ҳар лаҳза оби даҳонашро фурӯ мебурд, ки садои қулт карданаш шунида мешуд [3, 96]. **Гапи вайро гардонда ба даҳонаш задан** даркор, ки аз **ҷашмаш алов парад** [13, 113]. Ҷашмони Амриддини бозоргон сиёҳӣ зад, умед ва сарваташ дар як лаҳза барбод рафт. Вале **сир бой надод, лобаву зорӣ накард ва сарҳам аз боргоҳ баромаду рафт...** [13, 21]. Фикр кардааст, фикр кардаасту бо мулоҳизаи **бо як тир ду нишон задан, яъне ҳам аз даҳмасаи кор ҳалос шудан ва ҳам дар ноомади кор, аз ҷавобгарӣ гурехтан**, иҷрои ин вазифаи масъулро ба яке аз навкарони худ супоридааст [5, 197]. Он вақт ситоиши онҳо ба ӯ нафорид, **ба дилаш нанишаст**, балки ғашу аламашро овард [11, 98].

Дар ҷумлаи чаҳорум ИФ-и **ба сукут фурӯ рафтан** бо тобиши маънои ба фикру хаёл фурӯ рафтанд [108, 113] бо феъли андеша кардан (...меандешид) ҳаммаъност. Инчунин ибораҳои озоди ҳалли муаммои

бузург ва күшодани күргиреҳи ниҳоят мушкил дар матн хусусияти ҳаммаъной зоҳир кардаанд. Ҳамзамон лозим ба ёдоварист, ки ВФ-и матнҳои охир нисбат ба муродифоти луғавиашон матлабро барчаста ифода намуда, ҳолати руҳии қаҳрамону персонажҳоро таъсирбахшу ифоданок инъикос кардаанд.

Пеш аз муродифи лексикӣ омадани ибораи фразеологӣ:

Се моҳи охир, гӯё **ба сараш сад сатил оби хунук рехта бошанд**, дилаш аз кораш ях барин хунук аст ва бо гардани баста ба кор меояд [1, 16]. Аз байн он қадар вакт гузашт, ки одамони якбора **дасту поҳӯрда**, одамони саросема фурсати нафаси озод қашидан ёфтанд, фурсат ёфтанд, ки ба гирду пеш дурустар нигоҳ кунанд [4, 35]. ...Мехмонон чӣ тавр аз меҳмондории ў ба ваҷд омада бо соҳибхона бӯсобӯс кардаанд, ки Зокир борҳо шоҳид будааст, **миёни гапро нашикаста** ба ҳикояти саргузаштҳои худ гузашт [3, 21].

Дар забони насли Ӯ. Кӯҳзод пеш ва баъд аз ибораҳои синтаксисӣ омадани ВФ низ мушоҳида мегардад. Профессор Б. Камолиддинов дар ин хусус чунин ибрози андеша кардааст: «Тағијирот дар истеъмоли воҳидҳои фразеологӣ дар услуби бадеӣ ба тарзҳои гуногун сурат мегирад. Нависанда ҳангоми баёни воқеа ибораҳои рехтаро бо ифодаҳои озоди ҳамшакл дар як чо кор мефармояд, дар натиҷа байни ифодаҳои аслию маҷозӣ робитаи маънай барқарор гардида, маъни аслии ҷузъи маҷозан кор фармудашудаи воҳиди фразеологӣ аз сари нав «зинда» мешавад ва ба мундариҷаи умумии ифодаи рехта як навъ тозагӣ ва тароват мебахшад» [29, 93].

Чунончи, пеш аз воҳидҳои синтаксисӣ корбаст гардидани ВФ:

– Лутфи ҳазратам **сари бандашро ба осмон расонид, зиёд хушҳол ва хурсанд шудам** [14, 18]. Устод Шумо танҳо набудед, танҳо нестед, – Рӯзимурод ҳам дилашро **кафонд, мақсад ва нияташро гуфт** [14, 19]. Ва

лашкар фармони роҳ гирифт, лашкаре, ки **бӯйи борут начашидааст, changro nadidaast** [8, 252].

Дар мисолҳои фавқ воҳидҳои синтаксисии зиёд хушҳол ва хурсанд шудан, мақсад ва ниятро гуфтан ва ҷангро надидан ҳамчун муродифи ВФ омада, барои шарҳу эзоҳ ва натиҷаи онҳо хизмат кардаанд.

Воҳидҳои синтаксисие, ки ба сифати муродифҳои фразеологизмҳо пеш аз онҳо истеъмол шуда, маънои пас аз худ омадаро пурра мегардонанд:

... як ҳазору сесад сол боз ғуноҳу **айбашро бори гардани шайтон мекунад** ва боре ҳам **гиребони худро бӯй намекунад** [14, 54]. Вай аз таҳлукай он ки кори очеркнависиаш бароре надорад, **барвақт ҳанӯз ҷашми рӯз накафида** бедор шуд [6, 106].

Чунонки қаблан зикр гардид, дар ҳолати паси ҳам омадани муродифоти фразеологӣ онҳо маънои ҳамдигарро пурра мекунанд, тасвири вазъият барҷаста ва таъсирбахш мегардад. «Пай дар пай омадани ибораҳои фразеологии муродифӣ дар асарҳои бадеӣ яке аз ҷиҳатҳои характерноки истеъмоли фразеологизмҳо мебошад. Ин ғуна ибораҳо дар забони нависанда (бештар) ва нутқи персонажҳо барои ифодаи равшани маъно, инъикоси пурраи характеристикаи воқеа ва персонажҳо, бо обуранги баланди бадеӣ ва ҳаяҷонбахш тасвир намудани ҳодисаю воқеаҳо хизмат менамоянд. Дар чунин тарзи истеъмоли ибораҳои фразеологии муродифӣ маҳорату забондонӣ ва услуби хоси эҷодии нависанда зоҳир мегардад» [42, 213].

Хумор гуфт, ки ҳамин рӯзҳо **риштаи фикраш чунон чигил шудааст, ки ҳеч сари қалобаро ёфта наметавонад**. Шомансур борҳо ба вай гуфт, ки: «**ба ҳар ош пашиша нашав; ба ҳаре, ки бор надорӣ, корат набошад**» [7, 66]. Ҳамон сол, соли якҳазору нӯҳсаду ҳаштоду дуюм, баҳор аз вақти муқаррариаш пештар омад, ҳанӯз фасли зимистон **таҳтаву тиракашро нағундошта, баҳор домани пироҳани сабз, дилрабо ва гулбӯяшро паҳн**

кардан гирифт [9, 17]. **Сар топ-тоза, хотир чамъ, дил равшан буд.** Дар пеши назара什 Вера ба чашмони обгирифта меистод, vale барои чӣ бошад, ки он оби чашм дили **Исфандиёро об намекард, ба дилаш сиёҳӣ намеандоҳт** [3, 54].

Дар матнҳои боло дар ҳар маврид се воҳиди фразеологӣ пайиҳам истеъмол гардидаанд, ки қариб як маъноро медиҳанд. Тафовути асосии онҳо дар дараҷаи истеъмол, тобиши маънӣ ва обуранги эҳсосотӣ зоҳир мегардад. Ифодаи **сар топ-тоза** аслан хоси забони гуфтугӯйӣ буда, доираи истеъмоли маҳдуд дорад ва ба маънои «осуда, тоза» ба кор меравад. **Хотири касе чамъ** воҳиди фразеологии умумиистеъмол ва сермаъно буда, ба маъноҳои «ором, осуда, беташвиш» далолат мекунад. **Дили касе равшан** низ ба маъноҳои зикршуда истеъмол гардида таъбири забони адабии китобӣ мебошад. Дар якҷоягӣ нависанда онҳоро ба маънои «дараҷаи олии қайфияти шахс» мавриди истеъмол қарор додааст.

Пас, гуфтан метавон, ки муродифоти фразеологиро Ӯ. Кӯҳзод ба мақсади равшан ва пурмазмун баён намудани фикр, худдорӣ аз такори нолозим, ифодаи табиати эҳсосотию экспресивии ҳам худ ва ҳам персонажҳо, тафсил додани мазмун, муайян намудани муносибат ва нуктаи назари персонаж ё муаллиф ба ҳодисаю воқеа ва шахсу предмети мавриди назар ҷолибият ва ба фаҳми хонанда наздик намудани моҳияти ҳодисаю воқеаҳо мавриди корбурд қарор додааст.

в) Гунанокии воҳидҳои фразеологӣ ва оғариниши образҳои тоза

Маълум аст, ки яке аз вижагиҳои фразеологизмҳои забони муосири тоҷикӣ соҳиби гуна (= вариант) будани онҳо маҳсуб меёбад.

Профессор Ҳ. Мацидов дар хусуси гунанокии ВФ чунин овардааст: «Вариантҳои воҳиди фразеологӣ қолабҳои таркибан тағийирёфтаи ҳамон як фразеологизм мебошад» [52, 58].

Аз синонимҳои фразеологӣ вариантҳои онҳо фарқ карда меистанд. «Онҳо аз ҳам бо ҷузъҳои ҷудогона ё ки унсури грамматикиашон фарқ мекунанд. Ҷиҳати умумии ҳамаи гунаҳои фразеологии мансуб ба як силсила ин соҳти ягона, умумияти маъно ва образи заминаи онҳост. Сабабҳои ба вучуд омадани вариантҳои фразеологӣ дар забон гуногун буда метавонанд. Онҳо бештар ба мақсадҳои услубӣ ба вучуд оварда мешаванд» [52, 59].

Гунаҳои фразеологӣ дар ифодаи тафаккури рангини нависанда имкониятҳои фаровони забониро фароҳам оварда метавонад.

Вариантҳои фразеологӣ бо роҳу усулҳои гуногун дар натиҷаи иваз шудан, илова шудан ва ё афтидани унсурҳои луғавию грамматикӣ ба вучуд меоянд. Аз рӯйи ин ҳусусияташон забоншинос X. Маҷидов онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардааст: ивази унсури луғавӣ, иловашавии унсури нав, афтидани унсури таркиби воҳиди фразеологӣ. Бо дарназардошти ҳамин таснифот гунаҳои фразеологии насри Ӯ. Кӯҳзодро ба тариқи зайл ба гурӯҳҳо ҷудо намудем:

А) Ивази унсурҳои луғавии таркиби ВФ. Иваз гардиданни унсури таркибӣ аз ҳодисаҳои маъмули ВФ-и забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Ин ҷиҳати ВФ-ро Ӯ. Кӯҳзод хеле моҳирона истифода намудааст. Ҳангоми иваз намудани унсури луғавии таркибии ВФ нависанда калимаҳоро аз қабатҳои гуногуни лексикӣ бо назардошти таносуби маънои наздиқдошта ва бештар бо воҳиди луғавии ҳаммаъно ё наздиқмаъно ба кор бурдааст. Чунончи, дар мисолҳои зайл дар натиҷаи ивази ҷузъҳои гунаҳои ВФ-и **таҳти дил, димоги ҷоқ доштан, сари қасеро ҷуфт кардан, дар бадани қасе мурғак дамид** гунаҳои тозаи онҳо қаъри дил, **димоги хуш доштан, сари қасеро дуто кардан ва дар пӯсти қасе мурғак дамид** ба вучуд овардаанд, ки хеле рангину муассиранд:

Вай он папкаҳоро аз як лаб күшода варақ задан гирифт ва дар **қаъри дил** як умеди мубҳаме дошт, ки маҳз ҳамин варақҳои зардшуда мушкили ӯро осон мекунанд [10, 226].

Дар чумлаи фавқ ба ҷойи калимаи аслан тоҷикии **таҳ** (**таҳт**) нависанда вожаи арабии «қаър»-ро истифода намуда, онро ба калимаи дигари арабии **мубҳам**, ки маъни «пӯшида, пинҳон, номуайян, номаълум» дорад, наздиқ менамояд. Дар ин ҳолат **қаър** аз **таҳ** дида «мубҳамияти умед»-ро як дараҷа таъсирбахштар таъкид мекунад. Дар мисоли дигар Ӯ. Кӯҳзод калимаи иқтибосии туркии **ҷоқро** ба тоҷикии **хуш** иваз намуда, фразеологизми сирф тоҷикӣ сохтааст:

Сарпаноҳат бошад, ҳӯрданию пӯшиданӣ бошад, **димогата хуш дошта** кайф карда гард! [10, 76].

Яке аз ҳусусиятҳои забони эҷоди нависанда ҳам дар ҳамин аст, ки мувоғик ба вазни маънӣ, таъсирнокии тобишҳои маънӣ муродифотро интихоб мекунад, то ба шуур, дарку руҳи хонанда асари мусбате гузашта тавониста бошад. Аз ин лиҳоз вожаҳои забонзадаи таркиби фразеологизмҳоро бо муодилот ё муродифоти аслии тоҷикӣ ё, агар ҷунин калимаи сирф тоҷикӣ ёфт нашавад, он гоҳ бо иқтибосҳои арабӣ иваз менамояд. Масалан, дар чумлаи зайл вожаи дуторо ба **ҷуфт** иваз намудааст, ки ба таъбир таровати нав ва ҳушро илқо мекунад:

Холо гапи дигар, бо ҷашмат мебинӣ, аз миёнаш дошта мерақсӣ, ба оббозӣ мебарӣ, баъд маъқул ки шуд, **саратро дуто кун** [3, 225].

Дар бадани касе мурғак давидан ҳам воҳиди фразеологии маъмули забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар мисоли зер адиб ба ҷойи калимаи **бадан** вожаи **пӯстро** истифода мебарад, ки мантиқан мувоғиктар аст, зоро «мурғак» аслан дар пӯст «медавад» ва таҳти вожаи «бадан» аз устухон то рагу пай ва пӯст дар назар дошта мешавад:

Аз паи пои онҳо бадани Ҷавони паҳлавон ваҷаррос мезад, **дар пӯсташ мурғак медамид**, аъзои баданаш меҳорид, vale ӯ илоҷе надошт... [10, 46].

Фразеологизми **чомаро чаппа пӯшидан** гунаи маъмули **пӯстинро чаппа пӯшидан** мебошад. Нависанда барои пурмазмун ва образнок ифода гардидаи забони асар яке аз калимаҳои гуфтугӯиро дар ҷузъҳои ВФ ба гунаи адабиаш иваз намудааст.

... ва мулло Абдураҳмон, ки баъди маъзул гардонидани Раис ва фирориву гуреза кардани Қурбонмуроди муфтӣ, қаҳрамони ин майдон медонистанд, **чомаро чаппа пӯшид** ва мактаби навро куфр эълон кард [14, 158].

Воҳидҳои фразеологии **хуни дил ҳӯрдан**, **хуни ҷигар ҳӯрдан**, **хуни дил шудан ва хуни ҷигар шудан** бо ҳам вариант буда, дар умум як маъно «азобу машаққат кашидан»-ро далолат кунанд ҳам, лекин аз ҷиҳати мавқеи истеъмол аз ҳамдигар фарқ доранд. Ибораи **хуни дил ҳӯрдан** умумиистеъмол буда, ҳам дар услуби бадеӣ – китобӣ ва ҳам гуфтугӯйӣ фаровон истифода мешавад. Вариантҳои **хуни ҷигар ҳӯрдан**, **хуни дил ҳӯрдан**, **хуни дил шудан ва хуни ҷигар шудан** нисбатан камистеъмоланд ва хоси забони адабианд:

Муаллим **хуни ҷигар ҳӯрда** даҳ сол таълим диҳад, ки одами нав ба воя мерасонам ва дар ниҳояти кор онҳо ба Тӯрабоевичу Раҷабу Ҳумор монанд шаванд, хуб нест [3, 51].

Дуруст аст, ки гунаҳои фразеологӣ бояд умумияти маъноиро соҳиб бошанд, аммо дар матнҳои боло фразеологизми **хуни ҷигар ҳӯрдан** бо тобиши нозуки маъно ҳолат ва заҳмати рӯҳии шахсро ифода намудааст. Дар мисолҳои дигар тобиши заҳмату меҳнати ҷисмонии персонаж дар назар дошта шудааст, аз ин рӯ нависанда варианти **бо хуни ҷигарро** истифода мебарад:

Ин чӣ хел баробарӣ ва бародарӣ мешудааст, ки як нафар **оби шикамашро начунбонад** ва соҳиби молу мулке бошад, ки як нафари дигар **бо хуни чигар** ва бо араки ҷабин ёфтааст? [14, 62]. Дар ҳар ду маврид ҳам ниҳолҳои **бо хуни чигар** сабзондаи мо, на танҳо бор надод, балки қариб решакан шуд [11, 152].

Дар матни зайл бошад ҳар ду ҳолат – ҳам заҳмати рӯҳӣ ва ҳам меҳнати тоқатфарсои ҷисмонӣ ба воситай гунаи дигари ҳамин воҳиди фразеологӣ **хуни дил шудан** дар назар гирифта шудааст:

...маҳсули фикрашонро дар маҳфилҳои хоса меҳонданд ва бо ёрии хушнависон нусхаҳо мебардоштанд ва аз даст ба дасту аз даҳон ба даҳон, то андозае, дар байни мардум паҳн мегардид ва сипас, ғусса меҳӯрданд, ки «**хуни дил шуда**, ин қадар заҳмат кашидем, вале натиҷае ба даст намерасад – на мардум оқилтар мешаванд ва на зиндагӣ беҳтар!» [12, 97].

Аммо дар ҷумлаҳои зер ибораи **як себи ду кафон** ба **як себи ду тақсим** иваз гардидааст ва сабабаш шояд дар он бошад, ки адиби нуктасанҷ вожаи **тақсим**, ки иқтибосии арабист, лекин аз **кафони** аслии тоҷикӣ дид, доираи истеъмолаш васеътар мебошад, ба мақсади ба забони гуфтугӯйӣ наздик намудани забони асараш истифода карда бошад, зоро ҷумлаи дуюм нутқи персонажи асари «Кини Хумор» аст:

Онҳо, албатта, бо як сурат нестанд, як шаклу шамоил надоранд – яке – фарбех, дигаре – ҳароб, яке – дароз, дигаре – кӯтоҳ, яке – хушрӯ, дигаре – безеб, вале моҳияти амалашон чун **як себи ду кафон** ба ҳамдигар шабех ҳастанд [10, 163]. – Охир, дар кучо воқеъ шудааст, ки як гурӯҳи одамон, чун **як себи ду тақсим**, ба яқдигар монанд бошанд? [3, 124].

Б) Воситай дигари тавлиди гунаҳои ВФ ин аст, ки ба таркиби воҳиди фразеологӣ қалима ё унсури нави грамматикий илова мегардад. Аз ин ҳосияти ВФ низ Ӯрун Кӯҳзод хуб истифода карда, дар мавридҳои зиёд бо илова кардани ҷузъҳои тоза таркибу ибораҳо ва ҷумлаҳои

рехтаву устувори нав ба навро ба вучуд овардааст. Масалан, дар мисоли зер ба фразеологизми **сар ба осмон расидан** воситай грамматикии пасванди чамъбандии **-хоро** илова намуда, маънои «хушҳолии дараҷаи олий»-ро ба тасвир қашидааст:

Ҳар дуи ҳамин маъракаро бе каму кост, бо овозаю дабдаба гузаронанд, **сарашон ба осмонҳо мерасад**, қарзи одамии худро адошуда медонанд, ки умр ба зоеъ нагузаронидаанд [10, 97].

Хонанда дараҷаи эҳсоси шодиу ҳурсандиро дар ифодаҳои **сар ба осмон расидан**, **сар ба осмонҳо расидан**, **сар ба осмони ҳафтум расидан ва сар ба Сурайё расидан** ба осонӣ дарк кардан метавонад. Дар ҷумлаҳои поён дараҷаи ҳурсандии қаҳрамонони осори нависанда бо илова намудани унсурҳои грамматикӣ гуногун тасвир шудааст. Албатта, мисолҳо аз саҳифаҳо ва ҳатто асарҳои гуногун оварда шудаанд ва мо, маҳсусан, онҳоро бо ин тартиб гузоштаем, то нозукбаёнӣ ва латофати суханофарии адиб дар нишон додани дараҷаи шодиву нишоти қаҳрамонон, ки бо воситай гунаҳои фразеологӣ ифода гардидаанд, дуруст шинохта шавад:

Вай гуфт, ки меҳмони азиз, рафиқи мушфик, дӯсти дар ҳар ноомади кор дастгири мададгор – Ҷӯра Тӯрабоевич дар байни долу зарби кор сухани моро ба замин намонда, аз баҳри корҳои заруриашон баромада, бо ташрифашон маҷлиси хоксоронаи моро обод карданд, яъне ки **сари моро ба осмони ҳафтум расондаанд** [3, 30]. Акнун ман дар ҷомаи худ намегунцидам. Аз ҳурсандӣ гӯё қанот бароварда, **сарам гӯё ба Сурайё мерасид** [12, 104].

В) Гунаҳои фразеологӣ дар натиҷаи афтидани ин ё он ҷузъ ба вучуд омада, рангубори ибтидоии худро аз даст диханд ҳам, дар зери қалами нависанда Ӯрун Кӯҳзод, онҳо ба оҳангӯ чилваҳои тозаи маъноиву услубӣ соҳиб гаштаанд. ВФ аз ҷузъҳои чудогонаашон чудошуда бо рехтагиву ихчамии худ аз шаклҳои пештараашон фарқ намуда,

мафхұмхоро боз ҳам равшантар ифода мекунанд. Чунончи, дар мисолҳои зайл аз ифодаҳои маъмули **аз замири дил, аз афти кор, сари калобаи чизеро гум кардан** нависанда гунаҳои құтоқшудаи онро – **замири дил, аз афташ, сари калобаро** ба вучуд овардааст, ки онҳо аз қолабҳои аввал на факат бо маъно, ҳамчунин бо сохтори худ низ фарқ мекунанд. Ин тағовутро мавриди муқоисаи чи шаклҳои ибтидой ва чи гунаҳои дар асоси онҳо нав ба вучудомадаи мисолҳои зайл хуб дарк кардан мүмкин аст. Масалан, **замири дил** дар асоси **аз замири дил** ба маъни «сир(р), роз, асрор» дар натиҷаи афтидани пешоянди аз ба вучуд омадааст:

Замири дилашро ғайр аз худаш каси дигар намефаҳмид ва модом ки одати умум буд, касе таҳқиқ ҳам карда намегашт [10, 91]. Дар мисоли дигар воҳиди фразеологии мазкур дар шакли маъмулаш кор фармуда шудааст:

Он вакт Исфандиёр **аз замири дили** ў оғаҳ набуд, бо як ҳавобаландии беҳосили бачагона менигарист ва дар гӯши Вера мегуфт [3, 15].

Воҳиди фразеологии **аз афташ** дар асоси таъбири маъмули **аз афти кор** ба маъни «шояд» ба вучуд омадааст, ки аз таркиби он вожаи **кор** ихтисор шудааст:

Ҳавсалай Дехқонов ҳам **аз афташ** пир шуд, ки ба сари мақсад омад [10, 156].

Сари калоба аз сари калобаро гум кардан – «бесаранчом шудан» сохта шуда, ба маъни «дар вазъияти душвор чӣ кор кардани худро надонистан» ба кор рафтааст:

Кӣ медонад, ки сабаб чист ва **сари калоба** дар кучост? [11, 47]. Духтараш бо ноз нигариста ҳар гоҳ ду дандони тиллояшро нишон дода, меистод. Ман аз таҳайюр **сари калобаамро** гум карда будам [5, 221].

Дар адабиёти илмии ба ВФ бахшидашуда гунаҳои фразеологиро ба се навъ – гунаҳои савтӣ, сарфӣ ва лугавӣ чудо кардаанд [44; 52].

«Вариантҳои фонетикии воҳидҳои фразеологӣ, одатан, дар натиҷаи ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ дохил шудани калимаҳои вариантдор ба вучуд меоянд. Маълум аст, ки дар забони адабии муосири тоҷик як гурӯҳ калимаҳо ҷанд варзишторанд. Ба ин гурӯҳ, пеш аз ҳама, хелҳои гуногуни вариантҳои фонетикии калимаҳо дохил мешаванд. Инъикоси калимаҳои дорои вариантҳои гуногуни фонетикӣ дар таркиби ВФ вариантҳои онҳоро ба вучуд меоварад» [52, 60]. Одатан, вариантҳои фонетикии ВФ аз ҷумлаи ҳодисаҳои доимии системаи забонамон ба шумор мераванд.

Нависандагон чунин гунаҳоро қариб ба вучуд намеоваанд, вале онҳо кӯшиш мекунанд, вариантҳои фонетикии ҳар услуби хосаи ифодаро маҳз дар ҳамон услуг ба кор баранд. Масалан, агар гунаҳои навъи **нигоҳ доштан, ба роҳ андохтан, даҳон задан** ва монанди инҳо хоси сабки баланди ифода бошанд, пас, гунаҳои **нигах доштан, ба роҳ андохтан, даҳон задан** хоси услуби умунистеъмолӣ буда, ифодаи одии нутқ ба шумор мераванд, ки дар забони Ӯрун Кӯҳзод низ ин тафовут ногаҳ дошта шудааст. Масалан, дар мисолҳои зерин чунин гунаҳои фонетикӣ дига мешаванд: **даҳон задан // даҳон задан** – «хӯрдан, гап партофтанин»; **даҳон нақушодан // даҳон нақушодан** – «гап нагуфтанин, надонистанин»;

– Зудтар ҳезед, ки нами қоқдонҳо напарад, ин ҷонварҳо чорта **даҳон зананд**, – мегуфт ў, албатта, ваҷҳ пеш оварда [10, 74]. Вай гӯш дода менишастан, қайдҳо мекард ва ҷамъбаст менамуд. Вале ҳоло касе **даҳон намекушод** [3, 75].

Гунаҳои савтии ВФ ҳамчунин дар натиҷаи тағиیرёбии ягон унсури грамматикии онҳо ба вучуд меоянд. Чунин гунаҳои фразеологӣ бештар

дар натицаи афтидан ё иловашавии пешояндо, пасояндо ва пасвандҳои калимасози дохили фразеологизм ба вучуд омадаанд.

Гунаҳои сарфии ВФ низ аз унсурҳои шахшудамондаи системаи забон ба шумор рафта, дар зери қалами нависанда ба мақсадҳои услубӣ, таъкиди сабки ифода ба кор бурда мешаванд, зоро гунаҳои муҳталифи сарфӣ одатан, мансуби сабкҳои гуногуни ифода, масалан, китобӣ, шифоҳӣ, сабки баланд ё паст мебошанд. Дар забони адиб низ чунин тафовутҳои истеъмолии вариантҳои сарфиро мо мушоҳида мекунем. Масалан, дар гунаҳои маъмули **аз афти кор, ба хок рафтан, ба роҳ рафтан** ва амсоли инҳо дар нутқи худи нависанда, ки нишона аз услуби баланди ифода аст, ба кор раванд, пас, гунаҳои ихтисорёфтаи онҳо **афти кор, хок рафтан, роҳ рафтан** дар нутқи иштирокчиёни асарҳо бештар истеъмол шудаанд:

Гунаҳои лугавӣ аз навъҳои хеле сермаҳсули гунаҳои фразеологӣ ба шумор мераванд. Дар забони тоҷикӣ чунин гунаҳои фразеологӣ ниҳоят серистеъмоланд ва анвои муҳталифи онҳо вазифаҳои ниҳоят гуногуни услубӣ доранд. Ин хосияти гунаҳои лугавии ВФ-ро адиби боистеъдод Ӯрун Кӯҳзод бо тамоми нозукиҳояш дарк карда, ҳар якеро дар мавриди худ ба кор бурдааст. Чунончи, гунаҳои ВФ-и **ҳавою ҳавас ва орзуву ҳавас, расму одат ва урфу одат, аз сидқи дил ва аз таҳти дил, назар партофтган ва ҷашм партофтган**, ки дар матнҳои поён истифода шудаанд, ҳамин гуна вазифаҳо доранд.

... агар ту ҳам обрӯйи маро набардорӣ, нону намаки ҳалқро надиҳӣ, урфу одаташонро пос надорӣ, агар ту ҳам **орзую ҳаваси** моро пушти по занӣ, Ҳудо шоҳид аст ва ту бояд бидонӣ, ки як дasti падарат то рӯзи қиёмат аз гӯр берун меистад ва модари шӯрбаҳтат шири сафедашро ба осмонҳо мечӯшад [10, 93]. Лекин ман ҳалос мешавам аз ин **урфу одатҳо** [10, 183]. ...баъзе **расму одатҳоро** ба ҷо овардан зарур, ки ба ҷашму гӯши ҳалқ бад нарасад ва ҳурмати духтардор ба ҷой ояд [10, 94]. Ман ба

якравии ту ҳайрон, – **аз сидки дил** тааччуб кард Зокир [3, 57]. Нурулло **аз тахти дил** аз табиату мақсадаш барнамеояд, балки зоҳирист, дар замираш бедаъво нест, гӯё он садоқат гарази ниҳоние дорад [10, 200]. ...ба ў як **назар партофт** ва гӯё чизе нашунида бошад, чумча гирифта маззай таомро чашиданӣ шуд [10, 89]. Дар ҳамин ҷо тӯй мекунем, – хандид Тамара ва ба Вера **чашм партофт** [3, 38].

Ҳамин тариқ, гунаҳои ВФ-и забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод дорои ҳусусиятҳои ба ҳуд ҳос буда, ба рангитару ҷозибтар ифода гаштани ҳаёли бадеии адиб мусоидат кардаанд.

Г) Антонимҳои фразеологӣ ва мавқеи онҳо дар забони нависанда

Антонимҳои фразеологӣ низ монанди муродифоти фразеологӣ ифодаҳои аз ҷиҳати сохтор ва унсурҳои фразеологиву усулҳои таркибиашон ба ҳам мувоғиқ мебошанд. Маъноҳои ҳуди як воҳиди фразеологӣ метавонанд, ба ҳам зид бошанд, аммо ин ҳодиса дар забони тоҷикӣ камтар дучор меояд. «Одатан, ду таркиб, ё ибора, ё ин ки ҷумлаи фразеологии ба як ҳиссаи нутқ мансуб, ки маъноҳои зидди ҳамдигарро ифода карда метавонанд, антоним мешаванд» [52, 62]. Антонимҳои фразеологӣ бо унсурҳои таркибиашон аз категорияҳои дигари маъноии ВФ фарқ мекунанд. Баробари он ки дар таркиби онҳо қалимаҳои ғуногуни антонимӣ ба кор бурда шудаанд, бисёр вақт такроршавии қалимаҳои гайриантонимиро низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод антонимҳои ВФ низ зиёд истифода шудаанд. Нависанда чунин ифодаҳоро барои барҷаста нишон додани воқеияти тасвир, кушодани моҳияти ҳодисаҳои инъикосшаванда ҳамчун образҳои хотирмон ба кор бурдааст. Чунончи, ибораву ҷумлаҳои рехтаи антоними **дуд аз димоги касе баромад ва сари касе ба осмон расид; ҳалтаи гапи касе ҳоли шуд ва пардаи ҳомӯшӣ дарид; ба дунёи равшан омадан ва ҷон аз рамақ баровардан** ва амсоли онҳо, ки дар мисолҳои зайл ба кор рафтаанд, ҳамин вазифаро доранд:

Гунчишкони дигар панҷ ҷуфти мода ва ҷӯчаҳояшон бо даҳшат ба ин ҳодиса менигаристанд **ва дуд аз димоғашон мебаромад**, ки дар чунин рӯзи бад ба соҳибашон, ба сардори оила ёрие дода наметавонанд [8, 29]. Ҳар дуи ҳамин маъракаро бекаму кост, бо овозаю дабдаба гузаронанд, **сарашон ба осмонҳо мерасад**, қарзи одамии худро адошуда медонанд, ки умр ба зоеъ нагузаронидаанд [10, 97].

Маълум аст, ки воҳиди фразеологии **дуд аз димоғ баромадан**, аслан, ба маънои «ниҳоят хафа шудан; афсӯс ҳӯрдан» ба кор меравад ва дар ҷумлаи боло ҳар ду маъноро додааст: гунчишкакон аз оне, ки ба соҳибашон ёрӣ дода наметавонистанд, таассуф ҳӯрда ғамгин ва хафа шудаанд. Дар ҷумлаи дуюм таъбири **сар ба осмон расидан** маъноҳои «хурсандии зиёд; аз амалашон хеле розӣ будан»-ро ифода намуда, ба фразеологизми аввала пурра дар муносибати мутазодӣ қарор гирифтааст.

Инак, боз чанд мисоли дигар:

Оқибат **халтаи гапи Абушаҳид ҳолӣ** шуд магар, ки вай ба ҳурмати дастархон омин кард... [10, 60]. Ҳар кас аз донистаи худ намонад, – оқибат **пардаи хомӯширо дарид** Исфандиёр [3, 37]. Ҳамаи ҳафт фарзанди ў бо як касал, бо касалии хафакон ба ҳамин сон **ҷон аз рамақ бароварданд** [6, 68]. ... зиндагии ҳалол зиндагии ҳамин мардак аст, вай **ба дунёи равшан барои он омадааст**, ки луқмаи ҳалолро аз ҳаром фарқ кунад, одам ана ҳамин хел зиндагӣ карданаш даркор! [10, 106].

Чунонки аз мисолҳои фавқ бармеояд, фразеологизмҳои дар матнҳо ба кор бурдашуда аз ҷиҳати таркиби луғавиашон аз ҳамдигар куллан фарқ мекунанд, аммо маъноҳои аз маҷмуи унсурҳои онҳо тавлидшуда ба ҳамдигар мутазоданд, яъне вожаҳои таркиби ин ВФ дар алоҳидагӣ маъноҳои ба ҳам зид надоранд. Аммо ин гуна мутазодҳои фразеологӣ дар осори Ӯ. Кӯҳзод камтар мушоҳида мешаванд. Дар насири адиб, асосан, мутазодҳои фразеологияе истифода гардидаанд, ки дар таркиби

онҳо калимаҳои зидмаъно ва воситаҳои ба ҳам муқобили грамматикий мавҷуданд. Ба хусус, мақоми калимаҳои антонимӣ дар ташаккули антонимҳои фразеологӣ назаррас аст. Чунончи, ифодаҳои **сар ба осмон бардоштан** ва **сар ба замин задан**; **хуши касе ба сар омад** ва **хуши касе аз сар паридан**; **дили касе васеъ** ва **дили касе танг**; **аз по афтодан** ва **ба по хестан**; **чаҳми касе равшан** ва **сари касе торик** маҳз дар заминаи антонимҳои лугавии таркибашон муқобилмаъно шудаанд:

Нотиқон, мувофиқи тақозои одоб, нахуст соҳибчашро табрик карда, сониян ба шахсони манфиатрасони худ хитоб намуда, онҳоро **ба осмонҳо мебардоштанд**; саҳми худро дар пешрафти илму хочагӣ хотирнишон менамуданд [3, 144]. Агар «не» гӯяд, **сари онҳоро ба замин мезананд**, бозори ғайбату таънаро гарм мекунанд ва боз маълум нест, ки ояндаи норавшан ба сара什 чихо хоҳад овард [3, 109]. Сарашро бурид ва якбора дид, ки он гӯсфанд не, одам аст. **Хуш аз сара什 парид** [3, 159]. Вақте ки Fafur аз роҳи қади рӯд баромада, аз байнин харсангҳои паст гузашта ба регрези васеи байни ду шах рост шуд, гӯё **хушаш ба сара什 омад**: чаро аз дунболи онҳо равам? [3, 169].

Баробари ВФ антонимие, ки аз рӯйи унсурҳои дохилии лугавиашон бо ҳам ягон умумияте доранд, дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод боз бо чунин мисолҳое дучор омадан мумкин аст, ки онҳо аз ҳам бо таркиби лексикии худ пурра фарқ мекунанд. Чунончи, ВФ **сари қалобаи чизеро гум кардан** ва **нӯги ресмони чизеро ёфтани**; **хату савод баровардан** ва **алифро таёқ гуфтани** ва монанди инҳо. Дар адабиёти илмӣ антонимҳои фразеологиро ҳодисаи семантикий мешуморанд ва бо полисемия ва синонимия алоқаи зич доштани онҳоро зикр менамоянд [44, 68], ки дуруст аст. Дар мавридҳои муайян муносибати антоними ВФ гуногун барои аниқ намудани маъноҳои воҳиди фразеологӣ ва ё ин ки муайян намудани робитаҳои муродифии онҳо кумак мерасонад.

ВФ-и сермаъни асарҳои Ӯрун Кӯҳзод, одатан, бо як маъни чудогонаи худ бо фразеологизмҳои дигар муносабати антонимӣ пайдо карда метавонанд. Масалан, ибораи сермаъни **аз даст додан**, ки бо маъноҳои а) «гум кардан»; б) «талаф додан»; в) «бой додан»; д) «гурехтан» ва ғайра дар истеъмол аст, ҳар яке дар алоҳидагӣ маъни чудогонаи онро боз ҳам равшантару аниқтар мегардонад:

– Сад афсӯс, ки мо яке аз рафиқони беҳтаринамонро **аз даст додем**. Алвидоъ, эй ҳамдаму ҳамроз! [1, 12].

Нависанда Ӯ. Кӯҳзод бо камоли истеъдод ду воҳиди фразеологии мутазодро дар як ҷумла кор фармуда, бадеият ва ҷаззобияти матнро афзун менамояд:

Ташаккур ба кӣ бояд гуфт? Ба онҳое, ки дар саҳти **ҷон додаанд**, ё ба Императори Аъзам, ки ҷабран **ҷон ситондааст**? [14, 206].

Ё ки:

... ва имоми масҷид ваъз гуфт, ки «**бо рӯйи туршу сари ҳам** наистед, **бо ҷеҳраи қушода ва сари баланд** истед, то меҳмони олиқадр шуморо бинаду хурсанд шавад» [14, 227]. Аз модарон қӯдакони норасида **ба дунёи равшан меомаданд**, ки бофтаҳои баданашон наҳиф буд, устухонашон саҳт намешуд, ба қадри табиӣ қад намекашидану гӯшт намегирифтанд ва ё забон набароварда **ин ҷаҳонро падруд мегуфтанд** ва модаронашонро аз дунболашон мебурданд... [10, 30].

Дар матни охир низ ду ВФ ба кор бурда шудаанд, ки аз нигоҳи маъно ба ҳам антониманд.

Дар матни зерин як воҳиди фразеологии (аз таҳти дил) ду бор тақрор ёфта, дар як маврид маъни мусбат – **аз таҳти дил** хизмат кардан ва дар мавриди дигар – **аз таҳти дил** бад медиҳ тобиши манфири гирифтааст, ки ба ҳам мутазод шудаанд:

Бо ҳамин ақида вай **аз таҳти дил** хизмат мекард ва **аз таҳти дил** такобиҳоро бад медид ва бо шамотат ҷону молашро қашида мегирифт [10, 12].

Ҳамин тавр, мутазодҳо, ки маъноҳои ба ҳам зидро ифода мекунанд, барои аниқ муайян намудани хислат, фаъолият ва амалу кирдори қаҳрамонони асарҳои бадеӣ ҳиссаи хос доранд. Адиб Ӯрун Қӯҳзод, чунонки мушоҳида намудем, аз мутазодоти фразеологӣ низ моҳирона ва устокорона истифода намудааст.

II.3. Накши воҳидҳои фразеологӣ дар тасвири образнокии адиб

ВФ аз бобати пайдоиш бо зиндагӣ, урфу одат, ҷаҳонбинӣ ва ақлу заковати мардум пайвастагии бевосита доранд. Дар онҳо баробари мағҳумҳои ҳодисаҳои воқеӣ эҳсосот ва майлҳои иродавӣ лаҳзаҳои рӯзгор, сабақи зиндагӣ, муносибат ва тасаввуроти нек ё бади одамон – соҳибони забон, низ, инъикоси худро ёфтаанд. Ба ҳамин сабаб маънӣ дар ВФ хеле нозук, пӯшида, вале басо рангин ва пурҷозиба ифода меёбад. ВФ мағҳуми ашё, аломат, хусусият, амал ва ҳолатро ба тарзи ошкор, лучу урён ифода нақарда, бо рамзу киноя, дар либоси бадеиёт, бо ёрии санъатҳои лафзию маънавӣ: маҷоз, ташбех, истиора, ташхис, муболига ва ғайра ифода менамоянд ва бо ин хусусият аз воҳидҳои дигари ҳаммаънояшон фарқ мекунанд.

ВФ дар забони асарҳои бадеӣ вазифаҳои муҳталифи услубиро адо мекунанд. Онҳо аз лиҳози маъно, тобишҳо ва ҷилоҳои маънавӣ, дараҷаи истеъмол, тасвири эҳсосот ва ғайра ба қалимаҳо наздик бошанд ҳам, бо ифодаи тобишҳои рангорангӯ образнок ва муносибатҳои дигар аз онҳо фарқ мекунанд. Аз ин ҷост, ки онҳо барои адибон ҳамчун василаи хеле муҳим барои оғаридани асари ҳонданбоб ва мондагор ба ҳисоб мераванд.

Аввалан, дараҷа ва тарзи истеъмоли ВФ дар забони асари бадеӣ ба мароми эҷодӣ ва майлу рағбати нависанда ва захирави донишу маҳорати

сухандонии ў вобастагӣ дорад. Сониян, аз ҷиҳати маъно ё таркиб тағиӣир дода, кор фармудани фразеологизмҳо дар ҳамон сурат имконпазир мегардад, ки нигоранд аз ғановати мусталаҳоти забон бархурдор бошад ва нозукиҳои маънои ВФ-ро чукур дарк намояд. Дар акси ҳол тағиӣир ҷузъҳои таркибӣ ва таносуби маънои онҳо боиси гаронии фаҳмиши матлаб мегардад, дар натиҷа ҳусни баён ҳалал меёбад. Аз ин ҷост, ки соҳибқалам ҳар таъбиреро, ки ҳоҳад, мувофиқи табъи худ истифода бурдан гирад, он ба меъёрҳои забони адабӣ мувофиқ намеояд ва қобили қабули умум намегардад.

Агар аз ҳамин нуқтаи назар ба забони эҷодиёти нависанда Ӯрун Кӯҳзод таваҷҷуҳ кунем, муқаррар кардан мумкин аст, ки адиб ҳангоми эҷоди асари бадей дар оғариниши лавҳаҳо, манзараҳо, ҳӯю хислатҳои қаҳрамонҳо чи нақшу навгониҳоеро ба тавассути ВФ-и забон анҷом додааст, дар истифодаи чунин имкониятҳои забон дар қадом поя қарор дорад ва ба қадом дастовардҳо ноил гаштааст. Намунаи чунин истифодаи бамавриди ВФ дар матнҳои зайл истифода шудаанд:

Бинобар он аз баҳри «илму олимони замон» гузашта, ба саёҳати «даври олам» баромад, ки **занги дилу мағори майнаро шамол дихад** ва аз назари таъқибкунандагони сиёсияш дуртар бошад [4, 83].

Занги дил зудудан, занги дил тоза кардан, заҳри дил шикастан дар забони тоҷикӣ аз гунаҳои фразеологии маъмуланд ва маънои «аз ғаму андӯҳ орӣ шудан, истироҳат кардан»-ро медиҳанд. Аммо нависанда барои ифодаи маъноҳои «аз фишору ба танговарии рӯзгор ҳалос шудан, дам гирифтан, истироҳат намуда, вазъияти маънавии худро барқарор кардан» таъбири **занги дилу мағори майнаро шамол додан** соҳтааст. Табиатан мағҳумҳои занг ба филиз ва мағор ба нон мансубанд ва ҳар ду ҳам дар муҳити беҳавоӣ ва намӣ пайдо мешаванд. Шамол (ҳаво) лозим аст, ки оҳан ва нон ба нестӣ нараванд. Барои қаҳрамони асари бадей ҳам ҳамон ҳаво (шамол) зарур аст, ки нобуд нашавад. Чунин

ифода мантиқист ва маҳз тавассути он хонанда эҳсоси маънавии персонажро амиқтар дарк мекунад. Аз ин бобат мисолҳои зер ҳам ҷолибанд:

Ҳар гоҳ дилгир шавад, маҳз ба тавассути сайру гашт **занги дил тоза мекард** [4, 24]. Як пора равшание, ки ба дили мард даромада буд, бо таъсири ёд овардани ин лаҳзаҳо пок-покиза супурда шуд, **дилаш боз занг баст**, вале майнааш бо шиддат кор мекард [4, 48]. Бояд ҳамон гапҳоеро гӯяд, ки пештар гуфта буданд ва гоҳе аз гуфтанашон вай **ба пӯсти худ намеғунцид**, ки «сарамро ба кучо занам?!» [9, 309]. Зану шавҳари бисёр меҳрубон буданд онҳо. Чунон меҳрубон, ки ду **мағзу як дона барин**. Ҳар сабоҳ баробар аз хона мебаромаданд ва бегоҳ якҷоя бармегаштанд [3, 206]. Рӯймоли сарашро кушод, қатҳояшро рост кард, аз нав ба ҳавсала баст ва ба хонаи ҳамсоя рафт, ки **занги дил шиканад** [10, 9].

Дар ин мисолҳо ВФ барои ифодаи лаҳзаю манзараҳои гуногун ба кор рафтаанд ва барои таҷассуми ҷозибаноки воқеаҳои тасвиршаванд мусоидат намудаанд. ВФ **ба пӯсти худ нағунцидан** ба маъни «ниҳоят хурсанд шудан»; ду **мағзу як дона** «шабеҳи яқдигар»; **захри дил шикастан** «ҳасрат кардан, арзи дил кардан»; **занги дил тоза кардан** «аз ғам фориғ шудан» ва дигарҳо, ки дар он матнҳо корбаст шудаанд, бо услуби умумии тасвири адаб созгор буда, барои ҷозибу дикқатчалбқунанда гардидани воқеаҳои асар кӯмак мерасонанд. Воқеан, нависанда Ӯрун Кӯҳзод дар лавҳасозию манзараорӣ аз ВФ чун унсури забонӣ самаранок ва бо диidi тозаи эҷодкорӣ истифода мебарад. Агар чунин намебуд, асарҳои ў то имрӯз ба ин дараҷаю мартаба хонандай бешро пайдо намекард. Боиси хонандай зиёд гаштан ва ҳам таваҷҷуҳи бештари муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардани асарҳои ў, пеш аз ҳама, забони волои ниғориши нависанда мебошад. Шоҳиди ин

гуфтаҳо истифодаи воҳиди фразеологии **ангушти ҳайрат ба дандони андеша бурдан** – «ҳайрон мондан» дар ҷумлаи зер шуда метавонад:

Ин ҷавонии ҷаҳон он қадар диданиву шунидани иҷтимоӣ, сиёсӣ, илмӣ ва амалӣ овард, ки бошандагони Ҳамакон ҳар лаҳзаву ҳар қадам «ин муъцизаро бинед!» гӯён **ангушти ҳайрат ба дандони андеша мебурданд** [10, 118].

Ангушти ҳайрат ба дандон газидан ҳам як воҳиди фразеологии маъмули тоҷикист ва маъни «ҳайрон шудан»-ро далолат мекунад. Ӯ. Кӯҳзод ба он вожаи «андеша»-ро илова намуда, гунаи фразеологиро созмон медиҳад ва ин танҳо як варианти одӣ нест. Ин ҷо нависанда тасхиркуни ақлҳоро аз тарафи «ҷавонии ҷаҳон» хеле нозукона таъкид намуда, образнокии тасвирашро пурра таъмин кардааст.

Дар мавриди бо муваффақият корбаст гардиданӣ ВФ аз ҷониби Ӯрун Кӯҳзод як ҷиҳати маҳорати ӯро бояд маҳсус қайд кард. Нависанда аксар вақт дар тасвири як воқеа ду-се ВФ-ро кор фармуда, ба ин тариқ воқеаро равшантар тавзех медиҳад. Вай бо ин усул аз ҷумлаҳои дароз, қашолёбии фикр ҳуддорӣ мекунад, нутқи ҳуд ва қаҳрамонҳои асанро муъҷаз ва пуробуранг мегардонад. Масалан, дар матнҳои зер тасвири ҳолату воқеаҳои гуногун бо ВФ чунин корбаст шудаанд:

Ӯ ҳудаш ҳудашро пешакӣ бовар қунонида буд, ҳозир ҳеста боодобона ин занро ба рақс даъват мекунад ва дар вақти рақс ҳудро мешиносонад, албатта, зан зуд ба ӯ дил **мебандад** [8, 364]. Чунки наспорад, шатта меҳӯрд аз шинелпӯш ва ҷарминалпӯш, то ҳадде ки метавонад **кафشاшро пеш монанд** ва ӯ яку якбора маҳрум шавад аз он ҳама мақому имтиёзҳое, ки дорад [11, 76]. Бурҳониддину Имомқулибек **сояи маро аз девор метарошанд**. Ин маълум аст ва ин бесабаб ҳам нест [4, 100]. Даврон аз рӯзе, ки дар интиҳоби қаҳрамони очерк **тираш хок ҳӯрд**, яъне Солеҳ, **умедашро барбод дод**, Маҳкамро таги ҷашм карда монд [6, 90].

Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод ВФ дар тасвири манзараҳо низ хеле хуб истифода шудаанд. Чунончи, дар мисолҳои поён ин паҳлуи маҳорати нависандаро баръало мушоҳида кардан мумкин аст:

Гуфт, ки ҳамин рӯзҳо **риштаи фикраш чунон чигил шудааст**, ки ҳеч сари **калобаро ёфта наметавонад** [3, 41]. Ба ҳар навъ ҳар дуяшон **дар як дег ҷӯшидаанд**, дар ҳолате, ки обутобашон бояд фарқ медошт [3, 41]. Мақолаю шеър менавишт, vale ҳастагиро ҳис намекрд, аз кор дилгир намешуд. Гоҳо вақт ҳолӣ монад, **дилаш танг мешуд** ва намедонист, ки сарашро ба қучо занад [7, 10].

Дар ҳамин тасвири манзараҳо ВФ нақши муҳим доранд. Агар онҳо дар матн намешуданд, мақсаду тасвири нависанда нишонрасу мувоғиқи мақсад намегардид. Аз ин ҷиҳат дар ин матнҳо овардани ВФ ба асарҳои нависанда ҳусни иловагӣ бахшида, асарро хонданбоб гардонидааст.

Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод тасвири хислату ҳӯи қаҳрамонҳо тавассути ВФ нақши муайян ва таъсирбахш доранд. Тасвири бештари хислатҳои иштирокчиёни асарҳои нависанда маҳз ба воситай ВФ ё ифодаҳои маҷозӣ сурат мегирад. Чунончи, дар асари «Кини Хумор» тасвири вазъи рӯҳии Исфандиёр ва Тамара чунин сурат гирифтааст:

Вай баробари ба хона даромадан либосҳояшро накашида худро рӯйи кат партофт. Сараш дам кардагӣ ва **дилаш танг буд**. Фақат фарқаш дар он буд, ки он вақт баданаш ҳаставу кӯфта ва **сарашу дилаш равшан буд**. Ҳоло ҳам баданаш ланҷ ҳам **дилаш танг** [3, 9]. Исфандиёр андаке таҳаммул кард ва хеста пеш баромад. Дар партай муаллим нишаст ва ба бачаҳо **чашм давонид**. Касе дилёб намешуд, ки **гап сар кунад**. Ҳузури директор тазъиқ меовард [3, 75]. Тамоман, бо ҳамин гӯё ҳама **ба даҳон об гирифта** бошанд, хомӯш монданд. Аз ҳама ногувортар ҳолати Тамара буд. Вай **дар болои сӯзан нишастагӣ барин** бетоқатона мечунбид,

сулфаҳои базӯракӣ мекард, ҳар лаҳза оби даҳонашро фурӯ мебурд, ки садои қулт карданаш шунида мешуд [3, 96].

Бояд гуфт, ки дар тасвири вазъи персонаж ва ҳолати руҳии он ВФ хеле мусоидат намудаанд ва тасвирро ҷозибанок гардонидаанд. Чунин мисолҳои фаровонро аз асарҳои Ӯрун Кӯҳзод хеле зиёд пайдо намудан мумкин аст, ки ин далели забони хуб доштани асарҳои ӯ мебошад.

«Насри Ӯрун Кӯҳзод, – менависад М. Шукуров, – насри психологӣ, насри андешаҳост. Нависанда ва қаҳрамони ӯ рӯйдодҳои зиндагиро бо ҳиссиёт ба андеша гирифта, маъною мазмуни онро ҳартарафа санҷидан меҳоҳанд ва хонандаро маҷбур мекунанд, ки баробари онҳо фикр кунад, барои фаҳмидани моҳияти ин ҳодисаҳо кӯшиш намояд» [124, 132]. Дар воқеъ, насри нависанда Ӯрун Кӯҳзод ҷолибу андешапарвар аст ва барои ба ин поя расидани насри ӯ ВФ чун унсури забонӣ нақши муҳим доранд.

Равшан аст, ки ВФ-ро нависанда баҳри гуворо ва нишонрас баромадани тасвири бадеӣ истифода менамояд. Ҳангоми истифодай ин маводи тайёри забон ӯ гоҳ-гоҳ қолабҳоро шикаста шакли воҳиди фразеологиро тағиیر медиҳад, ки ин ба услуби хоси адиб саҳт марбут аст. Ӯрун Кӯҳзод низ дар тағиирдиҳии маъною шаклҳои ВФ кӯшидааст ва ба муваффақияте ноил гардидааст. Масалан, ӯ ба ҷойи **суханҳои обнорасида – ҳикматҳои обнарасида** «нав, тоза»; **аз лой гирифта ба лой задан – аз санг гирифта ба санг задан** «шармсор кардан»; **як себи ду кафон – як себи ду таксим** «ниҳоят монанд»; ду **мағзи як дона барин – се мағзи дар як пӯст** «шабехи яқдигар»-ро истифода намудааст, ки аз маҳорати эҷодии ӯ дарак медиҳад:

Давлат боварӣ дошт, ки дар сараш, дар нӯги забонаш гапҳои нав, **ҳикматҳои обнарасида** ҷарҳ зада гаштааст ва ҳамту ҳезаду даҳон күшояд оби мусафрои ҷашма барин ҷорӣ шуда рафтани мегирад ва аз ин муъчиза ҳама ба ҳайрат мемонад [3, 146]. Вай худро ором ҳис мекард, ба ақидаи

худ, батамкин буд, vale дар ҳамин лаҳза фаҳмид, ки дар хотирааш ягон гапи нав, ягон **ривояти обнарасидае** нест [3, 147]. Як рӯзи пеш аз ин Ҳочар ба қавли худаш, Исломро **аз лой гирифта ба лой зад**. Дар назди оҳангархона, пеши назари одами бисёре сари роҳашро гирифта, беобрӯй кард [10, 138]. Агар чашм бошаду дар рӯйи миз изи панча монад, ҳар касе, ки дар роҳраву кабинетҳо бошад, ҷеф зада ба қабулгоҳаш дароварда, **аз санг гирифта ба санг мезад** – даҳонӣ, албатта! [5, 121]. Онҳо, албатта, бо як сурат нестанд, як шаклу шамоил надоранд – яке – фарбех, дигаре – ҳароб, яке – дароз, дигаре – кӯтоҳ, яке – хушрӯ, дигаре – безеб, vale моҳияти амалашон чун **як себи дукафон** ба ҳамдигар шабех ҳастанд. [10, 163]. Охир дар кучо воқеъ шудааст, ки як гурӯҳи одамон, чун **як себи ду тақсим**, ба яқдигар монанд бошанд? [3, 124]. Магар ҳамаи ин хуб аст? О, ин **як себи ду тақсимҳо** шуморо ба ташвиш намеорад?! Ё ин ҳам фоида дорад? [13, 114]. Дар фаҳмиши таъми таомҳо ва завқи умумии тамошои кино онҳо **се мағзе буданд дар як пӯст** [1, 70]. Зану шавҳари бисёр меҳрубон буданд, онҳо. Чунон меҳрубон, ки **ду мағзи як дона барин**. Ҳар сабоҳ баробар аз хона мебаромаданд ва бегоҳ якҷоя бармегаштанд [12, 77].

Нависанда ба таркиби ВФ тағйироти ҷузъӣ дароварда, гунаҳои тоза месозад, ки онҳо аз ҷиҳати маъно ба мазмуни умумии асли ин воҳидҳо ягонагии том доранд, тафовут ин ҷост, ки муаллиф ҷузъҳои алоҳидаи онҳоро бо қалимаҳои дигар иваз намудааст, ба воситай қалимаю таркибҳо ҷузъи маҷозии ибораро шарҳ дода, маъни аслиашонро то як дараҷа зинда гардондааст. Гунаҳои нав бо обуранги тозаи худ аз асли ибора фарқ мекунанд. Масалан, ибораи **дили касе занг баст, дили касе занг зад** аз нигоҳи шакл ва мазмун то андозае бо ҳам чун гунаҳоянд:

Як пора равшание, ки ба дили мард даромада буд, бо таъсири ёд овардани ин лаҳзаҳо пок-покиза сутуда шуд, **дилаш боз занг баст**, vale

майнааш бошиддат кор мекард [7, 48]. Як эътирози гайрифаъоле, ки ба тағири муҳит далолат намекард, vale азоб медод – **дил занг мезад** [3, 87].

ВФ-и **дили касе занг баст** «ба ғам гирифтор шудан» дар матни боло бо иловаи вожаи **боз** маънои «дубора ба ғаму андӯҳ гирифтор шудан» касб намудааст ва як торикии мудҳишро дар шуури хонанда ба ҷилва медарорад, хонанда то чӣ андоза аз он гузаштаи ногувор тарс доштани персонажро дақиқан тасаввур мекунад. Дар мисоли дигар **дили касе занг зад** «зиқ шуд» истифода шудааст ва дақиқан ба «каме мутаассир шудан» далолат мекунад. Ин мисолҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки адиб, бешак, дар интихоби ВФ хеле дақиқкор мебошад.

Инкишоф додани образи як вожа дар як матн низ аз вижагиҳои насли бадеии нависанда Ӯрун Кӯҳзод ба шумор меравад. Такрори як калима бо маъно ва образҳои гуногун дар як фраза маҳорати бузург талаб мекунад, ки адиб ин маҳоратро зиёд ба кор гирифтааст:

Ва Амир мақомашро таъкид кард:

– Гуфтем. Мегӯем! Мо ба даҳони одамон не, одамон **ба даҳони мо нигоҳ мекунанд...** [14, 107].

Дар ҳақиқат, одамон ба **даҳони ў нигоҳ мекарданд, ба даҳони дигарон агар нигоҳ бикунанд**, фақат барои он буд, ки **муште ба даҳонаш бизананд**, чунонки **ба даҳони қӯшбегӣ заданд** [14, 107].

Дар ин матн ба **даҳон нигоҳ кардан** ба маъноҳои 1) «ба гап гӯш додан ва онро қабул кардан», 2) «ҳамту гӯш кардан» ва **мушт ба даҳон задан** ба маъноҳои 1) «гапро буридан», 2) «гӯш накардан» ва 3) «рад кардан» мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Дар ҷумлаи зайл ҳам ин ҳодисаро равшан мушоҳида намудан мумкин аст:

Мардуме, ки тарафи Манори калон мерафтанд, фавчи одамони гуногунқаду гуногунлибос ва гуногунтоифаю гуногунақида буданд –

яке ғами ҷоҳ мөхӯрд, дигаре ғами нон; яке ғами ҳалқ дар дил дошт, дигаре ғами иззати нафсу шикам... [14, 243].

Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод тавассути ВФ таҷассуми санъатҳои бадеӣ, чун ташбех, истиора, муболига, киноя ва монанди инҳо дар байни гурӯҳҳои дигари ВФ-и забони тоҷикӣ ба назар мерасанд ва ин восита боис мегардад, ки манзалату шаҳомати забони насринависанда боз ҳам ҷолибу диққатчалбакунанда бошад.

Вобаста ба воҳидҳои фразеологии ташбехӣ дар забони тоҷикӣ монографияи Ҳ. Дӯстов [19] рӯйи чоп омад, ки тамоми паҳлӯҳои ин санъати бадеиро дар бар мегирад.

«Воҳидҳои фразеологии ташбехӣ дар нутқи равон – матн як ҳиссаи ҷумларо ташкил дода, ба ҳуд ҳусусияти коммуникативӣ мегиранд. Мақсади асосии адиб – барҷастатар тасвир намудани образ дар заминаи ташбех, маҳз ба тавассути воҳидҳои фразеологии ташбехӣ амалӣ мегардад. Чунончи, дар мисолҳои **тилло барин сурх, мөх барин рост, шоқоса барин қалон, мисли таги дег сип-сиёҳ, қанд барин ширин** қалимаҳои ташбехшавандай **сурх, рост, қалон, сип-сиёҳ, ширин** бар эзоҳи ҷузъҳои муқоисавии ибора омада, мазмуни онро пурра гардонидаанд» [19, 32] менигорад муҳаққиқ.

«Ибора, таркиб ва ҷумлаҳои фразеология, ки дар заминаи ташбех кардани шайъ бо шайъи дигар ё ин ки ягон аломати барҷастаи он ба вучуд омада, соҳту маънои устувор доранд, ҷузъҳои доҳили онҳо бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ алоқаманд гардида, дар қабатҳои гуногуни услубии забон истифода мешаванд, воҳидҳои фразеологии ташбехӣ ном доранд» [19, 42].

Муҳаққиқи барҷастаи санъатҳои бадеӣ – Т. Зеҳнӣ, чунин ақида дорад: «Муҳимтарин шарти ташбех ин аст, ки ташбехкунанда аз ташбехшаванда боло истад, сифат ва хислатҳои чизи ташбехкунанда аз чизи ташбехшаванда мукаммалтар ва олитар бошад, то ин ки барои

бехтар намоён шудани хислатҳои чизи ташбеҳшаванда ёрӣ дода тавонад» [24, 42].

Ӯ. Кӯҳзод аз ВФ-и ташбеҳии забонамон хеле фаровон ва бо маҳорати хоса истифода кардааст. Барои тасдиқ ба ин гуфтаҳо чанд мисол меоварем: **дар болои сӯзан нишастагӣ барин** «дар вазъияти ниҳоят ноқулай будан», **моку барин рафту омад кардан** «серҳаракат», **аҷриқ барин решা давонидан** «решаи мустаҳкам доштан», **дасту дил ях барин шудан** «саҳт ноумед шудан», **чун меҳ беҳаракат** «беҳарат» ва ғайраҳо.

Аз ҳама ногувортар ҳолати Тамара буд. Вай **дар болои сӯзан нишастагӣ барин** бетоқатона мечунбид, сулфаҳои базӯракӣ мекард, ҳар лаҳза оби даҳонашро фурӯ мебурд, ки садои қурт карданаш шунида мешуд [3, 96]. Ходимону ҷондорону нозирон **моку барин рафту омад доштанд** ва Ҷавони паҳлавон ба онҳо нигоҳ карда, ҳайрон мемонд [13, 9]. **Баданашонро чун меҳ беҳаракат** нигоҳ медоштанд, фақат пойҳо мечунбид ва ҷунбидани тан раво набуд, то ки боиси малоли хотири Ҷанобашон нашавад [13, 11]. Ва бадтар аз ҳама ин амалиёт фақат дар доираи ҳочагиҳои ҷудогона маҳдуд намонд, балки **аҷриқ барин решা давонду** ба ҳама ҷабҳаҳои зиндагӣ паҳн шуд [13, 78]. Аз «Ботаника» **дасту дилам ях барин хунук шуд**. Дигар на ба дарсаш медарояму на китобашро меҳонам [13, 106].

ВФ-и ташбеҳӣ дорои маънои яклухт буда, аз дигар намуди маъноҳо фарқ карда меистанд.

«Бисёр вақт маънои яклухти воҳиди фразеологӣ дар заминай маънои маҷозии ҷузъҳои дохилӣ сурат мегирад. Дар ин ҳолат алоқаи мантиқии байни маънои яклухти ибора ва маъноҳои ҷузъҳои дохилӣ то як андоза нигоҳ дошта мешавад» [44, 68].

Барои боз ҳам пурратар кардани тасвиру воқеа нависанде онро бо шайъҳои дигар монанд мекунад, ки намунаи онро дар мисолҳои зер баръало мушоҳида кардан мумкин аст: **оҳани сард қӯфтан барин** (кори

бехуда), **чун як себи ду тақсим** (монанд), ду **мағзи як дона барин** (шабеҳи яқдигар), **дарун-дарун чун қаҳдуд сұхтан** (азоби рұхай кашидан), **мурғи посұхта барин** (бекарор), **чашмон мөш барин күшода шудан** (дар хайрат мондан, ҳүшёр шудан), **мум барин мұлоим шудан** (ором шудан):

Дар атрофи ин масъала баҳсу муҳокимаҳо кардан худ як **өхани сард күфтән барин** гап аст [3, 50]. Охир, дар кучо воқеъ шудааст, ки як гурӯхи калони одамон **чун як себу ду тақсим**, ба яқдигар монанд бошанд [3, 124]. Чунон меҳрубон, ки ду **мағзи як дона барин**. Одиназода дар гүшае нишаста май нұшид ва **дарун-дарун, чун қаҳдуд сұхт** [3, 226]. Фозила, сардори бригада, **мурғи посұхта барин** як нафас орому қарор надошт – як дам ба сари механизаторон мерафт, дами дигар аз барои овардани чигит ба идора медавид; як дам аз аҳволи чимбурон хабар мегирифт [9, 25]. Мавридро Кавкабй аз авзои идораи дигаре рамуз мегирифт ва барои ҳар як хабаркаш ҳам он одами хостаашро, ба қавли худаш «чунон боб мекард, ки **чашманаш мөш барин күшода мешуд**», ҳам панҷоҳ сұми нақт музди хизмат мегирифт ва ҳам мавқеи сиёсии худашро мустаҳкам мекард [10, 142]. Маврид мепояд. Мавридаш, ки расид, чунон боб мекунад, ки **чашманаш мөш барин күшода шавад** [10, 142]. – Худатро ба карй мезаний?! – падаршұ пеши дар ҳозир шуд. Вай аз гарданшахии келини **мум барин мұлоимаш** саҳт ба ғазаб омада буд [8, 194].

Маҳз ба тавассути ташбек дигар санъатҳои бадей дар сохтори ВФ-и ташбек үзхур карда, дар баланд гардидани мазмуну муҳтавои он нақши ҳалқунанда мебозанд [19, 48].

Ҳамчунин ИФ-и истиоравй, ки, аслан, дар заманаи ифодаҳои пуробуранг ва ба ҳамагон фаҳмои истиоравй ба вұчуд омадаанд, дар зери қалами адіб оқангу чилоҳои тозаро касб кардаанд: **болу пар баровардан** «илҳом гирифтән»; **ба ҹашм хок пошидан** «фиреб додан»;

устухони касеро сафед кардан «касеро азоби сахт додан»; **хун рехтан** «кушта шудан»:

... як одаме, ки дар роҳи озодӣ **хун рехтааст**, фарзандашро чун мол ба савдо мемонад ва духтар, ҷавони имрӯза, умеди фардоина, дар ин муомила ҳеч таҳқири нафсу иззати одамиро намебинад [3, 42].

Ва ҳамон вақт дар дилаш ният дошт, ки дар маҷлиси тантанавӣ, аз ҳусуси он ки тарафҳо **ба ҷашми яқдигар хок мезананд**, баромад ҳоҳад кард [3, 64].

Ҳамин тарик, Ӯрун Кӯҳзод дар тасвири ашё ва ҳодисаю воқеаҳо ВФ-ро чун унсури муҳимтарини забон корбаст намуда, ба тавассути онҳо образнокии умумии асарҳояшро пурӯзвват менамояд. ВФ дар зери қалами ӯ дар оғариниши лаҳзаҳои бадей ва ҷозибанок ифода ёфтани марому мақсад нақши муҳиме бозидаанд. Дар асарҳои нависанда як қатор қалима ва ибораҳои рехтаи сермаъно истеъмол шудаанд, ки омӯзиши онҳо барои услубиноси аҳамияти хоса дорад. Мавҷуд будани маъноҳои муҳталиф дар як қалима ва ё воҳиди фразеологӣ мавқеи хоси истеъмоли онро дар нутқ ифода намуда, обуранги услубии онро тақвият мебахшад. Қобили қайд аст, ки дар сермаъно шудани воҳидҳои лексикӣ ва фразеологӣ нақши маҷоз хеле қалон аст. Дар асарҳои бадей қалимаю таркибҳо бештар маънои маҷозӣ гирифта ба маъноҳои гуногун ҷилва додани онҳо чун як воситаи тасвири бадей матнро муассир ва дилнишин месозад.

Истифодаи муродифоти фразеологӣ дар эҷодиёти нависанда танҳо ба хотири худдорӣ аз такори бемавқеъ сурат намегирад. Ӯ аз ин сарвати бой ба хотири дақиқ ва возеҳ ифода намудани матлаб, таъкиди фикр, ошкор намудани хислату ҳарактери қаҳрамону персонаж, баҳо додан ба ҳодисаву воқеаи олами атроф, пурра ифода намудани мақсад истифода мебарад.

ВФ-и мутазод маъноҳои муҳталифи дар заминай тазод ва муқобала бавуҷудомадаро ифода намуда, матлабро ба таври қиёс равшан ва таъсирбахш инъикос намудаанд. Адиг аз ин воситаи хуби услубии забон моҳирона истифода бурда, калимаю ИФ-и антонимиро дар нутқи тасвирий ва персонажҳо корбаст намудааст.

Мавриди истифодаи самаранокии ВФ ҳодисаи вариантнокии онҳо бояд ба инобат гирифта шавад, зеро ҳар як варианти ВФ метавонад чун воситаи муассири забон дар образофарӣ, таъсирбахши матлаб корбаст шавад. Аз таҳлили маводи асарҳои Ӯ. Кӯҳзод чунин бармеояд, ки нависанда вариантҳои гуногуни ВФ-ро моҳирона ба кор бурда, баъзан бо мақсади тафриқи услуб вариантҳои маъмули ВФ-ро такмил додааст.

Умуман, Ӯрун Кӯҳзод бо мақсади баланд бардоштани фасоҳату муассирӣ ҷаззобияти забони насри хеш аз воситаҳои тайёр ва рехтаи забон барои дақиқ ва пуробуранг ифода кардани дилҳоҳ маъно, бадеияту образнокии матн хеле фаровон истифода кардааст.

ХУЛОСА

Дар **хулосаи** кор маҷмуи натиҷаҳои бадастомада ҷамъбаст ва ба тариқи зайл баён гардидаанд:

I. Натиҷаҳои асосии илмии таҳқиқот

1. Нависанда, аз як ҷониб, воситаҳои тайёри забонӣ, яъне ВФ-ро устокорона истифода бурда бошад, аз ҷониби дигар, худ низ ҷандин ВФ-и ацибери эҷод карда, дар осори худ мавриди истифода қарор додааст, ки ин ВФ ифодаҳои экспрессивии забони асарҳои нависанда маҳсуб меёбанд.

2. ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод, аслан, дар забони зинда маълум ва корбаст мегарданд ва дар натиҷаи инкишофи забони адабӣ ва таҳаввулу такомулоти тарзи ҳаттии баёни фикр дар асарҳои ӯ роҳ ёфтаанд.

3. Вазифаи муҳимтарини услубии ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод дар он аст, ки чун як ҳиссаи сарвати пурбаҳои ганчи сухан домани имконоти интиҳоби калимаю ифодаҳои матлубро фароҳтар намуда, ба саҳех, пурра ва ҷозибанок ифода кардани матлаб ёрӣ медиҳанд. Ин вазифаи услубии ВФ дар асарҳои нависанда бо ду тарз амалӣ мегардад.

4. Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод нақши ИФ-и исмӣ хеле муассир аст ва онҳо дар оғаридани манзараву образ аз ҷониби нависанда хеле устокорона мавриди истифода қарор гирифтаанд.

5. Ӯ. Кӯҳзод дар насири хеш аз ҶФ низ зиёд истифода намудааст. ҶФ аз ҷиҳати соҳт ба ҷумлаҳои мураккаби ноустувор монандӣ доранд. Ҳусусиятҳои фарқкунандаю муҳими ин намуди фразеологизмҳо, ки бо ин ҳусусиятҳо аз ҷумлаҳои одии синтаксисӣ фарқ карда меистанд, ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванд, таркиби доимиву устувор ва обуранги ба худ хоси онҳо мебошанд. Баробари ин, ҶФ бо оҳангӯ тобишҳои муҳталифи модалӣ ва хосиятҳои маҳсуси грамматикиашон низ фарқ карда меистанд.

Хусусиятҳои ҶФ дар матн, дар алоқамандии онҳо бо ҷумлаҳои дигар зоҳир мегардад. Дар ин маврид онҳо аз ин ҳисоби унсурҳои ғайрифразеологӣ, ки ба ҷузъҳои алоҳидаи онҳо илова мешаванд ё аз рӯйи мавқее, ки онҳо дар байни ҷумлаҳои дигари матн доранд, ҳарактери конкретӣ мегиранд.

6. ВФ бо калимаю таркибҳо муродиф мешаванд. Дар забони тоҷикӣ мағҳумҳои маҳрамонаи матлубу номатлуби ҳастии инсон хеле эҳтиёткорона ва пардапӯшона ифода меёбанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ифодаи фразеологии баъзе маъноҳо бар ифодаи лугавӣ бартарӣ дорад. ВФ аз муродифи лугавӣ на танҳо аз ҷиҳати тароват, обуранги услубӣ, балки аз лиҳози нозукиҳои маънӣ ҳам фарқ мекунанд.

7. ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод байни ҳамдигар муносибати ҳаммаънӣ пайдо намуда, силсилаи муродифҳоро ташкил намудаанд. Чунончи, ифодаҳои ҳаммаъно ҷудогона ё паи ҳамдигар ҳам кор фармуда мешаванд. Азбаски ВФ соҳту таркиби нисбат ба калима мураккаб доранд, вале мисли дигар воҳидҳои лугавӣ сарвати умумии забон ба шумор рафта, барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият баробар хизмат мекунанд, ҳангоми истифода аз тарафи шахсони ҷудогона гунаҳои муфассалу муҳтасар пайдо мекунанд.

8. Гуナンокӣ аз ҷиҳати таркиби лугавӣ, унсурҳои калимаю шаклсозӣ, воситаҳои грамматикӣ, алоқаи ҷузъҳо ва аз лиҳози соҳти нахвӣ фарқ мекунад, ки ин, аз як тараф, ба дараҷаи реҳтагии ВФ вобастагӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, бо тақозои матн ва мавриди сухан шакли ҳудро кам ё беш тағиیر дода, хоси фразеологии асарҳои Ӯрун Кӯҳзод мебошанд.

9. Дар таркиби ВФ-и асарҳои Ӯрун Кӯҳзод навъҳои муҳталифи санъатҳои бадеӣ, чун **муболига, ташбех, истиора** ва монанди инҳо

корбаст гардидаанд, ки барои ҷолиби диққат ва хонданбоб гардидани асарҳои бадеи нависанда мусоидат кардаанд.

10. Ифодаҳои маҷозӣ «ҳамчун яке аз роҳҳои инкишофи маъни калимаҳо ва ба вучуд омадани ибораҳои таркибан устувор ва реҳта» маҳсуб меёбанд ва дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод ниҳоят зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аммо ӯ дар ҳамин замине сохтаҳое дорад, ки хоси шеваи баёни ӯ буда, қобили таваҷҷуҳанд.

11. Дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод муродифоти фразеологӣ мақоми муайянро молик буда, дар оғаридани образҳои бадеӣ ва манзарасозӣ нақши муҳимро дороянд.

Хулласи калом, Ӯрун Кӯҳзод барои боло бардоштани фасоҳат ва муассирии забони насри ҳеш, барои дақиқ ва хушбуранг ифода кардани маъни дилҳоҳ, бадеияту образнокии матн аз воситаҳои тайёр ва реҳтаи забон – ВФ хеле фаровон ва самаранок истифода намудааст.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

1. Фразеология ҳамчун соҳаи ҷудогонаи илми забоншиносӣ кайҳо боз арзи вучуд дорад ва дар забоншиносии тоҷик ҳам то андозае мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтааст. Аммо, азбаски фразеологизмҳо воҳидҳои мураккаби забонанд ва аз ҷиҳати истеъмолашон дар осори бадеӣ гуногунтабиатанд, ҳар як адиб бо онҳо ба таври хоса барҳӯрд мекунад, аз ин лиҳоз омӯзиши баррасии онҳоро дар эҷодиёт (ҳам мансур ва ҳам манзум)-и адибони тоҷик ба таври васеъ лозим мешуморем.

2. ВФ дар лаҳҷаву шеваҳои гуногуни тоҷикӣ гунаҳову муродифот ва муодилот доранд, аз ин рӯ омӯзиши онҳо дар осори шифоҳии мардуми тоҷик аз нафъ орӣ наҳоҳад буд.

3. Фарҳанги ВФ ним аср пеш аз тарафи М. Фозилов бо номи «Фарҳанги ибораҳои реҳтаи забони ҳозираи тоҷик» дар ду ҷилд ба табъ расида буд ва талаботи имрӯзаи пажуҳандагон, умуман,

соҳибзабононро қонеъ карда наметавонад, тадвин намудан ва ба нашр расондани фарҳангҳои нави фразеологиро низ зарур мешуморем.

4. Фарҳангҳои фразеологии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ (чудо-чудо) ҳам агар ба дasti чоп мерасид, як бурд дар забоншиносии тоҷик мебуд.

Рӯйхати адабиёти илмӣ:

1. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] / А.Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
2. Аввалиани, Ю. Ю., Мирсаидов, Ч. Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Ю.Ю.Аввалиани, Ч.Мирсаидов // Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Душанбе. – 1967. – С. 10-18.
3. Азимова, М. Н. Сопоставительно – типологическое исследование фразеологической системы таджикского и английского языков [Текст] / М.Н.Азимова. – Душанбе, 2006. – 242 с.
4. Бачаев, М. Фразеологияи забони тоҷикӣ дар асари тарҷумавӣ [Матн] / М.Бачаев // Тарҷума ва балоғати сухан. – Ҷ. 2. – Душанбе, 2005. – С. 184-190.
5. Бобомуродов, Ш., Мӯъминов, А. Лугати муҳтасари калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] / Ш.Бобомуродов, А.Мӯъминов. – Душанбе: Маориф, 1983. – 117 с.
6. Виноградов, В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. [Текст] Лексикология и лексикография /В.В.Виноградов. – М., 1977.– С. 120-161.
7. Гадоев, Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷануби Кӯлоб [Матн] / Н.Гадоев. – Душанбе, 2017. – 232 с.
8. Гвоздарев, Ю. А. Лексика и фразеология современного русского языка [Текст] / Ю.А.Гвоздарев. – Ростов н / д, 1989. – 184 с.
9. Голева, Г. С. Фразеология современного персидского языка [Текст] /Г.С.Голева. –М.: Муравей, 2006. – 223 с.
10. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Ҷ. 1. – Душанбе, Ирфон, 1985. – 356 с.
11. Faffarov, R. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / R.Faffarov. –Душанбе, 1966. – 224 с.

12. Faффоров, Р. Синонимҳо ва хусусияти услубии онҳо [Матн] / Р.Fаффоров // Мактаби советӣ, №8, 1971. – С. 25-30.
13. Faффоров, Р. Элементҳои иқтибосии лексикаи туркӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ [Матн] / P.Fаффоров // Мактаби советӣ, №4, 1973. – С. 20-23.
14. Faффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо [Матн] / P. Faффоров // Мактаби советӣ, 1977, № 12. – С. 25-27.
15. Faффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / P. Faффоров.– Душанбе, 1977. – 208 с.
16. Faффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно [Матн] / P.Fаффоров // Мактаби советӣ, №8, 1990. – С. 16-18.
17. Фиёсуддин, М. Фиёс – ул – лугот [Матн] / M.Фиёсуддин. – Душанбе, 1988. – Ч. 2. – 416 с.
18. Дустов, X. Компаративные фразеологические единицы в современном таджикском литературном языке [Текст] / X.Дустов.– Автореф. дисс. канд. наук. – Душанбе, 2010. – 24 с.
19. Дӯстов, X. Воҳидҳои фразеологии ташбехӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / X.Дӯстов. – Душанбе: Ҷонибек, 2014. – 185 с.
20. Ефимов, А. И. Язык сатиры Салтыкова–Щедрина [Текст] / A.I.Ефимов. – М.: Изд–во МГУ, 1953. – 340 с.
21. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов [Текст] / V.P.Жуков. – М.: Просвещение, 1987. – 159 с.
22. Забони ҳозираи тоҷик [Матн]. Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
23. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / T.Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.
24. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / T. Зеҳнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 184 с.

25. Зикриёев, Ф., Чалилов, X. Беранҷ ганҷ нест [Матн] / Ф.Зикриёев, X.Чалилов // Садои шарқ. – 1975, №7. – С. 88-92.
26. Зогакова, Г. Автореф. дисс. канд. наук [Текст] / Г.Зогакова. – Душанбе, 2011. – 24 с.
27. Кабиров, Ш., Хочаев, Д. Мувозинати калом ва андеша [Матн] / Ш.Кабиров, Д.Хочаев // Адабиёт ва санъат. – № 52. – 29. 12. 1988. – С. 6
28. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ш.Кабиров. – Душанбе, 1996. – 180 с.
29. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б.Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
30. Камолиддинов, Б. Сухан санчида гӯянд [Матн] / Б.Камолиддинов // Садои шарқ. – 1980, №7. – С. 113-118
31. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ [Матн] / Б.Камолиддинов.– Душанбе, Ирфон, 1983. – 115 с.
32. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 120 с.
33. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] /Б.Камолиддинов. – Душанбе, 2003. – 134 с.
34. Каримов, X. Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи «як» [Матн] / X.Каримов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 23-31.
35. Қосимова, М. Н. Оид ба чанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Румӣ [Матн] /М.Н.Қосимова // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 106-110.
36. Қосимова, М. Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён [Матн] / М.Н.Қосимова // Адаб, 1998, №1 – 3. – С. 12-18.

37. Қосимова, М. Н. Маънои шабоҳат ва воситаҳои ифодаи он дар газалиёти Шаҳриёр [Матн] / М.Н.Қосимова // Сохтор ва корбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Диловар – ДДМТ, 1999. – С. 32-41.
38. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). Қисми 1. [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
39. Қосимова, М. Н. Муҳтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
40. Қосимова, М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 102 с.
41. Қосимова, М. Н. Чор унсур: маъниофаринӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ») [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 266 с.
42. Маджидов, X. Лексико – семантические особенности глаголных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка: [Текст] / X.Маджидов // Автореф. дисс...филол наук. – Душанбе, 1968. – 27 с.
43. Маджидов, X. К вопросу об определении содержания фразеологической семантики в таджикском языке [Текст] /X.Маджидов // Вестник Таджикского гос. ун – та, 1990, №1. – С. 48-58.
44. Маджидов, X. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка [Текст] / X.Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
45. Максудов, Т. Зикриёев, Ф. Ҷалилов X. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо [Матн] / Т. Максудов, Ф. Зикриёев, X. Ҷалилов. – Душанбе, 1976.– 86 с.
46. Мацидов, X. Ибораҳои фразеологии феълӣ [Матн] / X.Мацидов // Мактаби советӣ. – 1967, №10. – С. 10-12.
47. Мацидов, X. Сабабҳои бавучудоӣ, роҳҳои ташаккул ва инкишофи минбаъдаи воҳидҳои фразеологии феълии забони ҳозираи

точик [Матн] / X.Мақидов // Иранская филология, часть. 1. – Душанбе, 1970. – С. 48 – 52.

48. Мақидов, X. Җумлаҳои фразеологӣ [Матн] / X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1978, №5. – С. 18-20.

49. Мақидов, X. Таркибҳои фразеологӣ [Матн] / X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1980, №1. – С. 24 -26.

50. Мақидов, X. Таркибҳои ҷуфти фразеологӣ дар забони асарҳои устод Мирзо Турсынзода [Матн] /X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1981, №10. – С. 18-20.

51. Мақидов, X. Фарқи воҳидҳои фразеологӣ аз зарбулмасалу мақолҳо [Матн] / X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1982, №10. – С. 26-30.

52. Мақидов, X. Фразеологияи забони ҳозираи точик [Матн] / X.Мақидов. – Душанбе, 1982. – 104 с.

53. Мақидов, X. Воҳидҳои фразеологӣ ва калима [Матн] / X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1984, №4. – С. 19-22.

54. Мақидов, X. Таркиби лексики воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / X.Мақидов // Мактаби советӣ. – 1986, №10. – С. 18-22.

55. Мақидов, X. Фразеология // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 7. [Матн] /X.Мақидов. – Душанбе, 1987.– С. 583.

56. Мақидов, X. Калима ҳамчун воҳиди забон [Матн] / X.Мақидов // Маърифат, 1996, № 9 –12. – С. 7-14.

57. Мақидов, X. Ифодаи мағҳум ва ном бо калима [Матн] / X.Мақидов // Маърифат, 1997, № 5 – 6. – С. 6-8.

58. Мақидов, X. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо [Матн] / X.Мақидов // Маърифат, 1998, № 1 – 2. – С. 10-13.

59. Мақидов, X. Забони адабии мӯосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ.1. [Матн] /X.Мақидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.

60. Мачидов, X. Сехри сухани форсии тоҷикӣ [Матн] / X.Мачидов. Душанбе: Дақиқӣ. – 2014. –351с.
61. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд. – 2011. – 385с.
62. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – 280 с.
63. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Доњиш [Матн] / Н.Маъсумӣ. –Душанбе, 1976.– 196 с.
64. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтаҳаб. Ҷилди 2. [Матн] / Н. Маъсумӣ. –Душанбе: Адид, 2005. – 456 с.
65. Мирзоева, М. М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С. Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ [Матн] / М.М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот, 2008. – 160 с.
66. Мирзоева, М. М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни [Текст] / М.М. Мирзоева. – Душанбе: Олами доњиш, 2017. – 400 с.
67. Муслимов, М. Воҳидҳои фразеологии забони адабии муосири тоҷик бо унсурҳои луғавии арабӣ [Матн] / М. У. Муслимов. – Душанбе, 2009. – 188 с.
68. Муслимов, М. У. Луғатномаи таълимии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ бо вожаҳои арабӣ [Матн] / М. У. Муслимов. – Душанбе: Эр–граф, 2014. – 71 с.
69. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён.– Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
70. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саноӣ [Матн] / З.Мухторов. – Душанбе, 2000. – 137 с.
71. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.

72. Мухторӣ, Қ. Ҳусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.
73. Муминов, А. Полисемия дар забони тоҷикӣ [Матн] / А. Муминов. – Душанбе, 1972. – 152 с.
74. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / М.Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.
75. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 63 с.
76. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.
77. Муҳаммадиев, М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
78. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
79. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот. (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот) [Матн] /С. Назарзода. – Душанбе, 2003. – С. 59-71.
80. Орзу, Сироҷиддини, Алихон. Ҷароғи ҳидоят [Матн]. / Алихон, Сироҷиддини, Орзу. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
81. Растворгумбаева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В.С.Растворгумбаева // Таджикско – русский словарь. – М.: ГИС, 1954. – С. 529-570.
82. Раҳмонова, Н. Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках. [Текст] / Н.Ш. Раҳмонова. – Душанбе, 2006. – 160 с.
83. Рубинчик, Ю. А. Основы фразеологии персидского языка [Текст] / Ю.А.Рубинчик // Наука, 1981. – 274 с.

84. Розенталь, Д. Э. Практическая стилистика русского языка [Текст] / Д.Э.Розенталь // Высшая школа. – М.: 1977. – 317 с.
85. Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] /С.Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
86. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар гӯйишҳои тоҷикӣ [Матн] / Д.Саймиддинов // Номаи Пажуҳишгоҳ, №2. – 2002. – С. 5-20.
87. Сайдов, Н. С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада [Текст] / Р.Сайдов. – Душанбе: Эр–граф, 2016. – 254 с.
88. Сайдов, Р. Таснифоти ибораҳои фразеологии феълӣ дар назми ҳалқӣ [Матн] / Р.Сайдов // Мактаби советӣ. – 1985, №9. – С. 12-15.
89. Сайдов, Р. Ҷумлаҳои фразеологӣ дар назми ҳалқӣ [Матн] / Р.Сайдов // Мактаби советӣ. – 1983. – №9. – С. 13-17.
90. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ [Матн] / М.Саломов. – Душанбе, 2001. – 137 с.
91. Сангинов, А. Доир ба алоқаи қалимаҳо дар фарҳанги «Баҳори Аҷам» [Матн] // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 101-108.
92. Талбакова, Ҳ. Фразеологизмҳои пешоянддор дар «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил [Матн] / Ҳ.Талбакова // Маҷмӯи мақолаҳои аспирантон. – Душанбе, 1974. – 56 с.
93. Талбакова, Ҳ. Муродифоти воҳидҳои фразеологӣ дар «Шоҳнома» ва муқоисаи онҳо бо фразеологизмҳои забони мусир [Матн] /Ҳ.Талбакова // Паёми донишгоҳ, 1990, №1. – С. 17-21.
94. Талбакова, Ҳ. Мавқеи вулгариzmҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Ҳ.Талбакова // Паёми донишгоҳ. – Душанбе, 1990, № 1.– С. 44.

95. Талбакова, X. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ [Матн] / X.Талбакова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе, 1990. – С. 46.
96. Талбакова, X. Синонимика ва вариантҳои шевагии фразеологизмҳо [Матн] / X.Талбакова // Паёми донишгоҳ. – Душанбе, 1993, №4. – С. 102-108.
97. Талбакова, X. Мавқеи рангҳо дар ташаккули воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / X.Талбакова // Паёми донишгоҳ. – Душанбе, 2001, №2. – С. 120-123.
98. Талбакова, X. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик [Матн] / X.Талбакова. – Душанбе, 2008. – 110 с.
99. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қ.Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 110 с.
100. Турсунова, X. Оид ба параллелҳо дар фразеология ва зарбулмасалҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ [Матн] / X.Турсунова // Армуғон Ҷ. 11. – Душанбе. – 1971. – С. 60-64.
101. Турсунова, X. Инъикоси воқеаҳои иҷтимоӣ – таъриҳӣ дар фразеологизмҳои романи «Ғуломон»-и С. Айнӣ [Матн] / X.Турсунова // Забоншиносии тоҷик. – С. 48-50.
102. Турсунова, X. Тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ [Матн] / X.Турсунова. – Душанбе, – 1979. – 108 с.
103. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтаҳаб [Матн] / Д.Т.Тоҷиев. – Душанбе, 2005. – 483 с.
104. Фарҳангзи забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. [Матн]. – М.: СЭ, 1969. – 951 с. Ҷ. 2. – М.: СЭ, 1969. – 949 с.
105. Фарҳангзи тафсирӣ забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008.– 950с; Ҷ. 2. – Душанбе, 2008.– 945с.

106. Фатхуллоев, С. «Гурги борондида» не, «гурги болондида» [Матн] / С.Фатхуллоев // Оинаи забон. – Душанбе, 2003. – С. 48-54.
107. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1 [Матн] /М. Фозилов. – Душанбе, 1963. – 952 с.
108. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2 [Матн] / М. Фозилов. – Душанбе, 1964. – 802 с.
109. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасалу мақолҳо. Ҷ. 1. [Матн] /М.Фозилов. – Душанбе, 1975. – 365 с.
110. Фомина, М. И. Современный русский язык. Лексикология М.И. [Текст]. – Москва: 1990. – 332 с.
111. Ҳоҷаев, Д. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. [Матн] / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе, 2004. – 109 с.
112. Ҳоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. [Матн] / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг. – 2013. – 344 с.
113. Хушенова, С. В. Изофетные фразеологические единицы таджикского языка [Текст] / С.В. Хушенева. – Душанбе, 1971. – 190 с.
114. Ҳасанов, И. Баъзе хусусиятҳои услубии ибораҳои фразеологӣ [Матн] / И. Ҳасанов // Мачмуаи илмӣ, серияи филологӣ, Ҷ. 5. қ. 9. – Кӯлоб, 1972. – С. 84-88.
115. Ҳасанов, И. Лексика ва фразеология [Матн] / И.Ҳасанов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 120 с.
116. Ҳомидов, Д. Сарнавишти вожаҳо (маҷмӯамақолот) [Матн] / Д.Ҳомидов. – Душанбе, 2008. – 144 с.
117. Ҳомидов, Д. Баъзе хусусиятҳои луғавии «Бозии тақдир»-и Ҷонибеки Акобир [Матн] / Д.Ҳомидов // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2002. – С. 80-92.
118. Ҳошимов, С. Баъзе хусусиятҳои синонимҳо дар «Гулистан»-и Саъдии Шерозӣ [Матн] / С.Ҳошимов // Масъалаҳои филологияи тоҷик.– Душанбе, 1971. – С. 19-24.

119. Ҳусейнов, Ҳ. Забон ва услуби «Одина»—и устод Айнӣ [Матн] / Ҳ.Ҳусайнов. – Душанбе, 1973.– 140 с.
120. Ҷалилов, Ҳ. Муродифоти ибораҳои рехта [Матн] / Ҳ.Ҷалилов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1969, № 6. – С. 18-20.
121. Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – М: ЛЕНАНД, 2015. – 274 с.
122. Шодиев, Б. Г. Лексико – фразеологические особенности очерков и рассказов Мутеулло Наджмиддина» [Текст] / Б.Г.Шодиев Автореф. дисс. канд. наук. – Душанбе, 2012. – 21 с.
123. Шокиров, Т. Адиб, забон ва услуг [Матн] / Т. Шокиров. – Душанбе, 2001. – 176 с.
124. Шукуров, М. Садоқат ба идеалҳои олии замон [Матн] / М.Шукурова // Садои шарқ. – Душанбе, 1980, №7. – С. 132-114.
125. Эгамбердиев, Р. Ҳусусиятҳои бадеии воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Р.Эгамбердиев // Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик, серияи нав, № 213. – Самарқанд, 1971. – С. 112-117.
126. Эгамбердиев, Р. Ташибҳ ва истиора дар воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Р.Эгамбердиев // Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик, серияи нав, № 213. – Самарқанд, 1971. – С. 118-122.
127. Эгамбердиев, Р. Вусъати маънои фразеологӣ [Матн] / Р.Эгамбердиев // Масъалаҳои филологияи тоҷик, серияи нав, № 240. – Самарқанд, 1973. – С. 12-17.
128. Эгамбердиев, Р. Маънои киноявӣ дар фразеологизмҳо [Матн] / Р.Эгамбердиев // Масъалаҳои филологияи тоҷик, серияи нав. – №240. – Самарқанд, 1973. – С. 5-11.
129. Эгамбердиев, Р. Муносибати фразеологизмҳо бо ибораҳои бадеӣ дар тарзи баёни Восифӣ [Матн] / Р.Эгамбердиев // Масъалаҳои филологияи тоҷик, серияи нав, № 240. – Самарқанд, 1973. – С. 18-24.

130. Юсупова, М. Синонимикаи фразеологизмҳо [Матн] / М.Юсупова // Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе, 1966. – С. 123-129.
131. Юсупова, М. Фразеология романа «Дохунда» С. Айни [Матн] / М. Юсупова //Автореф. дисс.канд. филол. наук. – Душанбе, 1971. – 27 с.

Манбаъҳо:

1. Кӯҳзод Ӯрун. Сареву савдое (Ҳикояҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 136 с.
2. Кӯҳзод Ӯрун. Роҳи ағба (Повестҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 199 с.
3. Кӯҳзод Ӯрун. Кини Ҳумор (Повест) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 238 с.
4. Кӯҳзод Ӯрун. Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз (Повест) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1982 . – 191 с.
5. Кӯҳзод Ӯрун. Як сару сад хаёл (Ҳикояҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 256 с.
6. Кӯҳзод Ӯрун. Писанддара (Повестҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Маориф, 1984. – 208 с.
7. Кӯҳзод Ӯрун. Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим (Роман) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. –Душанбе, Ирфон. – 1986. – 314 с.
8. Кӯҳзод Ӯрун. Роҳи паси ағба (Повест ва ҳикояҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе, Ирфон. – 1987. – 384 с.
9. Кӯҳзод Ӯрун. Тақвими раҳ гум (Повестҳо, ҳикояҳо) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 1989. – 386 с.
10. Кӯҳзод Ӯрун. Бандии озод (Ҳикояҳо, роман) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе, Адиб, 1994. – 267 с.
11. Кӯҳзод Ӯрун. Тоҷикони имрӯза (Достонҳо, мақолаҳо) [Матн] /Ӯрун Кӯҳзод. – Москва: Трассдорнаука, 2000. – 191 с.

12. Кӯҳзод Ӯрун. Ҷамъи парешон [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе, Сурушан, 2003. – 136 с.
13. Кӯҳзод Ӯрун. Ахлоқи воло, дафъи бало [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2003. – 192 с.
14. Кӯҳзод Ӯрун. Ҳайҷо (роман) [Матн] / Ӯрун Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 594 с.

Мухтавои асосии диссертатсия дар таълифоти

зерини муаллиф инъикос ёфтааст:

I. Мачаллаҳои тасдиқнамудаи КОА ҶТ

[1-М] Худоёрова, Н. Нақши воҳидҳои фразеологӣ дар тасвири образноки нависанда [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДМТ. – 4/1 (80). – Душанбе: Сино, 2012. – С. 60-63.

[2-М] Худоёрова, Н. Муродифоти фразеологӣ дар насри Ӯ. Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДМТ. – 4/3 (88). – Душанбе: Сино, 2012. – С. 45-42.

[3-М] Худоёрова, Н. Баъзе хусусиятҳои маъноии воҳидҳои фразеологии забони насри Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДМТ. – № 4/5 (94). – Душанбе: Сино, 2012. – С. 51-53.

[4-М] Худоёрова, Н. Мавкеи воҳидҳои фразеологӣ дар насри Ӯ. Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДОТ. – №4 (47). – Душанбе: Сино, 2012. – С. 126-129.

[5-М] Худоёрова, Н. Баъзе вижагиҳои корбасти ҷумлаҳои фразеологӣ дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДМТ. – №2. – Душанбе, 2022. – С. 126-129.

[6-М] Худоёрова, Н. Гунаҳои фразеологӣ ва аҳамияти он дар оғариниши образҳои тоза (дар мисоли асарҳои Ӯрун Кӯҳзод) [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДДЗТ. – №4 (44). – Душанбе, 2021. – С. 79-84.

[7-М] Худоёрова, Н. Ибараҳои фразеологӣ дар асарҳои Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Паёми ДДЗТ. – №2. – Душанбе, 2022. – С. 68-74.

[8-М] Худоёрова, Н. Воҳидҳои фразеологии сермаъно дар насли Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Суҳаншиносӣ. – №1. – Душанбе, 2022. – С. 67-73.

II. Маҷалла ва маҷмӯаҳои илмии дигар

[10-М] Худоёрова, Н. Аломатҳои фарқунандай воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Н. Худоёрова // Олимони ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 2001. – С. 41-43.

[11-М] Худоёрова, Н. Фарқи синонимияи фразеологӣ аз зарбулмасалу мақолҳо [Матн] / Н. Худоёрова // Олимони ҷавон. Маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе, 2002. – С. 34-38.

[12-М] Худоёрова, Н. Вариантҳои фразеологӣ дар насли Ӯ. Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Олимони ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 2003. – С. 61-66.

[13-М] Худоёрова, Н. Оид ба фарқи воҳидҳои фразеологии ҳаммаъно аз вариантҳои онҳо [Матн] / Н. Худоёрова // Олимони ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 2003. – С. 109-112.

[14-М] Худоёрова, Н. Ҳусусиятҳои услубии насли Ӯ. Кӯҳзод / Н. Худоёрова [Матн] / Н. Худоёрова // Олимони ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе, 2004. – С. 71-77.

[15-М] Худоёрова, Н. Муродифоти фразеологӣ дар насли Ӯ. Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе, 2013. – С. 152-156.

[16-М] Худоёрова, Н. Ҷумлаҳои фразеологии забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод / Н. Худоёрова [Матн] // Маводи конференсияи дуюми ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии олимон ва муҳаққиқони ҷавони

ДМТ бахшида ба «25 - солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе, 2016. – С. 73-76.

[17-М] Худоёрова, Н. Мавқеи антонимҳои фразеологӣ дар забони асарҳои Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 161-164.

[18-М] Худоёрова, Н. Корбурди воҳидҳои фразеологии феълий дар насли Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо», 15 феврали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 168-172.

[19-М] Худоёрова, Н. Ҳусусиятҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ насли Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – назариявӣ «Масъалаҳои мубрами услубшиносии забони тоҷикӣ» 18 феврали соли 2020). – Душанбе, 2020. – С. 169-176.

[20-М] Худоёрова, Н. Корбурди истилоҳоти соҳаи ҳуҷҷатшиносӣ дар осори Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ – назариявии «Масъалаҳои лингвистии ҳуҷҷатнигории муосири тоҷик», 19.02.2021. – Душанбе, 2021. – С. 156-161.

[21-М] Худоёрова, Н. Воҳидҳои фразеологии сермаъно дар насли Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (маҷмуи мақолаҳо бахшида ба 30-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон). – Душанбе, 2021. – С. 136-141.

[22-М] Худоёрова, Н. Вижагиҳои маънои калимаҳои иқтибосии туркиву муғулӣ дар романи «Ҳайҷо»-и Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Н. Худоёрова // Забон – ҳастии миллат (Маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмиллалӣ – «Рушди забони адабии тоҷик дар

замони истиқлол; Мушкилот ва дурнамо», 15 июни 2022). – қисми 2.–
Душанбе, 2022. – С. 145-149.